

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA
CENTRAL
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

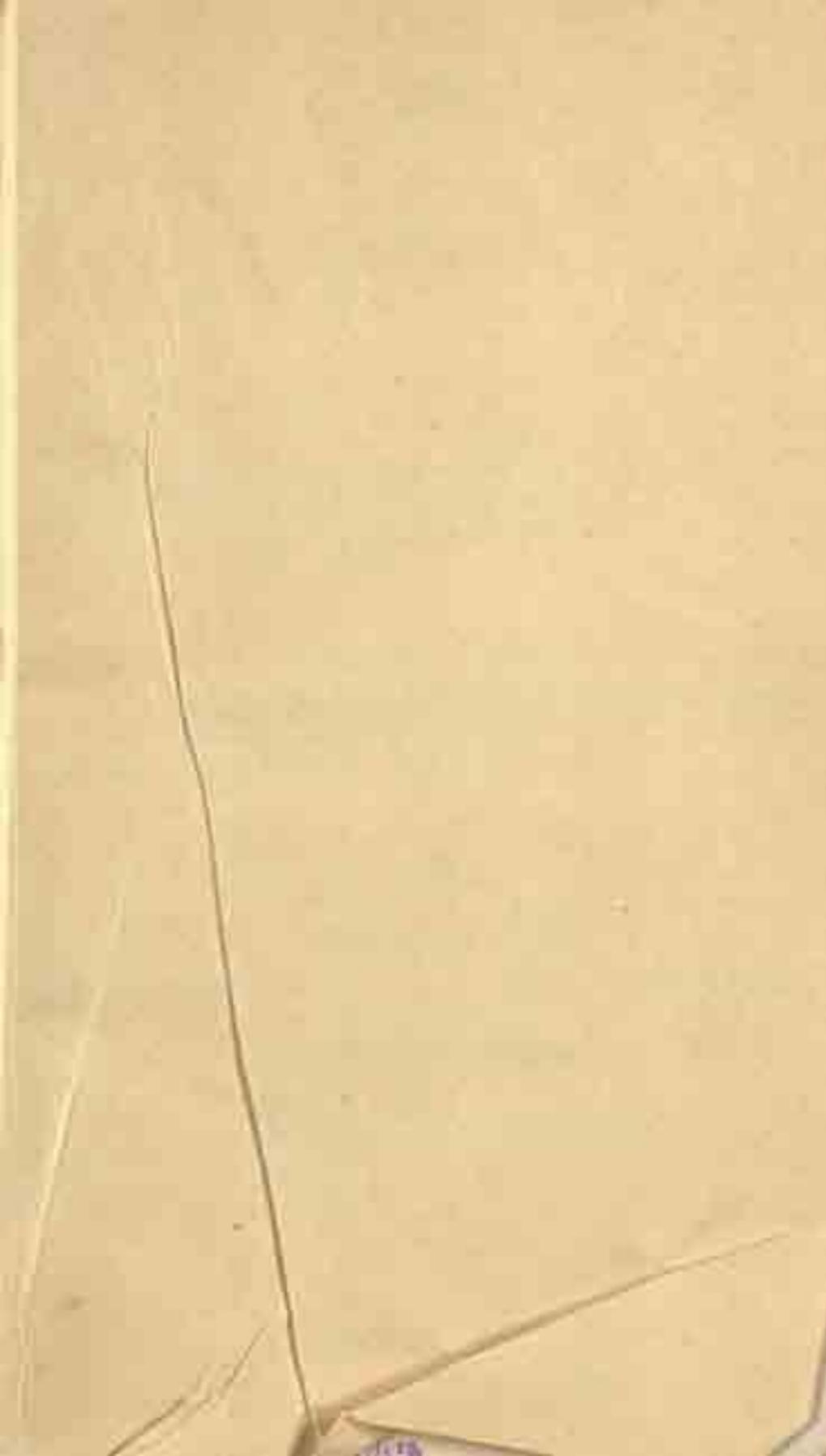
ACCESSION NO. 44216

CALL NO. Sa3S / Man / Sat

D.G.A. 79.

मनुस्मृतिः

अध्यायोऽय १, २

संस्कृतमन्त्रं पूर्वतावलीभाष्यं, बुहर (Bühler) कृताद्गम्भावाभाष्यं,
सत्यभूषणदोग्निहृतविद्यावरीभाष्यं च

'मनुर्मननाद्' (यास्कः)
'न हि तपस्ति यदयं न मनुते' (दुर्गाचार्यः)

सम्पादकः

सत्यभूषणो योगी

एम. ए., शास्त्री, वेदालक्ष्मारः

संस्कृतहिन्दीविभागाभ्यः

सेट स्टोफन्समहाविद्यालयो दिल्ली

मोतीलाल बनारसोदास

दिल्ली :: बाराजसी :: पटना

THE LIBRARY

OF THE UNIVERSITY

OF TORONTO

1900

THE
MANU SMRTI

CHAPTERS 1, 2

WITH

Manvarthamuktāvali of Kullūka, English Commentary of G. Bühler and Vidyādhari Bhashya of Satya Bushan Yogi

Māmūrmananāt (Yaska)

—Na hi tadiasti yadayam na munite (Durgāchārya)

Sa 33

Editor

SATYA BUSHAN YOGI

M. A., Shastri, Vedālankār

Head of the Sanskrit & Hindi Deptt.
St. Stephen's College, Delhi.

MOTILAL BANARSIDASS
DELHI :: VARANASI :: PATNA

© MOTILAL BANARSIDASS
Bungalow Road, Jawahar Nagar, Delhi-7
Nepali Khasra, Varanasi-1, (U. P.)
Bankipur, Patna-4, (Bihar)

First Edition 1966

CHANDOGYAKA
NEW DELHI.
44216
No.....
Date 7.4.1966
5.03.5 / Mon / Sat

Price Rs. 6/-

प्रावक्यनम्

महाम
विद
्यापा
सन्मूते: प्रथमाद्वितीयाप्याययोविस्तृतं भाष्यं मान्यवरश्चोसुन्दरलाल-
गादेशेन प्रस्तुयते । इतोक्तु कुल्लूकभाष्ये बुह्लर (Bühler) भाष्यं स्वकीयं
आपरेनाप्यमत्र विराजते । भूमिकायां मनुस्मृतिसम्बद्धविषयाणां चर्ची ।
अन्ये च जिज्ञासवोऽव्येतारोऽविगतलाभाः स्पृरिति मे मतिः —

“तत्त्वान्तः श्रोतुमहेन्ति सदसद्यपक्षितहेतवः ।
हेन्नः संलक्ष्यते एम्नो विशुद्धिः स्वामिकाऽपि चा ॥”

(172)

सेट नं ३५४
श्रीकृष्णमहाविद्यालयः
दिल्ली
दीप्य मालिका, २०२२

कृतसंख्याभ्रमः
सत्यभूषणो योगी

समर्प्यंते स्वगोयपितृपादेभ्यः

विश्वविदालयः स्वातोऽस्ती गुरुकुलवाङ्मी ।
 गङ्गास्तीरे हरिद्वारे महोल्लासो विराजते ॥
 आचार्यं रामदेवेति नामा जगति कीर्तिः ।
 उपकुलपतिस्तुत्राऽभूद् विद्वगणशिरोमणः ॥
 जानो बाम्यो महाधीर ऐतिहासिकवन्दितः ।
 प्रणीतवान् बहुन् पत्न्यान् गभीरशोधशोभितान् ॥
 पूर्वं बन्मङ्गते पुष्पैलंब्व जन्म उतो मया ।
 लक्ष्मा गुरुकुले शिथा सामञ्जस्यविभूषिता ॥
 दिश्यसंस्कृतिपूतं तं स्वपितरं तरणिप्रभम् ।
 इदं विद्यावरीभाष्यं अद्यमाहं समर्पये ॥

MANU SAMKRITI

प्रथमोऽव्यायः

महर्षयो मनू सर्ववर्णानां प्रभवमपृच्छन्	...	१-३
मनुः प्रत्युवाच	...	४
आदौ किमासीत् ? तमोभूतम्.....	...	५
ततः स्वयम्भूभंगवान् प्रादुरासीत्	...	६
कीदृशो भगवान् ?	...	७
भगवान् आदौ अपः ससजं	...	८
तामु च वीजस्वामृजत्	...	८
वीज हैमण्डमभवत्	...	९
नारायणः कस्माद् उच्यते ?	...	१०
प्रह्लादकथाम्	...	११
अण्डस्थो भगवांस्ताद् द्विष्टाकरोत्	...	१२
भगवान् अण्डशक्ताम्या सर्वं निर्ममे	...	१३-१५
प्रह्लादः पदात्मिका मूर्तिः	...	१५
महाभूतानि ऋगाविदान्ति	...	१८
सप्त महोजमः पुरुषा-	...	१९
एवं च भूतगुणाः	...	२०
वेदसम्बद्ध्यो नामकरणम्	...	२१
देव-साध्य-यज्ञ-मूर्णिः	...	२२
अनिरविवायुम्यो वेदश्चयोत्पत्तिः	...	२३
कालनक्षत्रप्रहस्तिदशुत्पत्तिः	...	२४
तारोवाप्रतिकामाद्युत्पत्तिः	...	२५
घर्मांधर्मविवेचना, सुग्रदुक्षादियोजना	...	२६
एवं च भूततन्मात्रादिकं सर्वं मनुष्यं देहः संभवति	...	२७

प्रभुः सर्वानि विभिन्नेषु कर्मसु निष्पृक्तते	...	२६
प्रभुयस्य यदयत् तत्स्य समाविलात्	...	२७
स्वानि कर्माणि देहिनः स्वसमभिगच्छन्ते	...	२८
जाह्नापक्षवियादीतामुत्तिः	...	२९
प्रभुरात्मनो देह द्विषा कृत्वा पुण्यनारी-क्षेत्राभवत्	...	३०
प्रभुर्मनुमध्यजत्	...	३१
मनवं प्रजानां पतीन्यहर्यनिमृजत्	...	३२
दण्डमहर्षोन्नामानि	...	३३
दण्ड महर्षयः सप्त भगवन्मृजन्	...	३४
दण्ड महर्षयो यथारक्षः पिण्डाचादीन् अमृजन्	...	३५
दण्ड महर्षयो विचुदजनिमेषादीन् अमृजन्	...	३६
दण्ड महर्षयः किञ्चरवानरादीन् अमृजन्	...	३७
दण्ड महर्षयः कुमिकीटादीन् अमृजन्	...	३८
सर्वं न्यातरव्यज्ञम् दण्डमहर्षिभिर्मनुनियोगात्मृष्टम्	...	३९
मनुः कथयति-भूतानां कर्म जन्मनि च क्रमयोगमभियास्यामि	...	४०
पशुमूर्गादिकर्मवर्णनम्	...	४१
अष्टदशवर्णनम्	...	४२
स्वेदज्ञामजवर्णनम्	...	४३
उद्धिजजवर्णनम्	...	४४
वस्तपति-वृक्ष-वर्णनम्	...	४५
शुक्लगुलमृणालितप्रतामवल्लीवर्णनम्	...	४६
स्थावरास्तमसावेषिता:	...	४७
इमा वस्त्राच्या-स्थावरपर्यन्ता गतयः	...	४८
सर्वं सूक्ष्मा प्रजापतिरात्मन्यन्तर्देवे	...	४९
प्रजापतेजागिरणं सूषितः शयनं प्रलयः	...	५०
प्रलयावस्थावर्णनम्	...	५१
महाप्रलयवर्णनम्	...	५२

प्रक्षयावस्थायां जीवस्तमोऽभिभूतः	***	५५
जौवस्य नवशरीरप्रहणम्	***	५६
ब्रह्मा संजीवयति प्रमाणयति च	***	५७
ब्रह्मेवेदं गास्त्रं कृत्या मनुं, मनुश्च मरीच्यादीन् मुनीन् प्राह्यामास	***	५८
हे महर्यंयो वृष्ट्यान् भूगः श्रावणिष्यति	***	५९
भूगुमंहर्षोन् जडवीत्	***	६०
अस्य स्वायंस्वस्य मनोरन्ये यह वैष्णवः	***	६१
शक्तामस्यमनुनाम नामकीतनम्	***	६२
स्वायस्मृतसहिता यस्त मनवः	***	६३
निमेषादिकालविभागः	***	६४
अहोरात्रादिकालविभागः	***	६५
कृष्णवृक्षलपद्मविभागः	***	६६
द व्याहोरात्रोत्तरायणविभागः	***	६७
ब्रह्मणोऽहोरात्रम्	***	६८
देवानां पुणस्य वर्णनम्	***	६९-७१
देवयुगानां सहस्र ब्रह्म दिनं सहस्रमेव रात्रिः	***	७२
ब्रह्मणोऽहोरात्रज्ञानम्	***	७३
प्रतिवृद्धो ब्रह्मा मनः सृजति	***	७४
मनस आकाशं जायते	***	७५
आकाशाद् वायुः	***	७६
वायोरन्मिः	***	७७
अमनसापः	***	७८
आपो भूमिः	***	७९
परमेष्ठी श्रीङ्गो कुरुते	***	८०
कृतवृगे घमंश्चतुष्पात्	***	८१
इतरेषु वृगेष्वेकंकः पादोऽर्थति	***	८२
कृते जनाः यतायुधः । वेतादिष्वायुः पादशो हसति	***	८३

सर्वमनयुग फलति	८६
विभिन्नेषु युगेषु विभिन्ना घमां भवन्ति	८४
कृतयुगे तपस्तेतायां ज्ञानं द्वापरे यज. कलियुगे द्वान् घमः	८३
ब्रह्मा ब्राह्मणादोनां पृथक्कर्माण्यकल्पयत्	८०
ब्राह्मणकर्माणि	८८
शत्रियकर्माणि	८९
वैश्यकर्माणि	९०
शूद्रकर्माणि	९१
मुखं मेध्यतमम्	९२
सर्वस्त्र ब्राह्मणः प्रभुः	९३
ब्राह्मण स्वयम्भूः स्वमुखादसृजत्	९४
ब्राह्मणमूलेनैव देवाः पितरश्चाश्लन्ति	९५
नरेषु ब्राह्मणाः व्येष्ठा:	९५
ब्रह्मावादिनः व्येष्ठतमा:	९६
विप्रो घमंमतिः	९७
ब्राह्मणः सर्वभूतानामीश्वरः	९९
जगतीगत सर्वं स्वं ब्राह्मणस्य	१००
ब्राह्मणदत्ते लक्ष्मीं भूञ्जते	१०१
स्वाध्यभूतो भनुत्र्याह्मणस्य धात्रियादीनां च कर्मविवेकाद्येभिर्वद ब्राह्मणकल्पयत्	१०२
अस्य शास्त्रस्य गभोरमध्ययनं कठांव्यम्	१०३
इदं शास्त्रमधीयानां कर्मदोषैर्न लिप्यते	१०४
एतच्छास्त्राभ्ययनकलम्	१०५
एतच्छास्त्रगणावर्णनम्	१०६
एतच्छास्त्रगुणावर्णनम्	१०७
आचारं परमो घमः	१०८
आनाशहीनो विप्रो वेदफलं तापतुते	१०९
आचारः सर्वस्य तपस्तो मूलम्	११०
मनुष्मतेविषयवर्णनम्	१११-११८
भूमि घर्मशास्त्रवर्णनं प्रारम्भते	११९

द्वितीयोऽध्यायः

घर्मस्वरूपम्		
कामारमता ? अकामता ?	***	१
संकल्पमूलः कामः सर्वं संकल्पवस्तु	***	२
सर्वं कामस्य चेष्टितम्	***	३
सर्वान् कामान् समश्नुते	***	४
घर्ममूलं किम् ?	***	५
गतुना सर्वं वेदोक्तं कथितम्	***	६
श्रुतिः प्रमाणम्	***	७
श्रुतिस्मूल्युदितो घर्मोऽनुष्ठेयः	***	८
श्रुति-स्मृति-लक्षणम्	***	९
नास्तिको वेदनिन्दको बहिष्कारः	***	१०
घर्मस्व लक्षणम्	***	११
प्रमाणं परमं श्रुतिः	***	१२
उत्रं श्रुतिद्वयं स्यात्तथोभावपि घर्मोः	***	१३
श्रुतिद्वयं उदाहरणं समाधानं च	***	१४
घर्मस्वास्त्रे कस्याधिकारः ?	***	१५
ब्रह्मावत्तदेशः ?	***	१६
कः सदाचारः ?	***	१७
ब्रह्मचिंदेशः ?	***	१८
भारतदेशो जगद्गुरुः	***	१९
मध्यदेशः ?	***	२०
आश्चर्यवतः ?	***	२१
मलेच्छदेशः ?	***	२२
	***	२३

द्विजातयः कुत्र बसेषुः ?	...	२५
वर्णवस्त्रान्निकोषत्	...	२६
शरीरसंकारः कायः । कथम् ?	...	२६
द्विजानामेनः कथमपमूज्यते ?	...	२७
इयं तनुः ब्राह्मी कथं किमते ?	...	२८
बातकम्, प्राशनम्	...	२९
नामकरणम्	...	३०
ब्राह्मणक्षिप्तवैष्टयशुद्राणो नामव्यवस्था	...	३१
विभिन्नवर्णानां नामनिः सह विभिन्नविशेषणां योजनम्	...	३२
स्त्रीणां नामव्यवस्था	...	३३
अप्रप्राप्यनकालः	...	३४
चृडाकर्मकालः	...	३५
उपनयनकालः (सामान्यः)	...	३६
उपनयनकालः (विशेषः)	...	३७
विभिन्नवर्णानां साविन्यनतिवर्तनकालः	...	३८
के सावित्रीपतिता ब्रात्या : ?	...	३९
ओव्याहृतिगायत्र्यो ब्रह्मणी मूलम्	...	४१
द्वासाप्यादिविवर्जयेत् परब्रह्मप्राप्ति:	...	४२
पर ब्रह्म तपः के ? सावित्र्यः पर नास्ति, मौनात्सत्यं विद्यायते ?	...	४३
धराधारभेदः	...	४४
विविष्टपानां महत्त्वम्	...	४५
जपग्रन्थमहत्त्वम्	...	४६
जपेनैव सिद्धिः । मैत्रो ब्राह्मण उच्चाते	...	४७
इन्द्रियनिग्रहः	...	४८
एकादशेन्द्रियाणि	...	४९
एकादशोन्द्रियगणना	...	५०-५२
इन्द्रियसंयुक्तानः	...	५३

वास उपभोगेन न शाश्वति	...	१४
कामाना परित्यागी विद्याव्यते	...	१५
इन्द्रियसंयमी ज्ञानेन विद्याष्ट भवति	...	१६
असर्वमिनो न वेदादिभिर्लोभः	...	१७
को जितेन्द्रियः ?	...	१८
एकेनापीनिद्रियवारणेन प्रजापत्रणम्	...	१९
इन्द्रियसंयमेन सर्वचिन्माधवनम्	...	१००
उभयोः संध्ययोल्लाभः	...	१०२
यो उमे न करोति, स शूद्रवद् बहिष्कार्यः	...	१०३
आर्योः समीपेऽरथ्ये गायत्रोऽपः कर्त्तव्यः	...	१०४
कस्मिन्न कदाप्यनव्याप्तिः ?	...	१०५-१०६
स्वाध्याय (जपवन्न) लाभः	...	१०७
समावत्तनपर्यन्तं शिष्यवक्त्तव्यानि	...	१०८
दण घर्मतोऽव्याप्तिः	...	१०९
कदा पूर्यात् ?	...	११०
अधर्मेण न बूयान्त च पूर्णते	...	१११
कुत्र विद्या न वस्तव्या ?	...	११२
अपोप्ये विद्या कदाचिदपि न वर्षेत्	...	११३
कर्म विद्या न दातव्या ?	...	११४-११५
वृहस्पतेयकारिणी गतिः	...	११६
प्रतो भानं गृहीत तं पूर्वमभिवादयेत्	...	११७
सर्वमितिप्रः सर्वान् अतिशेषे	...	११८
गृष्म प्रति समृद्धाचारः	...	११९
वृद्धपूजा	...	१२०
वृद्धोगसेवालाभः	...	१२१
अभिवादनप्रकारः	...	१२२
अभिवादायंज्ञानरहितान् कि बूयात् ?	...	१२३

भोगान्दमहत्त्वम्	...	१२४
प्रत्यभिवादयिता कथं वदेत् ?	...	१२५
यो विषः प्रत्यभिवादनं न जानाति न सोऽभिवाच्छः	...	१२६
सम्मेलने कर्तव्य कि पूछेत् ?	...	१२७
प्रत्यभिवादनकाले दीक्षितो नामा न वाच्यः	...	१२८
का स्वी 'भवती' ति शून्यात् ?	...	१२९
कान् प्रत्यसाक्षहमिति शून्यात् ?	...	१३०
का गुणभावयं या समाः ?	...	१३१
का पादयोरभिवाच्छः ?	...	१३२
काम् मातृबद् वृत्तिमातिष्ठेत् ?	...	१३३
विभिन्नानि सखानि (वासंभेदेन)	...	१३४
ज्ञात्याणः सबैर्यो पिता	...	१३५
पञ्चम मान्यस्थानानि	...	१३६
त्रिषु वर्णेषु भात्यस्थानानि, दशमो गतः शूद्रोऽपि मानाहः ...	...	१३७
कन्य पन्था देयः ?	...	१३८-१३९
क जात्यार्थः ?	...	१४१
क उपाध्यायः ?	...	१४१
को गुहः ?	...	१४२
क शृतिक् ?	...	१४३
को मतापितरौ ?	...	१४४
उपाध्यायाचार्यपितृमातृतुलना	...	१४५
ज्ञात्याज्ञनम्	...	१४६
विद्याज्ञनम् च ज्ञनम्	...	१४७
जात्यापेक्षतं ज्ञनं सत्यमज्ञरममरं च	...	१४८

भूमिका

मनुस्तस्य धर्मशास्त्रं च

मनुवेदेषु वहुधा स्तुतः । प्राप्तः पितॄहोण तस्य स्तुतिः । भारतीयपरम्परायां
मनुरादिशास्त्रः । प्राह कविकुलगुरुः ॥

चेष्टस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनोविष्णाम् ।
आसीन्महीवित्तामादः प्रणवश्छन्दसामिव ॥

रम० १

बयं सर्वे मनुष्या मानवा वा (मनोरपल्यानि) स्म । अस्मिन् संसारे सर्वेषु
प्राणिषु मनुष्य एव मननशीलः । यस्त्वः कथयति—‘मनुष्या मननात् । मत्वा
कर्माणि सीव्यन्ती’ति । मनुष्य एव सदसद्वर्थान्वित कुत्वा ‘परीक्ष्यान्वतरद् भजते’ ।

मन्यतेज्ञेनेति मनुः । मन् + उ—मनुः । गृस्व० इति ‘उ’ (उणादि० १.११) ।
प्रतिकर्षे चतुर्दश मनवो भवन्ति । तेषां नामानि—स्वागम्भुवः । स्वारो-
चिषः । उत्तमः । तामसः । रेवतः । चाक्षुषः—(एते गता) । वैष्णवतः—
(वतंमानोऽप्यम्) । सावणिः । इक्षमावणिः । ब्रह्ममावणिः । वर्म्मेसावणिः ।
कृष्णमावणिः । देवसावणिः । इन्द्रसावणिः । ।—(एते भविष्यन्ति)

वैष्णवतः सूर्यांतंजायां जातः । आलङ्कारिकवृष्टया सूर्यः—आलोक,
संज्ञा—सम्यग्ज्ञानम् ।

मनवन्तराणि^१

मनवः स्वायन्ननुवादयन्तेषामविष्णोऽस्मिप्रिति मनवन्तरम् । इद हि दिव्यामा-

१. वेदे मनुस्तस्य सविस्तरावक्तोषाय पठपत्ता॒ मत्यभूषणवोभिरुचितहिन्दी-
पुस्तकम्—‘कामायनी का सबूढ़ मनन’

२. शब्दकल्पद्रुमे श्रीभागवतेऽप्यमस्कल्पस्य प्रथमाध्यायत उद्गृह्णतम् ।

३. लक्ष्मणावः १.५.२२

युगानामेकसप्ततिः । उक्तं लिङ्गमुराणे—

“एवं चतुर्युगाल्प्याना साधिका होकसप्ततिः ।
कृतज्ञेतादियुक्तानां मनोरन्तरमुच्यते ॥
वेविकानां पुगानान्तु सहस्रं बहुणो दिनम् ।
कृतज्ञेतादियुक्तानां मनोरन्तरमुच्यते ॥”

एतदक्षुा यता ३०६, ७८०,००० । एवं चतुर्दशमन्वन्तरेवंद्विदिनम् अथात् चतुर्युगो दिनम् एवं चतुर्दशमन्वन्तराणि भवन्ति । एको मनुर्यावदविकारी भवति स कालो मन्वन्तरसंज्ञको भवति ।

वेवस्वतमन्वन्तरम्

वेवस्वते मन्वन्तरे वामनोऽवतारः । तुरन्दर इत्यः । वादित्या वस्त्रो नद्रा विश्वे देवा महदगणा अदिनो वृषभा इत्याद्या देवाः । वशवपोऽधिवेसिष्ठो विश्वाभित्रो गोतमो जमदग्निनं द्वाज एते सप्तयेद् ।

वेवस्वतमन्वन्तोः पुजाः

वेवस्व दश पुजाः—इवाकुः । नृगः । यमीतिः । दृष्टः । घृष्टः । कस्यकः ।
सरिष्यन्तः । पृष्ठः । नाभागः । कविः ।

वर्मशास्त्रम्

वर्मशास्त्रम्—वर्मस्य वर्माय वा शास्त्रम्, मन्वादिप्रणीतशास्त्रम्—

मन्वशिविष्णुहारोता याजवल्क्योऽवानोऽङ्गुराः ।

यमाप्तस्तम्बसंबत्तीः कान्तयायनवृहस्ती ॥

परावारव्यासशत्रुलिलिता दवागोतमी ।

शातातपो विशिष्टत्वं वर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥

याजवल्क्यस्मृतिः, १.५-६.

इमानि वर्णनान्येषां च परिगणना परम्परानुसारिणी । विभिन्नकोपाधावृत्येदं सर्वे गणनाकाते लिङ्गते । नात्रात्मकं काचित्सहमतिरसहमतिर्वा । अस्मिन् विषयेजन्मित्रा वयम् । जिज्ञासुनो जिज्ञासायेदगत्र तमावेशितम् ।

धर्मशास्त्रं समृतिरपि कथ्यते—

अुतिस्तु वेदो विजेयो धर्मशास्त्रं तु वे समृतः

मनु० २.३०

धर्मः कः ? धारणाद्वयं इत्याहुः । यो भूतानि धारयति (येन वा भूतानि आवृत्ते) वे वा भूतानि धारयन्ति स धर्मः । मूलतो भगवान् एव धर्मः । द्वितीयतद्वच ते सर्वे नियमाः कार्याणि च धर्मपदाभिवेद्यानि ये भूतानि सम्पूर्ण धारितानि भवन्ति । अस्मिन् हि नानासङ्कृतान्तरायाकूले संसारे जनो दृढोऽविचलन्त भूत्वा कर्ष गच्छेद उत्तिपत्यगामी च साकृ ? धर्मशास्त्रे त एव नियमा उपदिश्यन्ते ।

‘धारणाद्वयं इत्याहु’ रतः स्नाममपि धर्मो भवति । अस्मानि च सामान्यानि देननिनकार्याण्यपि धर्मपदभाज्ज्ञ भवन्ति । अतः स्मृतौ (धर्मशास्त्रे) सर्वोऽपि विषयः समावाति । सातवस्य धारणं बहुविधं भवति । पञ्चशरीरेषु स्थित आत्मा तदेव सुषृतो भवति यदा तस्य पञ्च शरीराणि सुधृतानि स्युः—

१. अन्नमयशरीरम्
२. प्राणमयशरीरम्
३. मनोमयशरीरम्
४. विज्ञानमयशरीरम्
५. ज्ञानान्दमयशरीरम्

आनन्दमये शरीरे तिष्ठति ज्ञोतिर्मय आत्मा । यथा मुद्दरपस्तो रथी सुचृतो भवत्येवमेव मुद्दकसुविकसितशरीरस्य आत्मा सुषृतो भवति । मनायस्तदेव सुषृतो भवति यदा तस्य भौतिक्यात्यात्मिकी चोभे अप्युलती स्वाताम् । अन्यथा धर्मो (धारण) न भवति, महाधर्मो (अधारण) भवति—

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयसमिद्धिः स धर्मः

वैदेयिकदर्शनम् १.३

इशोपनिषद्यापीदमेवोपदिष्टम्—

विद्वां ज्ञाविद्वां च पत्सद्वेदोमयं ॒, सह ।

अविद्यवा मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽभूतमज्ञन्ते ॥

कोऽपमः ? सर्वोऽप्येताद्युग जाचारोऽपमो येन प्रजा अभूता भवन्ति, येन
सूटित्यावस्थापामपल्लवो जायते । आह च भगवान्—

यदा यदा हि धर्मस्य गत्वा निर्भवति भारत ।

अन्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

दाशवतथृतिसामृत्याज्ञात्यात्माय धर्मशास्त्र (स्मृतिः) प्रणीयते । इदं
धर्मशास्त्रमणि (मनुस्मृतिरपि) श्रुतेनियमान् विद्यादीरोति युगानुकूलं च
व्याख्याते । श्रुती यो धर्मो वीजरूपेण कथितस्तस्य धार्मिणः स्मृतिः । प्रामाण्यं
तु सर्वत्र श्रुतेरेव—

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः

मन० २.१३

केवलं श्रुतेरेव स्वतः प्रामाण्यम् । सर्वस्यान्यस्य परतः प्रामाण्यम् ।

विहितथृतिसामृत्याज्ञात्याहनस्य हृतिनः कृतिरिषं मनुस्मृतिः । गमविदाता-
व्याख्यापयन्तं मानवस्य वीषमं कांच नियमं सुपूर्तः स्यादेव धर्मोऽन्नं प्रति-
गातिः —सर्वविद्योऽन्युदयः परमनिषेयसञ्ज्ञोभयमप्यप्राप्तिः ।

अतएव कथ्यते—

यद्दे कि च मनुस्मृतीत् तद्भेषजम्

तै० स० २.२.१०.२

मनुवें यतिकर्त्तव्यवदत्तेभेषजममृताये

ताण्डियवात्यागम् २३.१६.१७

उत्तमं च धीयद्यमगवद्युगीतापाम्—

इसं विवस्तते योगं प्रोक्तवानहमव्यपम् ।

विवस्ताम् मनवे प्राह मनुस्मृत्याक्षेप्तवीत् ॥

मनुस्मृतावपि कार्यतम्—

प्रः कर्त्तिवत्त्वचिद्दर्मो मनुला परिकोतितः ।

त सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वंज्ञानमयो हि सः ॥

मन० २.८

१. कालिदासः —श्रुतेरिक्षायं स्मृतिरत्वगच्छद् । रघ० २.१

अभिहितं लापस्तम्बकमंसूचे—

'सहदेवमनुष्या अस्मिल्लोके पुरा वभवुः । अप देवा कर्मभिदिवं जामुर-
हीमल्ल मनुष्याः । तेषु ये कर्माण्यारबन्ते सह देवेष्वहणा चामुचिमन् कोके भवन्ति ।
अर्थत्तमन् लादुशब्दं कर्म प्रोपाच । प्रजानि श्रेयसं च ।'

आपस्तम्ब० २.१६.३

कृता च वृहसपतिस्मृतो मनुस्मृतिस्तुतिरितः—

वेदार्थप्रतिकृत्वात् प्रामाण्यं तु भनोः स्मृतम् ।

मनवर्थविषयोत्ता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ॥

वृहसपतिस्मृतिः संलग्नार० ५३

एव स्मरत्व्याऽनुसरत्वा अतंव्या च वौकरे मनुस्मृतिमनिवैः प्रणवजपपरे-
भंविष्यति च प्रसादः स्मरारेः ।

पूर्वमेवाऽभिहितं पनमनुभेभनादिति । मननं कस्य ? प्रवर्म तु शुतेमननं
विधीयते । कुतं भन्वनिवेचम ग्रास्केत 'भत्वा मनना'दिति । मनुना यत्क्षिति
तत्सर्वं देवे—

यः कदिच्चत्कर्मचिद्गमो मनुना परिकीर्तिः ।

स सबोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि तः ॥

मन० २.७

अतौ च यदुपदिष्ट तस्य विनियोगो निदिशते स्मृतिकारेण विनिरोक्तात्मनु-
सारम् । स्वर्णस्त्वा हि श्रुतिः । विभिन्नानि विभिन्नग्रन्थालोपयोगीनि भूषणानि
किमल्ले स्मृतिकारैः । स्वर्णकारेविना स्वर्णः सम्पूर्णप्रयोगाहौ न भवति । स्मृति विना
श्रुतिरपि जनेरवगम्या समाचरणीया च न भवति । परं नेत्रं विस्तरं यस्तस्व-
मयि भूषणजातं शुद्धस्वर्णमधमेव तिष्ठेत् । यदि श्रुतिस्मृत्योविशेषः स्पाद् ग्रन्थाऽन्तर्वामदेवमही-
दयेन 'भारतवर्षेतिहास'पुस्तके विचारीकृतम् । निम्नलोकेषु मनुस्मृतिः
शुतेरेव प्रामाण्यं स्वीकारोति सर्वतोभवेन । मनुः पुनः पुनः श्रुतिं प्रवर्षसति—

वेदोऽग्निलो धर्ममूलम् २.६
 सर्वं तु समवेष्येदं निश्चिलं ज्ञानवक्षया ।
 अृतिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वप्नम् निविशेत् वे ॥ २.८
 अृतिस्मृत्युहितं धर्मसन्तिरण्डग्नि मानवः ।
 इह कीर्तिमवान्नोति प्रेत्य वानुतमं सुखम् ॥ २.९
 अृतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मंशास्त्रं तु वे स्मृतिः ।
 ते सर्वापेक्षसीमास्त्वे ताम्या धर्मो हि निवंभौ ॥ २.१०
 योऽधर्मन्येत ते मूले हेतुशास्त्राभ्यमात् हितः ।
 स साधुभिर्द्विष्ट्वायां नास्तिको वेदनिष्ठकः ॥ २.११
 वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च ग्रियमात्रमनः ।
 एतच्चतुर्विधं प्राहुः साकाशं धर्मस्य सक्षणम् ॥ २.१२
 अप्येकामेष्वसक्ततानां धर्मज्ञानं विधीयते ।
 यमं विज्ञातमानानां प्रमाणं परमं अृतिः ॥ २.१३
 वेदोपकरणे चेत् स्वाच्याये चेत् नेत्यको ।
 नाज्ञरोपेऽस्त्वयनध्याये होममन्त्रेषु चेत् हि ॥ २.१०५
 वेदमेव सदाभ्यस्येत् तपस्तस्यन् हितोत्तमः ।
 वेदान्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ १.१६६
 योऽनप्रोत्य हितो वेदमग्न्यत्र कुरुते थमम् ।
 स जीवन्नेव शब्दत्वमाणु गच्छति साम्बद्धः ॥ २.१६८
 वेदानधोत्य वेदो वा वेदं वापि यज्ञाकमम् ।
 जपिण्डुत्कष्टपूचयो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ ३.२
 वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
 तद्वा कुर्यान्यथाद्विति प्राप्नोति गरमा गतिम् ॥ ४.१४
 वृद्धिवृद्धिकराण्याद् धन्यानि च हितानि च ।
 नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निरामाश्वेत वैदिकान् ॥ ४.१९
 वेदविद्याक्रतत्वातान् श्रोत्रियान् गृहमेघिनः ।
 पूर्वयेद्व्यक्त्येन विपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ४.३१

ज्ञाह्ये मुहूर्ते बृथ्येत् प्रमोक्षो ज्ञानुचिन्तयेत् ।
 कायवलेशांश्च तम्भूलान् वेदतस्वार्थमेव च ॥ ४.१३
 वेदमेव जपेण्मिथं यथा कालमतग्नितः ।
 त हृष्ट्याहुः परं समंसुपद्मोऽन्य उच्यते ॥ ४.१४७
 वेदाभ्यासेन सततं शोचेन तपसंव च ।
 अद्वौहेण च भूलानां जाति स्मरति पौष्टिकोम् ॥ ४.१४८
 अतिसम्पूर्युदितं सम्पद्गनिवदं स्वेषु कर्मसु ।
 धर्मसूलं निषेदेत् सदाचारमतग्नितः ॥ ४.१५३
 अतन्यासेन वेदानामात्मारस्य च अज्ञनात् ।
 आलस्यादप्नोदाचल भूत्युक्तिप्राप्निज्ञयांसति ॥ ५.४
 यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।
 राजस्वाधिकृतो विहान् ज्ञाह्याणास्तो सभां विदुः ॥ ८.११
 ज्ञातुर्वर्णे त्रयो लोकाइचत्वारात्माभमाः पृथक् ।
 भूतं भव्यं भविष्यते च सर्वे वेदात्मासिद्ध्यति ॥ १२.१०
 शब्दः स्पृश्याऽच लप्य च रसो गत्वश्च एतच्चमः ।
 वेदादेव प्रसूपन्ते प्रसूतिग्रुकमंतः ॥ १२.१८
 चिभाति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं समातनम् ।
 तस्मादेतत्परं भव्ये पञ्जन्तोरस्य साधनम् ॥ १२.१९
 संनापत्यं च राज्ये च दण्डनेतृत्वमेष च ।
 सर्वलोकाधिष्ठयं च वेदशास्त्रविद्वर्हति ॥ १२.१००
 यथा ज्ञातवलो वह्निर्दहत्याद्र्वान् द्रुमानपि ।
 तथा इहति वेदज्ञः कर्मजं वेदात्मास्मनः ॥ १२.१०१
 वेदशास्त्रार्थतस्वको पश्चत्त्राध्यमे वसन् ।
 इहं च लोके तिष्ठन्ते ज्ञाह्यभूय वल्पते ॥ १२.१०२
 आर्यं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
 यस्तक्षेणानुसंघने स धर्मं वेद नेतरः ॥ १२.१०६
 त्रह्यवेदविद्यज्ञुर्विच्छ सामवेदविदेव च ।

त्र्यवरा परिषज्जेवा ग्रन्थसंवादपनिषदेः ॥ १२.११२
 एकोऽपि वेदिवद्मर्मं यं व्यवस्थेद् द्विजोत्तमः ।
 स विजेयः परो यमो नामानामुक्तिरोप्युत्तेः ॥ १२.११३
 हत्या लोकानयीमांश्चोनश्चनन्नपि यतस्ततः ।
 ग्रन्थेद् धारयन् विष्णो नेनः प्राप्नोति वित्तन ॥ १३.२६१
 ग्रन्थसंहिता विरभ्यस्य यजूयो या समाहितः ।
 साम्ना वा सरहस्यानां सर्वेषाम् प्रमुच्यते ॥ १४.२६२
 प्रथा महात्मवं प्राप्य भिस्तं स्तोषां विनश्यति ।
 तथा वृश्चरितं सर्वं वेदे विश्वृति मन्त्रवति ॥ १५.२६३
 आद्यं यत उपकरं बहु त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
 स गुह्योऽन्यत्विवृद्धेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १६.२६५
 वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः ।
 अहिसा पुरुषेवा च निःअभेयस्तरं यत्तम् ॥ १७.२६६
 चेदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येताभ्यशोषतः ।
 अन्तर्भवन्ति कमण्डल्लिमंत्ललिमन् किराविष्टो ॥ १७.२६७
 मुखाभ्युदयिकं चेत् नेःअभेयसिकमेव च ।
 प्रकृतं च निवृत्तं च इविष्टं कर्म चेदिकम् ॥ १७.२६८
 यथोक्ताभ्यर्थिं कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।
 आत्मज्ञाने ज्ञाने च स्याहृदाभ्यासे च यत्तचान् ॥ १८.२६९
 फिन्देवमनुव्याख्याणां वेदशब्दाः सनातनम् ।
 अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्वितिः ॥ १९.२७०
 या वेदज्ञाहारा स्मृतयो यात्मकात्म कुवृष्टयः ।
 सर्वास्ता निष्कला ग्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ १९.२७१
 अतः स्मृतिराठनवेलायाः नेत्रं विस्मर्तव्यं यत्सर्वमपि श्रुतिप्रामाण्यतः परीक्षा-
 गोप्यमिति ।

मनुस्मृतेरद्भूवः

भारतवर्षेतिहासे^१ प्रकाष्ठविद्वान् आचार्यं रामदेवोऽज्ञ सविस्तरं विवेचित-
वान् । तस्य कथनस्य भावः सधोपेण लिखयते—

‘बत्तमानस्मृष्टे प्रारम्भे बहुता नाम महापर्वं भूव । तस्य पुत्रो विराट् । तस्य
व पुत्रो भनु । तस्मिन् समये राजव्यवस्थाया उपक्रमः कृतः । मनोः पुत्रा मरीचि-
भूम्बादो दद्य जाताः । मरीचिरति सुयोग्यो राजाऽप्सीत् । तस्य पुत्रः
स्वायस्मृत्वो मनुर्जातः । अनेन राजव्यवस्थाविषये विशिष्टता प्रदितिता ।
चान्दोम्यवाहाणे भनुविषयेऽभिहित—‘मनुर्व यत्किञ्चिद्वदत् तद्देष्व भेषज-
लादा’^२ ।^३ समवत् इदं कथनं प्रारम्भकमनुविषयेऽर्जितं, यतो मनुरिति
नाम्ना भहाणानो सर्वप्रथममसायेव प्रथम्यात् । आपस्तम्बादिग्रन्थमूलेषु मातृद-
यमेसूत्राण्यद्वान्तानि । अनेन सिद्ध्यति यन्मनोनाम्ना किञ्चिद् वर्यमूलमति प्रवृत्तं
वभव । अस्माभिरिदमनुसीरते यन्मनुना यद्भूम्बास्यं निमित्तं सदेवाप्तय-
स्वायम्भूवमनुसमये राजनियमव्यवस्था जाता । कालेन तत्र तृदिवाता;
नृतननियमनसमविद्याऽभूत् । परं युक्तं मनुष्यमेणास्त्रमेवाभूत् । अस्य
मनुस्मृतौ भग्नोः स्वायम्भूवमतोऽप्य चर्चाऽभीष्येन । अस्य वारणाभिदं
यन्महर्षिन् गुरुनिवेष्टयेणास्त्रस्य प्रथमप्रचारकः स्वायम्भूवमनुद्देश तदुग्रेशान्
किष्याक्षयेण विपरिणामगिता प्रथमो भहाराज ।^४

आचार्यं रामदेवमहोपेतं प्राचीनप्रत्यातां गभीरस्वाध्यायेन स्वकीयं मतं
निर्वाचितम् ।

ब्रह्मेण मनोर्वहुच्चर्वा । जस्तो मानवजाते पितृक्षयेण वर्णितः । परं वर्यमूलास्त्र-
प्रथमेवा मनुना वह तस्य किञ्चित्प्राप्तमव्यवस्थो न प्रतिभावति । सम्भवतो परवर्तिकाले
• मनुश्वदो शानिपर्यायवाचिक्षयेण प्रथमतः ।

१. भारतवर्षेतिहासः (भारतवर्ष का इतिहास), द्वितीय लाइस, गृष्णानि
—२१०-२१६

२. यद्यु किञ्च मनुरक्षवीत् तद् भेषजम् । (त. सं. २, ३, १०.२)

३. मनुर्व यत्किञ्चिद्वदत् तद्देष्व भेषजमृतायै । (तापदेशवाहाणम्—२३.१६.२७)

मनुस्मृती द्वारशास्त्राया, २६१५ श्लोकाद्वच । अस्या प्राचीनतमोपलब्धिका मेषातिथिकृता । मेषातिथे: कालो नवमशताब्दी (कृष्णीया) अनुभीषते । मेषातिथे: प्राप्तो विभजनवर्षपूर्वमनहायो दीकां कृतवान् । न सा प्राप्यते । भागुरिभन्त्यवजादिभिः कृता अग्नाप्टीका अपि मेषातिथे: पूर्वं वभूदः । ता अपि न प्राप्यन्ते । महामहोग्नाप्टाकाणेऽस्मृतोदयस्येवं मतं यत्—'नाव सन्देहो यद्यत्तमानमनुस्मृतिः सप्तमशताब्दी प्राचाणिकाप्तन्वस्येणाऽऽसीत् ।'

इय तु काणीमहोदयेनावस्तीमा तिथीरिता । अत्र विभिन्नानां विद्युपा विभिन्नानि मतानि । एतांपास्तनमहोदयः कथ्यति—“सामाजिकदशायाः प्रथमं पूर्णचित्रं तेन घर्मशास्त्रेण जापते यन्मनुरिति नाम विभति । सम्भवतस्तस्य निर्माणं श्वीस्तात् प्राप्तं नवमशताल्लां जातम् ।”¹

“डाक्टरहस्टरमहोदयोऽभिधते—इदं (=इमं मनुस्मृतिः) अवाहारिक नियमानां प्रथमसप्तहो, ये (नियमाः) कृष्णात् पूर्वं प्राप्तः पञ्चमशताब्दी प्रस्तरिता वभूदः ..... एतत्तु वस्तमान (एलोकवद्द) घर्मशास्त्रं तु प्रथम-पञ्चमशताब्द्योमेव एव संगृहीतं स्यात् ।”²

सर डब्ल्यू. जोन्समहोदयो भण्ति—“बहु सम्भाव्यते यन्मनो राजनियमाः सोलनावयका द्वाइकरणसादृपि पर्याप्तं प्राचीनतयाः स्युः । यद्यपीदं समाव्यते

1. “No one can doubt for a moment that the extant *Mnusmrti* was an authoritative work in the seventh century.”—History of *पर्मशास्त्र*; Vol. I, p. 150.

2. “The first complete picture of the state of society is afforded by the code of laws which bears the name of *मनु* and which was probably drawn in 9th century before Christ.—‘History of India, (5th edition)—pages 11-12.

3. “It is a compilation of a customary law current probably about the 5th century B.C.....the present code must have been compiled between 100 and 500 A. D.”—‘The Indian Empire’, 2nd edition, p. 113.

यल्लेखवद्वतापा। ग्रूवे तेषां प्रचारस्तन्मिन् समयेऽपि स्पाद यदा मिश्रे भारते च
प्रथमसाम्भास्यस्तापना बभुव ।”^१

ब्रज बलहरमहोदयोभिद्याति—‘ब्रजावधि ममेय मतियंद् यवनक्ष्वाजशक-
न्तर्विकितरमाच्छियेत तथाऽन्या। कुतः (मनुस्मृते) परसोमा प्राप्तो द्वितीयवतां-
व्याः प्रारम्भेऽवा किञ्चित्पूर्वं निर्वापेत ।’^२

एवमिमे यद्व ऐतिहासिका ब्रज परम्परं विसंवदन्ते। तथा चैषा समीपे
किञ्चित्पूर्वप्रसापामपि नास्ति। बलहरमहोदयो मनुस्मृतौ ‘मवने’ति शब्दं दृष्ट्वा
मन्यते यद् ‘पुनानदेशेन सह भारतोमानां सपर्कानिन्द्रर मनुस्मृतिनिमिता। अप-
त्त सपर्कोज्ज्वेन्द्रस्याकामणानन्दर जात’ इति। अप्त इतालीदेशीय संस्कृतविदुपो
गोरेशिवस्य (Gorresio's) मतस्योद्धरणं पर्याप्तम्—‘इदं संभास्यते यद्
भारतीयेवनेतिनाम्। प्रधागस्तामां जातीना कुते कुते स्पाद या
भारतवर्षात्पित्तिविमदिग्नि निवसन्ति स्म तथाव परिवर्तिकालेऽप्याद् अलज्जेन्द्रकालेऽप्य
शब्दो मूर्हयतया पुनानदेशीमानां कुते प्रयुक्तः स्पाद् ।’^३

१. “The laws of मनु very probably were considerably older than those of Solon or even of tycorgus, although the promulgation of them, before they were reduced to writing, might have been coeval with the first monarchies established in Egypt and India.—Institutes of Hindu Law, Introduction p. 10.

२. I think it so far to rely more on the mention of the यवन, कल्पोत्र and रुक्ष and to fix the remoter limit of the work about the beginning of the 2nd century A. D. or some what earlier.”—‘Laws of Manu’—G. Bühler, Introduction p. 117.

३. पौष्ट्रकारत्त्वोद्दिविदः काम्बोजा यवनाः यक्षाः।

पारदा: पृह्लवाश्चोत्ता: किरता दरदा: कृषा: ॥ —मनु०, १०.५५

४. The name of यवन may have been anciently used by Indians to denote the nations situated to the west of India; more recently, that is after the time of Alexander, it was applied principally to the Greeks.

—गोरेशिव (Gorresio) महोदयो रामायणानुवादभूमिकायाम् ।

मनुस्मृतिमहाभारतं च

मनुस्मृतौ कुशचिदपि महाभारतस्य महाविष्ण्यासम्प्रय वा चर्चा नास्ति, परन्तु महाभारते राजपिमनोर्गाम पुनः पुनः सममानं प्राप्यते—

मनुनाऽभिहितं शास्त्रं वल्लापि कुरुतन्त्रम्

बनुशासनपद्मं, ४७.३४

तदेवमुक्तो भगवान् मनुः स्वायम्भूतोऽव्यवीत्

बनुशासनपद्मं, ४६.१

एष शापविष्णिः पापं पूर्वमुक्तः स्वयम्भूता

बनुशासनपद्मं, ४७.५८

सर्वकर्मस्वहितो हि यम्मात्मा मनुरव्यवीत्

शान्तिपद्मं (भोक्तव्यप्रकरणम्)

अथायं तर्कः प्रस्तोतु ध्यायते यत्काम मनुस्मृतिमहाभारतात्पूर्ववतीं स्यास्तरं इतोक्तव्यं तदा मनुस्मृतिः परवर्तिनि कालेऽपि भक्तिं गारयति ।

अत त्वाधोऽग्निवित्तश्लोको विचार्यं ॥

अदृश्योऽग्निवित्तः लोहमुत्पितम् ।

तेषां सर्वत्रां तेजः स्वातु योनिषु शान्त्यति ॥

मनुस्मृतिः ९.३२५

अयं इतोक्तो महाभारते शान्तिपद्मिणि (५६.२४) प्राप्यते । अतः पूर्वं तर्पयते (महाभारते शान्तिपद्मिणि ५६.२३) कर्तित—

मनुना चेत राजेन्द्र गीतो इतोक्तो महाभारता

एतदर्थितां मनुस्मृतेभ्यैनिदिष्टश्लोका महाभारते प्राप्यन्ते—

मनुस्मृतिः

महाभारतम्

११.७

शान्तिपद्मं

१६५.५

११.१४

शान्तिपद्मं

१६५.१

११.१८०

शान्तिपद्मं

१६५.३७

६.४५

शान्तिपद्मं

२४५.१५

२.१२०

बनुशासनपद्मं

१०४.६४

मनुस्मृतेरथोऽपिवितश्लोका अलापरिवर्तनं— सह महाभारते प्राप्यन्ते—

मनुस्मृतिः महाभारतम्

मनुस्मृतिः	प्राप्तिमवे	महाभारतम्
२.३५७	एतानिमवे	३६.४७
१३.४	"	१६५.४
१४.१२	"	१६५.०
१५.३०	"	१६५.२२
८.३७२	"	१६५.५३
२.२३४	"	१०८.०
३.३	अनुग्रासनमवे	४६.३४
३.३५	"	४६.३

मनुस्मृतिर्वाल्मीकिरामायणं च

रामायणे किञ्चिकल्पाकाण्डेऽप्योऽपिवितश्लोकाः प्राप्यन्ते—

धूयते मनुता भीती इलोकी आदित्रवत्सलौ ।

गृहीती घर्मद्युषालेस्तवा तत्त्ववित्तं सप्ता ॥ ३० ॥

राजनिष्ठृतदद्वान्त्र छत्वा पापानि मानवाः ।

निमंत्ताः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ ३१ ॥

जातसनादपि भोक्षादा स्तेनः पापात्प्रभूच्यते ।

राजा त्वग्रासन् पापक्य तद्वाप्नोति किञ्चित्प्रथम् ॥ ३२ ॥

किञ्चिकल्पाकाण्डम्, १८.३०-३२

इमो (३१, ३२) इलोकी किञ्चित्प्रिवर्तनंनेन सह मनुस्मृतौ (८.३१८, ३१९) प्राप्यते । अवार्णिद विचार्यं बन्धुमनुस्मृती श्रीरामचन्द्रस्य वाल्मीकियो चर्चा न प्राप्यते ।

एवं इलोकवदा मनुस्मृतिर्वाल्मीकिरामायान्त्र पूर्ववर्तिकाले सिद्ध्यति । अत्र निरस्तपक्षागात्मतिनिञ्चिप्रिवितद्विमंतोऽपिनिमंतनं विचेष्यम् ।

मनुस्मृती परस्परविशद्धमतानि

कवचित् कवचित्परस्परनितान्तविशद्धमतानि कीचनगोचरीभवन्ति ।
उदाहरणार्थम्—

न एकत्रा प्राणिनां हिसां मांसमुलधते कवचित् ।
न च प्राणिवशः स्वर्यंस्तस्मात्मासं विकल्पेत् ॥

मनु० १५८

मुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां मुरां पित्रेत् ।
तथा सकाये निरंग्ये मुच्यते किञ्चिव्यात्मसः ॥

मनु० ११९०

एतद्विशद्धमयोलिलितश्लोकः—

न मांसभक्षणे दोषो न मध्ये न च मेयने ।
प्रवृत्तिरेत्या भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥

मनु० ५५६

अपोलिलितास्त्वयः श्लोकाः स्पाटे प्रतिपादयन्ति यत्कर्मणा ब्राह्मणो (ब्राह्मादिको) भवतीति—

यथा कामभक्षयो हस्तीं यथा चर्मभयो मृगः ।
यस्त्व विप्रोऽनधीयानहन्तयस्ते नाम विनाशति ॥

मनु० २-१५७

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते अमम् ।
त जोवश्चेव शूद्रत्वमाद् गच्छति सान्वयः ॥

मनु० २-१६८

ज्ञातो ब्राह्मणतानेति ब्राह्मणव्येति शूद्रताम् ।
किञ्चियाऽन्नात्मेवं तु विषाद्विश्यात्मेव च ॥

मनु० १०.६५

एतद्विशद्धा अपोलिलितश्लोकोऽति—

अविद्वाऽन्वेत्व विद्वाऽन्व ब्राह्मणो देवतं महत् ।
प्रभीतश्चाप्नीतश्च यवान्मिद्वयतं महत् ॥

मनु० १०.६१७

एवं यद्यपनिष्टेयु वर्तन्ते सर्वं कमङ्गम् ।
सर्वं चाहृणाः पूज्याः परम देवते हि तत् ॥

मन० १.३१९

एवं सति कोऽन्न निषेदः ? को निकषः ? निकामो मनुस्मृती वहयु इलोकेश
अदत्तः । उदाहरणार्थ—

सर्वं तु समवेद्येदं निश्चिलं ज्ञानवक्षया ।
श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मं निविशेत वै ॥

मन० २.८

प्रत्यक्षं चातुर्भासं च शास्त्रं च विविधागमम् ।
अथं मुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥

मन० १२.१०५

आर्यं घम्मोपदेशं च वेशशास्त्राविरोधिना ।
प्रस्तकेणात्मुपसंपत्ते स घर्मं वेद नेत्रः ॥

मन० १२.१०६

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुविष्वे प्राहुः साखाद्भर्मस्य लक्षणम् ॥

२.१२

घर्मं चिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।

मन० २.१३

एव यत्क्लिन्दिग्नि वेदविशद्दं प्रमाणाविशद्दं सदाचारविशद्दं च कुत्रचिदप्यस्ति
न तत्क्वीकरणीयम् । नवे चैतावृद्धाः इलोकाः पञ्चेपहयेण मन्त्रव्याः । अथवा
दिम्बेशकालाचनूसारं काचिलांगतिरन्वेष्टव्या ।

मनुस्मृतिवर्णितं भारतम्

महागौरवत्वसंद हि मृष्टेः प्रारम्भकालादेव भारतवर्षम् । अबैव विभाति
रसनिष्ठनिदीं सुरसारस्वती । अथेव गोता निहितगभीराधीं देवमन्त्रा महपित्रि ।
भारतादेव प्रसूता संस्कृतिनिषिद्धेण मृष्टमण्डले । यथार्थमेव प्राहुं मनोधिपा
माततीयो महामनस्त्री मनुः ॥

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादप्यजन्मतः ।

स्वं स्वं चरितं विक्षेपत् पूर्णिव्यां सर्वमानवाः ॥

महावानगरिमपरिष्ठित हि भारतवर्षम् । मनुस्मृतौ सुव्यवस्थितं समृद्धं
घमंसार्गधृतमति भारतवर्षे दृष्टिप्रधातिरीभवति ।

वर्णश्चिमचर्मः

आर्यो दस्यवद्वेति विभागहृष्यं वेदेषु प्राप्यते । ये परिश्रमित उदाराद्यते
आर्यो ये नागरिकमा अनुदारा घनमांगहरता स्वोदरपूर्तिमावपरामणाः समाज-
विनायकतत्पराद्यते दस्यवः (✓ इमुं उपलब्धे) । इमे दस्यव एव वेदेष्वरात्मोऽर्थः
पण्यो वा क्रम्यन्ते ।

मनुस्मृता आद्यस्य मानवसमाजस्य विभागहृष्यस्य चर्मः—

मुखवाहृष्यपञ्जानो या लोके जातयो चहिः ।

म्लेच्छवाच्चत्राप्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥

(१०.४५)

१. न तति दपातीलवरित्तरतिर्वा—अनुदारो घनसयहपरागणाद्यते मनश्यः ।
'पणिवेणिगमनवति' (पास्क.) । इय वणिगम्बृतिरक्षापि भारते वृत्तं चलति । सर्वाङ्गी
कृष्णविपणि (black market) वाच्यवस्तुपूर्ण समिश्रणम् (adulteration)
इत्यादि वर्तेत एवं पणीनामर्दीणामदातीनां दस्युना वा दुराचारः ।

अवेदं निषेयं मनसि ग्रेतावद्विर्यन्नेदमनार जातिगतम् । इदं तु सदाचार-
दुरुचारयोरन्तरम् ।

शूद्रः कः ? ए स्वामामव्येन शाहृणलक्षितवैश्याभिवासेषु विषु वर्णेषु स्थानं
लक्ष्यं त पारयति स एव शूद्रः । न कष्टिवदपि समाजे बलाच्छ्रद्धीप्रियते । प्राह
भगवान्ममः —

शूद्रो शाहृणतामेति शाहृणश्चेति शूद्रताम् ।
क्षत्रियाऽजातनेव तु विद्याहुंश्यात्परेव च ॥ (१०.६५)

अनेनेव सिद्ध्यति यत्कर्मनामारमेव वभवत् सर्वा जातस्या । मनुस्मृतो यथेतद्-
भावविरोधिनः ललोका अपि प्राप्यन्ते, निविवादं प्रक्षिप्तास्ते यतत्ते वेदमत-
विरोधिनः । श्रुतेरेव प्रामाण्यं सर्ववैव निजगाद मनः —

सर्वं तु समकेष्येदं निखिलं ज्ञाननक्षत्रा ।
श्रुतिप्रामाण्यतो विद्यान् स्वधर्मे निविशेत च ॥ (२.८)

तथा च

धर्मे जिज्ञासमानज्ञानं प्रभाणं परमं श्रुतिः (२.१३)

तथा च

वेदोऽखिलो धर्ममूलम् (२.६)

प्राह न भगवान्वेदः —

यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यो शहृराजग्न्यान्यां शूद्राणं चार्याय च
स्वाय चारणाय । (यजुर्वेदः २६.२)

इयं वेदवाणी सर्वेभ्योऽस्ति । शूद्राणामपि वेदाध्यवनाविकार । निविवाद
बोगस्य (heredity) प्रभावोपि भवति, परन्तु तपामा कर्मणा च शूद्रो
शाहृणतां तदभावे च शाहृणः शूद्रतां गच्छति—

तपोवीक्षणावस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ।

उत्कर्षं चार्यकर्षं च भनुष्येन्द्रियं जन्मतः ॥

(१०.४२)

ब्राह्मणघर्मः

को हि ब्राह्मणारदभाग् भवितुमहंति ? —

स्वाध्यायेन वर्त्तहोमस्त्रिविदेनेत्यया मुते ।

महामन्त्रेच यज्ञेच ब्राह्मीयं चिदते तनः ॥

(२.२८)

ब्राह्मणगुणप्रार्थनैव तरो ब्राह्मणो भवति । मनुसमूली विस्तारं ब्राह्मण-
स्वरूपं वर्णितम् —

सम्मानानाव ब्राह्मणो नित्यनुद्विजेत विषादिव ।

अमृतस्येव चाकाशसेवमानस्य सर्वदा ॥ (२.१६२)

वेदमेव सदाऽन्यस्येतपत्तास्यन् हितोत्तमः ।

वेदान्यात्सो हि विप्रस्य तपः परमिहोत्यते ॥ (२.१६६)

सर्वान् परित्प्रजेवर्धान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ।

यथा तच्छ्रव्यापवर्त्तु सा हृस्य कृतहृत्पता ॥ (५.१७)

अथ्यापनमध्यपनं यज्ञं याजनं तथा ।

वानं प्रतिप्रहृश्वर्वेद यद् कम्माण्डप्रजन्मनः ॥ (१०.७५)

प्रतिप्रहृतमर्चोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ।

प्रतिप्रहृण हृस्याशु ब्राह्म तेजः प्रशास्यति ॥ (५.१९६)

वेदान्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणां च संप्रमः ।

अहितो गुरुसेवा च निष्ठेयसकरं परम् ॥ (१२.८३)

षष्ठ्याधिगतो यस्तु वेदः सपरिदृहणः ।

ते चिष्टा ब्राह्मणा जेयाः श्रुतिप्रत्यभृतवः ॥ (१२.१०९)

लक्ष्मियघर्मः

प्रतानां रक्षणं दानमित्याऽध्ययनमेव च ।

विषयेत्वप्रसन्नितेच लक्ष्मियस्य समाप्ततः ॥ (१.१८)

१. लक्ष्मिरक्षणेवं एवन्यथा वरस्यविदपि उत्तरार्थी भवितुं नाहंति ।

वैश्यधर्मः

पशुनां रक्षणं दानमित्याऽभावतमेव च ।

विधिकर्त्त्वे कुसोदै च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ (१९०)

पुनर्मनुमूलौ तवमाव्याप्ते वैश्यकर्मणां च ना प्राप्यते तथा चान्त उपविष्टम्—

धर्मेण च इत्यबृहादातिष्ठेत्यनुसृतम् ।

द्वाराच्च सर्वभूतानामप्रमेव प्रपत्नतः ॥ (१९३३)

शास्रः

शूद्रो बर्णो लालित । न काँचदृश्यत्वस्य वरण करोति । परिशोषान्त्यूदी
भवति । तस्य धर्मः सर्वेषां सेवा ।

आश्रमवद्यवस्था

ब्रह्मचर्याध्रमः—यज्ञोपवीतसस्कारः प्राप्तोऽस्तमवाप्तो द्वावशेषपर्वतमनूत् ।
अतितोऽप्यवृद्धीनां पञ्चमे षष्ठे वा वर्षे एवाभृत् । मन्दवृद्धीनां चतुर्विंशतिःपि
वर्षेभृत् । सर्वदैवोऽन्तेरवसार आसीत् । गुरुकुलवासोऽनिवार्यं आसीत् ।
युरोम्भासमहत्वमासीत्—

य आश्रमोत्पवित्रं ब्रह्मणा अवणावृभी ।

स भाता स पिता ज्ञेयस्तं न ब्रह्मेत् कदाचन ॥^१

पुरोपांत्रं परोवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।

कणों तत्र पिघातव्यो गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥^२

गृहस्वाध्रमः

मनुमूलौ गृहस्वाध्रमो महाग्रिमभ्य स्मृतः—

यथा नदोनदाः सर्वे सागरे पान्ति संस्थितिम् ।

तथेवाप्यमिणः सर्वे गृहस्वे यान्ति संस्थितिम् ॥^३

१. ३—३६, ३७ ३८, ४०.

२. २.१४४

३. २.२२०

४. ६.१०

यथा वायुं समाधित्य वर्तन्ते सर्वजनतवः ।
 तथा गृहस्थमाधित्य वर्तन्ते सर्वे आश्रमाः ॥
 परमात्मयोऽप्याश्रमिणो दानेन चालेन चान्वहम् ।
 गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्जयेऽठाश्रमो गृही ॥

मुसन्नानोलपतये स्त्री-पुरुषयोः परस्परं प्रेमं परमावश्यकम् । कल्या च सदा
 गृणवत एव पुरुषाय देया । मादि गृणवान् वरो न प्राप्यते तदा कामं साऽऽजीवन-
 मनुष्ठा पितृगृहे तिष्ठेत्, परन्तु नैव देया—

उत्कृष्टायाभिक्षपाय वराय सदृशाय च ।
 अप्राप्यामपि तां तस्मं कन्या दण्डधर्माविधि ॥
 काममामरणात्तिष्ठेत् गृहे कन्यतुमत्यपि ।
 न चैवनां प्रयच्छेत् गृणहीनाय कर्हचित् ॥

किंत्राहस्य प्रयोजने मुसन्नानोलपति —

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहवोपतयः ।
 हित्रयश्च भियश्च ग्रहेयु न विशेषोऽस्ति काइचन ॥

मनु० ९.२६

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
 प्रत्यहं लोकयात्रापाः प्रत्यक्षं स्त्री निबन्धनम् ॥

मनु० ९.२७

उत्कृष्टसन्नानोलपतये स्त्रीं गृणवती स्याद् । परन्तु भर्ता ततोऽप्यविकं
 गृणता भास्य, यतः —

पादगुणेन भर्ता स्त्रीं संपूर्जयेत् यथाविधि ।
 तदृगुणा सा भवति समद्वेषेव निमग्ना ॥

मनु० ९.२८

१. ३.७७

२. ३.७८

३. ९.८८

४. ९.८९

उत्कर्षं योगितः प्राप्ताः स्वेः स्वंभूतं गुणः शुभः

मनु० ९.२४

अतो गृहस्थाध्यमे पुरुषस्योनरदायित्वमधिकतरम् ।

वानप्रस्थसंन्यासाश्रमो

गृहस्थाध्यमानन्तरं वानप्रस्थाश्रमो गभीरसाधनार्थं सेवनोर्यः

एवं गृहाध्यमे स्थित्वा विद्विवस्त्वातको द्विजः ।

बने वसेत् निष्ठतो यथावद्विजितेन्द्रियः ॥

मनु० ६.१

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपरत्यस्पर्यं चापर्यं तदारथ्यं समाधयेत् ॥

मनु० ६.२

स्वाध्यार्थे नित्यपुक्तः स्थादान्तो मंत्रः समाहितः ।

दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥

मनु० ६.३

पुनर्वानप्रस्थाश्रमानन्तरं संन्यासाध्यमे श्रेणो—

बनेषु च विहृत्यर्थं तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थंनायुषो भागं स्यात्वा सञ्चाग्निविवजेत् ॥

मनु० ६.३३

संन्यासी मोक्षादातिकारी—

यो दत्ता सर्वभूतेन्द्रियः प्रवज्ञत्यभयं गृहात् ।

तस्य तेजोभया लोका भवन्ति चह्यवादिनः ॥

मनु० ६.३५

इन्द्रियाणां निरोधेन रागदुष्कलयेण च ।

अहिस्पा च भूतानामभूतत्वाय कल्पते ॥

मनु० ६.३६

यदा भवेत् भवति सर्वभावेषु निःस्पृहः ।

तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥

मनु० ६.३७

मनुसमृती नारी

‘न स्त्रो स्वातन्त्र्यमहंतींति मनोगिगदितमुद्दत्योदृत्य भणति केचिर्मन्
स्त्रीनिष्ठका’ इति । प्रथममय इलीकः एव विचारेणः—

पिता रक्षति कीमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्रीं स्वातन्त्र्यमहंति ॥

मनु० १३

अब ‘रक्षतींत्यस्य तात्पर्यमिदं नास्ति यद् ‘चलने स्वाप्यति’ । रक्षणीया
हि स्त्री । अबला लालू सा । कोऽप्तं विमंवदेत । भावनाप्रवाना (हृदयप्रधाना)
नारी । अनया भावनयैव साज्ञोधस्य शिशोः हृते तपोमयो माता भवति, पुरुषस्य
हृते स्वप्नलोकनिमांशी प्रेवसी जीवितसञ्ज्ञनी भवति । अनया भावनयैव सा
संनेहस्तुवधाटिणी भगिनी भवति, पित्रोऽत्र ‘जीवितसंखंस्व’ बुहिता भवति ।
परमित्य भावनेत्र तस्याः हृते रक्षकमाकाशयति । न बुद्धिप्रधाना नारी ।
बुद्धिप्रधाना स्त्री प्राप्तं पुरुषं इव पुरुषं एव वा भवति । मनुदृष्टया मानवदृष्टया
येदं भावनाप्रवानत्वं नावयं न चोपह्रामास्त्यदम् । इदं पूजनीयं, महापूजनीयम् ।
मनुरेवावौचत्—

पितृभिन्नतृभिन्नताः	पतिभिन्नेवरंस्तथा ।
पूजया भवयितव्याश्च	बहुकल्याणमोप्युभिः ॥
यदं नायस्तु पूजयन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।	
पञ्चतास्तु न पूजयन्ते सर्वस्तत्राकलाः किमाः ॥	

मनु० ३.५५-५६.

तस्या च पूजयतमा माता—

उपाध्यायामदशाज्ञाये आत्मार्थाणां शतं पिता ।
सहस्रं तु पितृं माता गौरवेणातिरिच्छते ॥

मनु० २.१४६

नारी पूज्या माता । पुनर्ने स्वातन्त्र्यमहंतीत्यस्य कि तात्पर्यम् ? तात्पर्य-
मिदं परिग्रह मदुलभाषना सुदृढबुद्ध्या रक्षणीया । इव मुन्दरं चित्रं दृष्टेन लोहेन
काष्ठेन वा निमित्तेन वेष्टनेन सरक्षणीयम् । अयं मधुरसो काचनिमित्ते मृण्ये
घात्वादिनिमित्ते वा सुदृढपात्रे रक्षणीयः । इयं महाशक्तिमती विचूलोहतारेषु
संरक्षणीया । महत्त्वं कस्याऽपि त्वरम् ? भावनाया लुद्धेवी, चित्रस्यावेष्टनस्य
वा, रसस्य पात्रस्य वा, विद्युतो तारणां वा ? विचारयन्त्वत्र विगततमशेषम्—
यीका मनूविजिनो मनोज्ञा मनीषिणः । महामूल्यममूल्य वा वर्तते नारीरत्नम् ।
अतो रक्षणीयं सुरक्षणीयं संरक्षणीय च ।

नारीं कार्यं धेव गृहमस्ति—

न गृहं गृहमित्याहुगृहिणीयगृहमुच्यते

कविकुलमृहरपि रथतंये गृहिणीत्वमहत्त्वं प्रकृत्यापापत्ति । सम्बितायामिन्दुमत्यां
विलपन् कवरपति महाराजोऽपि ।

गृहिणी सचिवः सखो मिथः प्रियविष्वा लक्षिते कालाविघ्नी ।

रथ० ८.६७

गृहिणीपदमेव नारीं ईपितत्वात्—

यान्त्येवं गृहिणीपदं युक्तमो वासा कुलस्याध्यः

अभिज्ञानशाकुलतलम् ४.१४

गृहकार्यस्य महत्त्वं वहिष्ठेवे हृतकार्यान्त्युनतरं नास्ति विचित्रज्याय एवास्ति ।
गृहिणी भजेव ता विद्यवन्ता माता भवति, स्वगांदपि गर्दीपसी भवति, चित्र-
देवेषु प्रसमो देवो भवति । कार्यालयेषु सचिवालयेषु ता सेवाकार्यं विद्यती नारी
प्राप्तो नारीत्वं जहाति । तत्र हि प्राप्तो नारीप्रकृतकोमलभाषना विकला भवति ।
न सा तिष्ठति भावनंकरसा गृहनिर्माणी परिवारधारी च । महार्हि, कण्ठो
गृहिणीपदप्राप्तिमेव परमं प्रेयो मन्यते । मनुरपि मुहर्महरिदमेव कवरपति—

प्रज्ञनार्थं महाभागाः धूजार्हा मृद्दीप्तपः ।

स्त्रियद्वच शिपद्वच गेहेषु न विजेयोऽस्ति कश्चन ॥

मनु० ९.२६

१. मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव

भारतीयपरम्परा नार्यः क्षेत्रं गृहमेवोद्धोषयति । बहुवो वेदेणिकविद्वांसो-
अपि तस्माः क्षेत्रं गृहं मन्यते तां च भावनाप्रधानाम् दूषीषयन्ति । कामिचित्तु-
रणानि प्रस्तुयन्ते—

लंगदाइन महोदय—

नारीणा सर्वेशिष्टचं तासां हृदि न्यघातप्रभः ।

भवति प्रेमकार्याणि हृतहेशिष्टप्रज्ञानि भोः ॥^१

कुमुदारमहोदय—

नामंस्तात्मन् कुर्वन्ति हृन्वर्षमत्र शासनम् ।

नोरीकुर्वन्ति पावता आलापालत्वशस्त्रम् ॥

स्युस्तासां पादयोलीके पुरुषाः पतिता यदा ।

दासत्वस्य तदा तासां महाभयं महाभयम् ॥^२

कविटेनोसनमहोदय—

स्त्र-भूषयुद्धदण्ड द्युम्तरं स्यात्महस्तमम् ।

परं नारीषु तद्वि स्यात् वृत्तसातलयोरिव ॥^३

श्रीमती एवं बार. हेत्रोज महोदया—

फल्ली माता च भूत्वा हि नारी सफलजग्निमनो ।

मुकुटालङ्कृता संब सम्बाजी भवतीह ह ॥

1. God has placed the genius of women in their hearts; because works of their genius are always works of love.—Lamartine.

2. Women never truly command, till they have given their promise to obey, and they are never in more danger of being made slaves, than when the men are at their feet.

3. Men at most differ as heaven and earth; but women worst and best, as heaven and hell.—Tennyson.

4. She (the single woman) is never fulfilling the part nature intended her to fulfil; but the wife and the mother is the crowned queen.—Mrs. H. R. Haweis.

पारस्यदायांनिकः शोभादीमहोदयः ।—

रत्नं हि सुन्दरो नारी साधुर्नारी निधिः सूक्ता ।¹

कासदेशीयो दायांनिको शोभामहोदयः ।—

शोभा ह्रौक्षेव नार्या भो भजाता भूषि तिष्ठतु ।

सच्चाज्ञी स्वगृहे सा स्यात्पतिकुटुम्बपूजिता ॥

आदरं ये पतिः कुर्यात् तदि तस्याः सुगीरवम् ।

परिवारः सुखो तिष्ठेतस्या आनन्द एव हि ॥²

सी. ए. स्टोडडमहोदयः ।—

योशुभातावलम्बिन्या नार्या महस्वकाङ्क्षणम् ।

इतोऽधिकं हि लोके भो भवित्वमहंसीहं तो ॥

पत्नी पतिवता, भजता हृष्टा तेजोधृताविला ।

इदं स्यानं हि नार्यं च प्रभूषा निश्चितं च चम् ॥

सुपत्नी च सुमाता च या नारी भक्तसाधिका ।

नराणां विश्ववन्धानामपपद्वती भरता हि सा ॥³

आङ्गलसुकविगोल्वस्मिन्दमहोदयः ।—

शूरत्वे राज्ञोती वा वंदुष्ये विशुता हि या ।

त्प्रवत्ता नार्यः स्वकार्यं ता नरकार्पार्थमुत्सुकाः ॥

1. A handsome woman is a jewel; a good woman is a treasure.

2. The dignity of woman consists in being unknown to the world.—Her glory is the esteem of her husband; her pleasure the happiness of her family.

3. There can be no higher ambition for a woman than to be a faithful wife and a happy and influential mother. It is the place which God has given woman, and she who fills it well, is as honorable and honored as the most illustrious man can be.—C. A. Stoddard.

या विभर्ति गदां भंमों कम्या मे सा न सुन्दरी ।
यका तरो न कम्यो यस्तस्यास्तकुं प्रचालयेत् ॥¹

ब्रुधेरेमहोदयः —

सदा सीमाप्रवाविन्यः सीमन्तिन्यो न भव्यगः ।
नराच्छ्रृङ्खलतरा वा स्युः स्युर्वा होततरा हि ताः ॥²

देवतापीपरमहोदयः —

इर्षयति भूवि ता हि सौन्दर्ये प्रायशः लक्ष्मी ।
शास्त्रपत्ना गुणः सा त्याहित्या सा भाति लज्जया ॥³

शेरिडनमहोदयः —

यावत्सुसंस्कृतं चितं नारीणां भूवि जापते ।
तावद्धि बुद्धिमन्तो भो भविष्यन्त्यविक्ष नराः ॥⁴

1. Women famed for their valor, their skill in politics, or their learning, leave the duties of their own sex, in order to invade the privileges of ours. I can no more pardon a fair one for endeavoring to wield the club of Hercules than I could a man for endeavoring to twirl her distaff. —Goldsmith.

2. Women are ever in extremes; they are either better or worse than men.—Bruyère.

3. 'T is beauty, that doth oft make women proud; 't is virtue, that doth make them most admired; 't is modesty, that makes them seem divine.—Shakespeare.

4. The more they (women) are enlightened, so much the more we shall be. On the cultivation of the minds of women, depends the wisdom of man.—Sheridan.

विष्टरहा गोमहोदयः —

ओडनका हि जापने नार्या अत्र करे नराः ।

असुराजां करे नारी ओडनकं हि जापते ॥¹

यूरिपिडिसमहोदयः —

मृका पुता हृषिकाता शान्ता तिष्ठति या गृहे ।

इयं स्तुतिहि नार्या भो सत्या गीता सुरंरपि ॥²

बुलवरमहोदयः —

प्रायशः सर्वेदा नारी हृदा युक्ति करोति हि ।

शते वट्टविष्टरतस्तस्याः कष्टानि लान्तप्रद्व भोः ॥³

स्टीलेमहोदयः —

कर्त्तव्यं भृति नार्या भोः सर्वमन्त्र समाप्तते ।

कर्त्तव्यानि हि कुर्यात्सा पुण्या मातुः स्वसुर्जनेः ॥⁴

जो. इच्छा, होम्यमहोदयः —

रोचने भावनामप्यो नार्यो लोके यथा तथा

बुद्धिमत्यो न; इवेतादि रक्तं धेयो नु पाटलम् ॥⁵

1. Men are women's playthings; woman is the devil's.
—Victor Hugo.

2. For a silence and a chaste reserve is woman's genuine praise; and to remain quiet within the house.—Euripides.

3. A woman too often reasons from her heart; hence two-third of her mistakes and troubles.—Bulwer.

4. All a woman has to do in this world is contained within the duties of a daughter, a sister, a wife, and a mother.—Steele.

5. The brain women never interest us like the heart women; white roses please less than red.—O. W. Holmes.

४४
ह्रादानमहोदयः —

प्रतिष्ठा भूवि नार्या मो ऊर्णा हिमनिमंसा ।
मृत्तिकावा लक्षोप्पम्ब सहयते न कवाचन ॥^१

लैमटाइनमहोदयः —

हृदयं कल्पना चेष्ट नार्योऽज्ञ धारयन्त्युमे ।
पुरुषेन्योऽधिकं भूयो नार्यो हि हृदयाः समृताः ॥^२

कॉलटनमहोदयः —

यथा हृत्र नशः प्रायः कुर्वन्त्वौचित्यतद्यनम्
न नार्यः; किन्तु कुप्युस्ता यदा, सीमा न तिष्ठति ॥^३

बाल्टेयरमहोदयः —

प्रकृतयो बहुयो लोके क्रियन्ते या नरः सदा ।
अतिशोते हि ता एका नार्या हृदयनाशना ॥^४

कुमारी ईवनसमहोदया —

दयनोत्यो नरो हृत्र न घमो यस्य विद्यते ।
परं भयद्गूरा नारो नेशविश्वासिनीह् या ॥^५

1. Woman's honor is nice as ermine, will not bear a soil.—Dryden.

2. Women have more heart and more imagination than men.—Lamartine.

3. Women do not transgress the bounds of decorum so often as men; but when they do they go greater length.—Colton.

4. All the reasonings of men are not worth one sentiment of women.—Voltaire.

5. A man without religion is to be pitied, but a godless woman is a horror above all things.—Miss Evens.

श्रीमती केन्द्रल महोदया—

स्युः पल्ल्यो मातररक्षेव लोकेऽस्मिन् हि कुमारिकाः ।

स्त्रीसत्ताया इवं सर्वं लक्ष्यं पूर्तस्य स्मृतम् ॥^१

चार्फोट्टमहोदयः—

भविष्यं हि समाजस्य जननीयां करे स्थितम्^२

लूधरमहोदय—

नास्ति मुदुतरं लोके स्वीकृत्यादि किञ्चन ।

दिव्यपवित्रतापास्तद् यदा हि धाम जायते ॥^३

बटोलमहोदय—

न रक्षां पापते या सा नास्ति स्त्री, मे दृढं मतम् ।^४

एवं शतक उद्धरणानि प्रस्तोतुं पापेन्ते । नार्या क्षेत्रं गृहम् । सा स्वभावतो भावनामवी । निष्पन्नं तस्या अनिवार्यं भवति यथा बहुभावनाशीलस्य पुरुषस्यापि । यद्यपवादरूपेण काव्यनारो भावनाशेत्रं त्यगत्वा शृण्कवुद्धिक्षेत्राव्याख्यगा भवति, त तस्या निष्पन्नप्रयत्नं चिह्नेत ।

वेदेषु चात्माणेषु रामायणमहाभास्तयोः स्मृतिषु च सर्वेभु पूजाही कोरिता नहीं । यदा कुत्रिचिद् दोषवर्णनमिव प्रतिभाति तत्सर्वे नारीभावुकस्वभावमधिकात्मय । अपवाद तत्प्रक्षेपकृप्य मन्त्रवर्यम् ।

नार्याः पूजाहृत्वं निविवाद यत् सा माता । यतः सा माताऽन्तस्तस्याः सुखिभितत्वमप्यनिवार्यम् । माता निर्माता (निर्मात्री) भवति । विनव शिक्षया

1. Maids must be wives and mothers to fulfil the entire and holiest end of woman's being.—Mrs. Kemble.

2. The future of society is in the hands of mothers.

—Beaufort.

3. Earth has nothing more tender than a woman's heart when it is the abode of piety.—Luther.

4. She is no woman who.....asks no protection.

—Bartol.

सा कथं निमीणं करिष्यति । पिक्षायाः प्रयोजनमिदमेव नास्ति यज्ज्ञनः कुञ-
चित् सेवाकार्यमागंण करोतु । शिक्षया मानवो वस्तुतो मानवपदमाग् भवति ।
नारी पुण्यस्य तत्त्वी । प्राह कविकुलगृहः—

मृहिणी सचिवः सची मिथः प्रियशिल्या ललिते कलाकिष्ठी

रघुवंशम् ८.६७

विवाहसंस्कारे मध्यपद्मामन्त्रमपदन्वामममये पठ्यते—

सत्त्वे सप्तपदो भव (साप्तपदोनं सत्त्वम्—पाणिनिः)

यदि पल्याः पल्या सह मानसिकसाहृत्यं नास्ति तदा मुगल्तामोत्पत्तिं
संभाव्यते । अतएव निगदति कविकुलगृहः—

तस्यामात्मानुहृत्यापामात्मजन्मसमुत्सुकः ।

रघुवंशम् १.३३

साऽऽमानुरूपाः सीदतः

कलव्रवत्तमात्मानमवरोधे मातृत्यपि ।

तपा मेने भनस्त्वन्या लक्ष्या च असुपापिषः ॥

रघुवंशम् १.३२

भनस्त्वनी स्यालारी तदेव सा सुफल्नी मुजल्नी च भवितु पारयति ।
भनस्त्वनीशब्दे मनुष्यशब्दे चेका एव (मन) घातुः ।

परन्तु सायो वैदुषी मनस्त्वता वाऽप्रत्यक्षस्थेण कार्यं करोति । नार्या
निमित्तेवेव कृत्या विश्वकृता यत्ताप्रतिकोमला । इयं कोमलता शिशीप्रजननसंवर्धन-
पालनादिकार्येभ्योऽनिवार्या ।

मनः कथयति—

पतिर्भाष्यौ संप्रकिष्य गजो भूत्येह जापते ।

जापापास्तद्वि जापात्वं यदस्या जापते पुनः ॥

मनु० ९.८

तथा च

विशिष्टं कुञ्जचिद् वीरं हश्रीयोग्निस्त्वेव कुञ्जचित् ।
उभयं तु समं चन्न सा प्रसूतिः प्रशस्यते ॥

मनु० १.३४

साम्प्रत पतिवर्यं च प्रदिवन पुनर्ब्राह्मणे तस्थान ठदनकलमेव स्यात् । 'उभयं तु समं यत्रेति कथयित्वा मनुः स्त्रियाः पुरुषसमसेव सर्वविप्रविकासं निर्दिशति । कथयति भगवान् वेदः —

ब्रह्मचर्येण कन्या पुवानं विन्दते पतिम् ।

अथवा० ११.१.१८

अनेन सिद्धति गद ब्रह्मचर्यं (वेदाभ्यासादिकं) कन्यानां हतेऽग्निवायं-
मामीत् । अतोव तु विविताऽभूलारी । कालिदाससमयेऽपि सा परम्परा प्राप्यते—
स्थिरोपदेशाभ्युपदेशकाले प्रदेविरे प्राप्ततनमन्मविद्या ।

कुमा० १.३०

नारी पूज्यतमेति तु मनुना मुहुभुहुतिपदितम् ।

वेदेषु नारी सम्मानीति कथिता । प्रतिविवाहसंस्कारं पृथ्यन्त इमान्याशीवे-
चासि—

सच्चाजो इवश्चरे भव सच्चाजो इवश्चाजो भव ।

ननान्दरि सच्चाजो भव सच्चाजो अधिदेवृषु ॥^१

ज्ञान्वेदः १०.८१.४६ (किञ्चित्पाठभेदेनापवेदे १५.१.१४)

नारी समोहनमयी । अतो ये पुरुषा ब्रह्मचर्यं स्वेन्द्रियसंयमं लेज्जन्ति ते तस्या
दूरमेव तिष्ठन्तु । अन्यथा ते विगतसंयमा भवेयुः । अतएव कथयति मनुः यद्
युवा शिष्यो युवत्या गृहभावाभ्युवरणस्पर्शं न करोतु—

स्वभाव एव नारीणां नराणामिह दूषणम्^१

किमिय नारीनिन्दा ? —यदि काव्यतत्त्वयेत्—

स्वभाव एव वह्नेहि नराणामिह दाहनम्

किमत्र वह्निनिन्दा ? मनुना तु

१. विस्तरायास्मिन् पुस्तकः एतच्छूलोकम्बाला द्रष्टव्या ।

मनोविज्ञानसम्भव सत्यं कथितं, केवले नारीः तमोहनत्वं प्रदर्शितम् । मनुरेकं
कथयति—

माता स्वता दुहिता वा न विविक्षासन्नो भवेत् ।

बलवानिन्द्रियधार्मो विद्वांसमपि कर्त्तति ॥ २-२-१५

जिमव नारीनिन्दा ? उत्त वा विद्युषः (पुल्लस्य) निन्दा ? न नास्यविद्यपि,
केवल मनोविज्ञानसन्योदयाटनमव ।

एवमनुमनं पूज्या नारी । उपर्युक्त च वैदिकी परमार्था ।

मया मर्वदिग्बिजार उपतिवदो दद्यात्तोऽप्य—

भातरं प्रथमं बन्दे स्वसारं तदनन्तरम् ।

जायो बन्दे ततो योगो ततो दुहितरं सृष्टुम् ॥ १ ॥

शम्भोरघोऽङ्गिनो बन्दे पावती विश्वमातरम् ।

दुर्गो कालो महामायो सर्वेलीकरणं पालनोम् ॥ २ ॥

निसंगकोमला नारी जननो लोकभावनो ।

सप्ततं पुरुषं रक्षा ह्यात्मनो हितकारणात् ॥ ३ ॥

भाषुकम्भता हि नारीणों सर्वं कार्यादिसाधनम् ।

संब तात्पत्तयोर्य जातव्यं पुरुषरिदम् ॥ ४ ॥

भाषुकतागुणेनेव नारी पूज्या वृष्णः स्मृता ।

कुर्यात् किन्तु महादोषान् भाषुकताऽनियन्त्रिता ॥ ५ ॥

विद्युद बहुगुणा लोके जायते सुनियन्त्रिता ।

बहुदोषा भवेत् संब यदा स्यादनियन्त्रिता ॥ ६ ॥

संसारव्यालिका विद्युत्तोहतरेषु बध्यते ।

विद्युत् स्त्री जायतामप्त्र लोहतारा नराः स्मृताः ॥ ७ ॥

विनेव विद्युता तारा दम्भमत्या तिरस्तृताः ।

किना तारेऽच विद्युत्सा ह्यात्मलोकविनाशनो ॥ ८ ॥

मुहुः विश्वितमतो नारी पुरुषेण निन्द्रयते ।

उभयोः संसुतेऽन्त्युपकारोऽनेन साप्तयते ॥ ९ ॥

अस्तित्वा चञ्चला नारी महाशक्तिमहागुणा ।

निष्पन्न्या पूजनीया च माता जाया स्वसा सुता ॥ १० ॥

मनुस्मृतिः

कुललूकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावलीसंवलिता

प्रथमोऽध्यायः १

मनुमेकाप्रभासीनमभिगम्य महर्षयः ।

प्रतिष्ठूज्य व्याख्यामस्मिदं वचनमद्विन् ॥ १ ॥

केनमो भगवते वासुदेवाय

गौडे मन्दनवासिनामि नुजन्मेवंचे वरेन्द्रपो कुले

शोमद्विदिवाकरस्य तनयः कुललूकभट्टोऽभवत् ।

काश्यामुत्तरवाहिण्णनुतनयातीरे समं पण्डितं-

स्तेनेय किप्ते हिताय शिद्या मन्वर्थमुक्तावली ॥ १ ॥

सर्वज्ञस्य श्लोरसर्वकिरणि व्याख्यामि वद्वाक्यमय

युक्त्या तद्बहुमियंतो मुनिवर्देतद्वहु व्याहृतम् ।

सा व्याख्यामध्यनात्मरपि कुता न्याया व्यवाच्यस्य मे

भक्त्या मानववाक्यमगे भवभिदे भूयादवेष्वरः ॥ २ ॥

मीमांसे वहु देवितामि चुहदस्तार्की समस्ताः स्व मे

वेदान्ताः परमात्मबोधगृहो यूष्म सयोपासिताः ।

जाता व्याकरणानि बालसञ्जिता मृमान्तिरमर्थये

प्राप्तोऽयं समयो मनुकृतविवृती साहाय्यमालम्ब्यताम् ॥ ३ ॥

इपादिदोषरहितस्य सता हिताय मन्वर्थंतत्त्वकथनाय ममोऽन्तस्य ।

देवाच्यदि वसन्तिदिह स्त्रकलनं तथापि निस्तारको भवतु मे जगदन्तरात्मा ॥ ४ ॥

मानववृत्तावस्यो ज्ञेया व्याख्या नवा मयोऽतिता ।

प्राचीना अपि रघुरा व्याख्यात्मामयोपासाम् ॥ ५ ॥

मनुसेवामासीनमित्यादि ॥ अत्र महर्षीणां धर्मविषयपरं ते मनोः 'शूक्रताम्' (१४) इत्युपरदानपर्यन्ताश्लोकत्रयाद्येनैतत्त्वं वास्तवस्य प्रेक्षावत्प्रयृत्युपर्यृक्षतानि विषयस्वबन्धप्रयोजनान्युक्तानि । तत्र धर्मे एव विषयः । तेन सह वचनसंदर्भं स्वप्स्य मात्रवचाकवस्त्वं प्रतिपाद्यप्रतिपादवालक्षणः संबन्धः । प्रमाणान्तरासंग्रहित्युपर्यृत्य स्वर्गाद्यकर्मादिसाधनस्य धर्मस्य शास्त्रैकगम्भात्यात् । प्रगोत्रं तु स्वर्गाद्यकर्मादिसाधनस्य धर्मस्य शास्त्रैकगम्भात्यात् । यत्था पूर्व्युपर्यामनादिस्थः कामोऽप्याचारभिहितस्तथापि 'शूक्रकालाभिगामो स्पात्स्ववदादनिरतः सदा' (३।४५) । इत्युत्कालादिनियमेन सोऽपि धर्मे एव । एवं चार्षोनवमपि 'कृतामृताम्या जीवेत्' (४।४) इत्यादिनियमेन धर्मे एवेत्यवग्न्यत्वम् । मोक्षोपापत्वेनाभिहितस्त्वात्मानान्तरापि धर्मत्वाद्यमंविषयमत्वं मोक्षोपदेशकत्वं वास्त्वं शास्त्रस्योपपत्रम् । पौरुषेयत्वेऽपि मनुवाक्यानामविशीलमहाबनपरिग्रहात्तद्युपग्रहात्म वेदमूलकतया प्राप्ताम्यम् । तथा च छान्दोम्यवाह्ये शूष्टते—'मनुर्वे वैकिविदवदतद्वेष्वं भेषजतायाः' इति । बृहस्पतिरप्याह—'वेदार्थोपनिषद्दत्वात्प्राप्तान्य हि मनोः स्मृतम् । मनवर्धविषयरीता तु या इमृतिः सा न शस्यते ॥ तावच्छाहतापि दोभन्ते ताङ्गव्याकरणानि च । धर्मधिमोक्षोपदेशदा मनुषोवस्त्र शूष्टते ॥' महाभारतेऽप्युक्तम्—'पुराणं मात्रवो धर्मः साङ्घी वेदविचकित्सितम् । आद्याचिदानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥' विरोधिवीदादितकं ने हन्तव्याति । अनुकलस्तु मीमांसादितकं प्रवत्तनीय एव । अत एव वक्ष्यति (१२।१०६)—'आपे ममोपदेशं च वेदवास्त्राविरोधिना । यस्तकोषानुसंपत्ते त धर्मं वेद नेतरं ॥' इति । सकलवेदार्थादिमनुग्रहात् महर्षय इदं द्वितीयमन्तोक्तवाप्यकृत्यमुक्तातेऽनेनेति वचनमद्वयन् । दलोकस्यादी मनुसिद्धेशो मङ्गलार्थः । परात्मन एव संसारस्तित्यमे सार्वज्ञवैश्वर्यमादिसंप्रज्ञमनुकृपेण प्रादुर्भूतत्वात्तदभिधानस्य मङ्गलात्तिशायत्वात् । वक्ष्यति हि (१२।१२३)—'एनमेकं वदन्त्यामि मनुमन्ये प्राप्तापतिम्' इति । एकाच विषयान्तराव्याधिप्रतिचितम् । ज्ञासीनं सुखोगतिष्ठम् । इवशस्त्रेव महर्षिप्रदनोत्तरदानयोग्यत्वात् । अभिगम्याभिमूखं गत्वा । महर्षेषो महानुडच मे वक्ष्यत्वेऽति तथा । प्रतिपूज्य पूजपित्वा । यदा मनुना पूर्वं स्वामतासनदानादिना शुजितास्तस्मा पूर्वा कुर्वेति

प्रतिवच्चादुलीयते । यसान्वयं येन व्यायेन विभानेन प्रश्नः कर्तुं युज्यते
प्रणतिभक्षित्प्रदातिथादिना । वक्ष्यति च (२११०) — 'नाशृष्टः कस्यचिद् ब्रूपाल
वान्यामेन पूच्छतः' इति । 'अभिगम्य, प्रतिपूज्य, अब्रवन्' इति किंवाक्षयेऽपि
मनुमित्येव कर्म । अब्रवच्चित्प्राक्षितकमंता । हुविधातोऽद्विकमंकल्पात् ॥ १ ॥

१. विषयान्तर से अव्याख्यित चित वाले मुख्योपचिष्ट मनु के अभिमुख
आकर [मनु को] पूजा करके महायि यथोचित वचन [मनु को] बोले ।

हिमवृवच्चित्प्रेक्षायामाह—

भगवन्सर्ववर्णनां यथावदन्तपूर्वंशः ।

जन्तरप्रभवाणो च धर्माङ्गो वक्तुमहंसि ॥ २ ॥

भगवत्त्रिल्यादि ॥ ऐश्वर्यादीनां 'भग' शब्दो वाचकः । तदुत्त विष्णुपुराणे-
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः विष्य । शानवैराम्यपोद्देव यज्ञो भग
इतीङ्गता ॥' इति । मनुवनेन संवीक्ष्यन् भगवत्त्रिति । वर्णो शाहृणक्षियवैश्य-
मूढः । सर्वे च ते वर्णादिचेति सर्ववर्णाः, तेषामन्तरप्रभवाणां च संकीर्णजातीनां
चापि अनुलोमप्रतिलोमजातानां अन्वर्णवल्क्यवर्णवैश्यमूढीनां तेषां विजातीयमै-
युनसंभवत्वेन लक्ष्मुरगीयसंपर्कान्वाताश्वतरघञ्जायनारत्वाद्वर्णशब्देनापहणा-
त्पृष्ठक् प्रश्नः । एतेनास्य शास्त्रस्य सर्वोपकारकत्वं दर्शितम् । यथावत् यो घर्मो
यस्य वर्णेस्य येन प्रकारेणाहंतील्यनेनाश्रमधर्मादीनामपि प्रस्तः । अनुपूर्वंशः
क्षमेण जातकर्म, तदनु नामधेनमित्यादिना । धर्माङ्गोऽस्मम्य वक्तुमहंसि सर्व-
पर्माणुभिवाने योग्यो भवति तस्माद् ब्रह्मोत्पत्त्येषणमव्याहार्यम् यत् ब्रह्महत्या-
दिक्षाप्राप्तंकीर्तनमपवत् तत् प्रायदिव्यतविधिरूपमन्विष्यकत्वेन न स्वतन्त्र-
तया ॥ २ ॥

१. अहय—साकात्कृतवर्माणं अहयो वभवः (निष्कृतम्) । मनु—मननशीलः ।
अहयो विभिजानि तत्त्वानि साकालुर्वैति । मननेन तेषां विवेकता परस्पर तुलना
सामग्र्यस्य च विधीयते । इदं च मननयेकाप्यमनसंचेत विचारं पार्यते । आसीनम्—
सुखोपचिष्टम्—'स्थिरसुखमासनम् (योगदर्ढनम्)' । एकाश्रवित्तो मननशीलः
सुखोपचिष्टएव तिष्ठति । अनुवलहरे 'व्यास्याम् प्रतिपूज्य', अनुकूलत्वे 'व्यास्याम्
पूज्य' । कुलदूकः साधीयान् । approached इत्यनुवादः विषिलः ।

२. हे भग (समग्र ऐदवर्य, दीयं, यश, और, जान तथा वैराग्य) ने युक्त [मन्], तत्र वर्णों के तथा वीच में होने वालों (सफीण जातियों) के घर्मों को [तु] हमें ज्ञान से विलकुल ठीक-ठीक करन करने के योग्य है (हमारी पहली ज्ञाना है और ठीक-ठीक करन करने का सामर्थ्य तुम में है)।

सकलवर्माभिधानयोग्यत्वे हेतुमात्—

त्वमेको ह्यास्य सर्वस्य विद्यानस्य स्वयंभूवः ।

अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कायंतत्त्वार्थवित्त्रभो ॥ ३॥

त्वमेक इत्यादिता ॥ हिमाच्छो हेतौ । यस्मात्त्वमेकोऽप्तितीयः अस्य सर्वस्य प्रत्यक्षश्चुतस्य स्मृत्याद्यनुमेयस्य च विद्यानस्य विद्यीगन्तेजेन कर्मण्डित्विहोत्त-दीनीति विधाने वेदस्तस्य स्वयंभूवोऽपीरुदेयस्याचिन्तस्य बहुशास्त्राविभिन्नत्वा-दित्यतया परिच्छुतमयोग्यस्य, अप्रमेयस्य मीमांसादिन्द्रायनिरोधतयानवगम्य-मानप्रमेयस्य, कायंमनुज्ञेयमग्निष्टोमादि, तत्त्वं चहु 'सत्यं ज्ञानमनन्तं चहु' (तैति. २।१।१) इत्यादि वेदान्तवेद्यं तदेकार्थः प्रतिपाद्यभागस्ते वेत्तीति कायंतत्त्वार्थवित्तु । मेधातिविस्तु कर्मभीमांसादासनया वेदस्य कायंमेव तत्त्व-रूपोऽपरस्त वेत्तीति कायंतत्त्वार्थविदिति व्याख्याते । तत्र । वेदाना ब्रह्म-प्राप्ति प्रामाण्याभ्युपगमात् कायंमेव तत्त्वरूपोऽप्य । यमांश्वर्मल्लवरथापनसमर्थ-त्वात् प्रभो इति संबोधनम् ॥ ३ ॥

३. यदोकि हे प्रकृष्ट सत्ता वाले [मन्], तु अपेला (एकमात्र) अचिन्त्य-अप्रमेय स्वयंभू के इस सारे विद्यान का कायंतत्त्वार्थवित्तु (कायं, तत्त्व और अप्य

५. यमः—यस्य विद्यमानतया तात्त्वस्तु तद्वस्तु स तद्वस्तुनो घर्मो यथा दाहो ज्वलनस्य । यमवृ० यमान्—Sacred laws—शिविलोऽप्यमर्थः ।

को जानने वाला अधिकारी काय और उत्तर स्थ अर्थ को जानने वाला अधिकारी काय के तर्ल और अर्थ को जानने वाला) है।

स तैः पृष्ठस्तथा सम्बन्धिभितीजा महात्मभिः ।

प्रत्युवाचाच्चं तान्तर्वाङ्महर्षीञ्छ्रयताभिति ॥ ४०॥

स तैः पृष्ठस्तथा सम्बन्धिभितीजा तैन प्रकारेण पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रश्नतिभितीत्यदानिकादिना पृष्ठस्तान्सम्बन्धात्मात्मचं प्रत्युवाच श्रूपताभित्यपूकम्य । अभितमपरिच्छेष्टमोव सामव्यो ज्ञानतत्त्वाभिवानादी परम स तथा । अत एव सर्वज्ञसर्वज्ञितया महर्षीणाभिः प्रखलविषयः । महात्मभिमहानुभावः । आच्चं पूजयित्वा । आङ्गुष्ठस्याच्चंतेहैवन्तस्य स्थमिदम् । यस्मेस्याभिवानमपि पूजनपुरसरमेव कर्तव्यभित्येन फलितम् । तत् मनुप्रणीतत्वेज्य ज्ञातस्य 'स पृष्ठः व्रत्युवाच' इति न यूक्तम्, 'वहं पृष्ठो व्रवीभिः' इति युज्वते । जन्यप्रणीतत्वे च कर्तव्य मानवीयसंहितेति ? उच्चते-प्रायेषाचार्याणामिष्य शीली यस्त्वाभिप्रायमपि परोपदेशमिव वर्णयन्ति; अत एव 'कर्माण्यपि जैमिनिः फलवाचेत्वात्' (जै. नाग. सू. ३।१।४) इति जैमिनेरेव सूत्रम् । अत एव 'तदुपर्यंपि वाद्यापणः सभवात्' (क्र. सू. १।३।२६) इति वादरायणस्येव

३. प्रकारेण भवतीति प्रमु—प्र ऽमृतसत्त्वायाम् । विद्यानग्—विधीयत्वेज्ञेन (कर्माणि) । पत्तिविच्छदप्यस्माकं चिकीपित, तत्केनचिन्नियमेन (विद्यानेन) एव चर्तुं पायंते) कायम्—कर्तव्यम् । तत्त्वम्—तत्त्व भावस्तात्त्वम्—यथाच्च-स्वरूपम् । अयं—तत्त्वम् (तुलगत—दूरे अवेन्तररण्ड्विजमानः—क्रुणेद) अदित्यस्म—प्रत्यय चिन्नन न कर्तुं पायंते । अप्रमेष्यम्—प्रत्यधानुभानादि प्रभाण्यो न ज्ञातुं पायंते । अनित्यस्याप्रमेष्यस्य' इति ('विद्यानस्य' इत्यस्य विद्येषाणे अथवा 'स्वप्नममुखः' इत्यस्य विद्येषाणे) ।

रहस्यमयमिद अगत् । इह कर्म किमकर्मेति कथयो अयत्तमोहिताः—(गीता) । कर्मरहस्यजाने मनुरेव प्रभः । यदा कर्मिच्छमनुते तदेव रहस्योद्घाटनप्रभुभवति । संसारे कि कायं कि चात्र तत्त्वं कर्मजाप्राप्तमाकर्मयः (लक्ष्मे)—सर्वमप्यचिन्त्यम-प्रमेष्यम् । अस्यावबोधाय मनुभिगच्छत मननं कुरुत ।

शारीरकसुप्रभूम् । अथवा मनुपदिष्टा घर्मस्तिच्छयेण भृगुणा तदाशयोपग्नि-
यद्धा । अत एव वध्यति (१५९) — 'एतद्वौप्यं भृगः शास्त्र आधिक्यस्य
योगतः' इति । अतो यज्ञप्रत एव स पृष्ठः प्रत्युचाचेति । मनुपदिष्टवस्त्रोग्नि-
वदत्याच्च मानवीयमहितेति व्यपदेशः ॥ ४ ॥

५. महान् स्वरूप वाले [महादिव्यों] में उस प्रकार सम्यक् रूप से पूछे
गए अमित ओब वाले उस [मनु] ने उन सब महादिव्यों को अचित करके 'मुना
आए' इस प्रकार उत्तर दिया ।

अृयतामित्युपक्षिप्तमर्थमाह—

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रत्ययंमविज्ञेयं प्रसूप्तमिव सर्वतः ॥ ५ ॥

आसीदिदिमिति ॥ ननु मुनोगां घर्मविषयप्रवक्षे तत्रैवोत्तर दातुमुचितं,
तत्कोऽप्यमप्रस्तुतः प्रलयदशायो कारणलीनस्य जगतः सृष्टिप्रकारणावतारः ?
अत्र मेघातिष्ठिः समादधे—शास्त्रस्य महाप्रयोजनात्मवस्त्रेन सर्वेण प्रतिपाद्यते ।
ज्ञात्याच्चाः स्वावरपर्यन्ताः संसारगतयो घर्मावर्मनिमित्ता ॥ ५ ॥ त्रिष्टुप्त्वते
'तमसा बहुरूपेण वेधिता कमलेतुगा' (१५९) इति । वध्यति च (१३।२३)—
'एता दृष्ट्वास्य जीवस्य मतीः स्वेनेव चेत्सा । घर्मतोऽघर्मंतस्येव घर्मे दद्या-
त्सदा मन' इति । ततस्च निरतिशयंश्वग्नेतुर्धनेः तद्विपरीतश्चागमः, तद्वग-

६. महान् आत्मा स्वरूपं यस्य स महात्मा । कुल्लूको बलहरद्वारा भाविति 'सम्यग्'
इति 'प्रत्युचाच' इत्यस्य विशेषणं भव्यते । वाचपरचन्द्रा तस्य सम्बन्धः 'पृष्ठ'
इत्यनेन सह स्पात् । मनसदद्या अमितीजसो जनास्तदैव प्रतिष्ठृवन्ति यदा करिचित्
सम्यक् पृच्छति । जिजासान ज्ञातान्यों प्रवन 'सम्यग्' इति भवति । बलहरस्य
'बोजस्' इत्यस्य Power इत्यर्थः शिखिलः, कुल्लूकस्यापि 'मामध्यंम्' इत्यर्थः
शिखिलः । अर्यं शब्दोनेनेव शब्देनाभिषेयः । नान्यः पन्थाः । 'महात्मा' इत्यस्य
the high minded इत्यर्थं ज्ञातीणां महत्वापकर्मक—high souled इति-
स्पात् । वस्तुतः आत्मशब्दो मनुष्यस्य सर्वमिति व्यक्तित्वं कवितः ।

परिकालार्थमिदं वाचनं भगवान्प्रयोजनमध्येतत्वम्, इत्याद्यवापत्तात्पर्यमित्यन्तेन। गोविन्दराजस्यापीदमेव समाधानम्। तेतन्मनोहरम्। घर्मस्वरूपप्रणे वद्धमंस्य
फलकीर्तनं उद्यपप्रस्तुतम्। घर्मोक्तिमात्राद्वि शास्त्रमध्येत्। किञ्च 'कर्मणा'
फलनिवृत्ति शस्त्रपूते महायिनि। इदयो वद्यमाणा सा वक्तुमादी त
युज्यते॥' इदं तु वदाम—मर्तीनां घर्मविषये प्रदेन जगत्कारणलया ब्रह्म-
प्रतिपादनं घर्मकथनमेवेति नाप्रस्तुताभिधानम्। आत्मज्ञानस्यापि घर्मस्वा-
त्यात्; मनुर्वेव (६।१२)—'पृति: कर्म इमोऽस्तेय शीचमिन्द्रियनिप्रहः।
धीर्विद्या सत्यमकोशो ददाकं घर्मङ्गामम्' इति ददाविद्यधर्माभिधाने विद्या-
शब्दवाच्यमात्मज्ञानं घर्मत्वेनोक्तम्। महाभारतेऽग्नि—'आत्मज्ञानं तितिक्षा च
घर्मं साधारणो नृप' इत्यात्मज्ञानं घर्मत्वेनोक्तम्। याजवल्क्येन तु 'परमघर्म-
त्वेन घटुक्तम्—'इमाचारदमाहिसादानस्वाध्यायकर्मणाम्। अथ तु परमो
घर्मो यद्यानेनात्मदशेनम्' (मा. स्म. १।८) इति। जगत्कारणत्वे च ब्रह्मलक्षणम्।
अत एव ब्रह्ममीमांसायाम् (व. सू. १।१।१)—'अधातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति
मूर्त्यानन्तरं ब्रह्मलक्षणकथनाय 'जन्माच्यस्य यत्' (व. सू. १।१।३) इति द्विती-
यसूत्रं भगवान् वादरायणः प्रणिनाय। अस्य जगतो नतो जन्मादि सुग्रिटस्थि-
तिप्रलयमिति सूक्ताख्यः। तथा च श्रुतिः (तैति. ३।१)—'यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यद्यप्यन्त्यभिसंविशिष्टं। तद्विजिज्ञासस्व
। तद्विद्युतिः' इति प्राचान्येन जगदुत्तात्त्वस्थितिकथनिमितीपादानब्रह्मप्रतिपादनम्।
आत्मज्ञानस्वरूपपरमघर्मविगमाय प्रवद्यमाच्याय इत्या संस्कारादिरूपं घर्मं
तद्वृत्तया द्वितीयाच्यामादिक्रमेण वक्ष्यतीति त उदित्तद्विरोधः॥ किञ्च प्रद्वो-
त्तरवाक्यानामेव स्वारस्पादयं मदुक्तोऽस्मी लक्ष्यते। तथा हि—'घर्मं पृष्ठे
मनुर्वेत्प जगतः कारणं ब्रुवन्। आत्मज्ञानं परं घर्मं विस्तेति आकर्त्तुमुक्तवान्॥ प्राप्ता-
न्यात्रयमाच्याये साप्तु तस्येव कीर्तेनम्। घर्मोऽन्वस्तु तद्वृत्ताच्युक्तो वक्तुमन-
न्तरम्॥' इदमित्यस्त्रेण सर्वसद्य प्रतिनामासमानत्वाच्यमप्रिविशिष्टते। इदं जगत्
तमोभूतं तमसि स्थितं लोन्मासीत्। तमःशब्देन गणवृत्त्या प्रकृतिनिविश्यते।
तम इव तमः। यत्रा तमसि लीनाः पदार्थाः अध्यक्षेण त प्रकारपन्त एवे प्रकृतिलीना
जपि भावा नामगम्यन्त इति गुणवैषम्। प्रलयकाले सूक्ष्मरूपात्या प्रकृतौ लीन

नासीदितवर्णं । तथा च श्रुतिः (कृ. सं. ८०४ १७) — 'तम आसीत्तमया गृहक्ष-
मने' इति प्रकृतिरणि अद्यात्मनाऽव्वाकुत्तासीत् । अत एव अप्रज्ञातमप्रत्यक्ष सकल-
प्रमाणवेष्टतया प्रत्यक्षगोचरः प्रज्ञात इत्युच्छते, तत्र भवतीत्यप्रज्ञातम् । अल-
शणभन्नमध्येय लक्षणेनेति लक्षणं किञ्चन्, तदस्य नासीति अलक्षणं अप्रत्यक्षं
तक्षितुमशक्यं तदानो वाचकस्वरूपव्याख्यानावाच्छब्दतोऽप्यविज्ञेयम् । एत-
देव च प्रमाणवर्णं सततं द्वादशाव्याये मनुष्यान्युपगत अत एवाविज्ञेयमित्य-
वाच्छब्दाव्यायोन्निष्ठमिति वरणीयरस्यापि व्याख्यातम् । च च नासीवेति वाच्यम् ।
तदानी श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा च श्रूते (कृ. १०४३) — 'तदेव तद्बृन्माकृतमा-
सीत्' । छान्दोग्याननिष्ठच (६२११) — 'सदेव सोम्येदमत्र आसीत्' । इदं
जगत्तदेवतातीत् । अद्यात्मना आसीदित्यमः । सच्छब्दो प्रत्युवाचकः । अत एव
प्रसुप्तमिति तदेवत् । प्रथमाच्च तस्मि । स्वकार्यात्ममित्यवर्णः ॥ ५ ॥

५. यह तमोहप हुआ हुआ, अप्रज्ञात, किञ्चन् (परिचायक चिह्न) रहित,
अप्रत्यक्षं, ज्ञिज्ञेय सब ओर से गहरी नीद से चोदा हुआ-आ आ ।

अथ किमभूदित्याह—

ततः स्वप्यंभूमंगवानव्यपतो अद्यजायश्चिद्दम् ।

महाभूतादि वृत्तौजाः आद्युदासीत्तमोनुदः ॥ ६ ॥

ततः स्वप्यंनूर्भगवाननिष्ठादि ॥ ततः प्रलयवसानानन्तर रूपयमः गर-
मात्मा स्वप्यं भवति स्वेच्छया शरीरपरिपृहं करोति, न तितरवीववत्तमायत-
देह । तथा च श्रूतिः (छान्दो. ३२६१२) — 'स एकद्या भवति द्विषा भवति' । भग-
वानेदवर्णादिसप्तम् । अलक्षणो वाचकरणांचरः । योगान्यासावसेव इति
याचत् । इदं महाभूतादि । आकाशादीनि महाभूतानि । आदिप्रहणान्यहया-

५. यह चक्रमेदस्य नासीदीप्यसूक्तं द्विष्टव्यम् । इदमप्रज्ञातमासीत् कि कारणम्?
यह इदं तमोभूतमलक्षणं चायीत् । कविचकुपायः? न हि । यतोऽविज्ञेयमासीत् ।
अविज्ञेयं करमात्? अप्रत्यक्षंत्वात् । तमोभूतं तमोगुणाभिभूतमित्ययोऽपि स्वात्?
—इयं हि पूर्णजडावस्था । कारम्बयो वाच—'प्रलये तमःस्युपो' ।

दीनि च व्यञ्जनव्यक्तावस्थं प्रथम सूक्ष्मव्येण ततः सूक्ष्मकोणं प्रकाशयन् । वृत्तीजाः वृत्तप्रतिहृतमुच्यते । अत एव 'वृत्तिसमंतापनेषु चमः' (पा. १।३।३८) इत्यप्य वृत्तप्रतिष्ठात इति व्याख्यातं जपादित्येन । वृत्तप्रतिहृतमोजः सूक्ष्म-सामर्थ्यं यस्य स तथा । तमोनुदः प्रकृतिप्रेरकः । तदुक्तं भगवद्गीतायाम् (१।१०)—'मयात्मकेण प्रकृतिः सूर्यते तत्त्वरात्मरम्' इति । प्रादुर्यासीतप्रकारितो वभूव । तमोनुदः प्रलयावस्थाव्यवस्था इति तु मेषातिथि-गोविन्द-राजो ॥ ६ ॥

६. तब भगवान् अव्यक्तं अप्रतिहृतं औज वाला तम वीं प्रणोदित करने वाला महामूर्त आदि को अभिव्यक्त करने वाला स्वयम्भु प्रकट हुआ ।

योज्ञावतीनिद्रियपात्राः सूक्ष्मोऽव्यवतः सनातनः ।

सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयम्भूद्वन्नो ॥ ७ ॥

योज्ञाविति ॥ योज्ञाविति सर्वामद्येन सकाललोकवेदपुराणेतिहासादि-प्रभिद्वं परमात्माम निर्दिष्टति । अतोनिद्रियपात्रः द्वितीयतोऽय वत्तं इत्य-सीनिद्रियं मनस्तद्यात् इत्यर्थः । एवत्त ल्लातः—'तेवासी चक्षुषा पात्रो न च विष्टर्सीनिद्रियः । मनसा तु प्रयत्नेन गृह्णते सूक्ष्मदधिभिः ॥' सूक्ष्मो वहिर्निद्रियगीचरः । अव्यक्तो व्यक्तिरवयवस्तद्विहितः । सनातनो नित्यः । सर्वभूत-मयः सर्वभूतात्मा । अत एवाचिन्त्य इत्यत्या परिच्छेत्तमयात्मः । स एव स्वयं उद्भवी महदादिकार्यहपतया प्रादुर्बन्न । उलूबों भाति प्राप्तुभवि-वर्तते । शात्रामामनेकार्थत्वात् ॥ ७ ॥

७. जो वह अतोनिद्रिय से प्राप्त, सूक्ष्म, अव्यक्त सनातन, सर्वभूतमय और अचिन्त्य [है] वह ही स्वयं महान्योति से प्रकाशित हुआ ।

८. तमोनुदः—अन्यकारस्यापत्तारपिता तमोगृणास्यापसार्थिता च ।

९. 'अतोनिद्रियपात्रः'—कुन्त्युक्तमतीनिद्रियं मनस्तद् प्राप्तः । नायमर्थः सापुस्तस्य मनसोऽप्यविषयत्वात् । मनसश्चापीनिद्रियत्वात् ।

१७५

सोऽभिष्याय शरीरात्स्वात्सूक्ष्मविधाः प्रजाः ।

अपं एव सत्सर्वादि तासु बोजमवासृजत् ॥ ८ ॥

मोऽभिष्यायेति ॥ म परमात्मा नानाविधाः प्रजाः सिसूक्ष्मविधाय
'आपो जायन्ताम्' इत्पर्मिष्यानमाचेणाप एव समजे । अभिष्यानपूर्विकां सृष्टि
बदतो भनोः प्रकृतिरेवावेतनाऽन्वत्तन्वा परिणमत इत्ययं पशो न समतः, किन्तु
ब्रह्मवाद्याकृतसत्त्वात्मना जगत्कारणमिति विदपिवेदान्तसिद्धान्त एवाभि-
मत प्रतिभाति । तथा च छान्दोग्योपनिषद् (६।२।३) — 'तदैक्षत चहु स्या
प्रजायेय' इति । अत एव शारीरकसूत्रकृता व्यासेन सिद्धान्तितम् — 'इक्षतेर्ना-
शब्दम्' (व. सू. १।१।०) इति । इक्षतेरीक्षणश्ववणाग्रं प्रधानं जगत्कारणम् ।
अशब्दं न विद्यते शब्दः श्रुतियस्य लद्धान्विमिति सूक्ष्मायः । स्वाञ्छरीराद्व्या-
कृतस्याद्व्याकृतमेव भगवद्गुरुस्करीपवेदान्तदर्शने प्रकृतिः, तदेव तस्य च
शारीरं, अव्याकृतशब्देन पञ्चभूतवृद्धीनिदियकमेन्द्रियप्राणमनःकर्माविद्यावासना
एव सूक्ष्मसूपतया शक्त्यात्मना स्थिता अभिष्ठीयन्ते । अव्याकृतस्य च ब्रह्मणा
सह भेदाभेदस्वीकाराद्वहाहृतं, शक्त्यात्मना च ब्रह्म अवदृपतया परिणमत
इत्पूर्भवमप्यप्यच्यते । आदौ स्वकामभूतज्ञश्चाप्तसृष्टेः प्राह् । अपां सृष्टिश्चेयं
महदहकारतन्मात्रकमेण बोद्धया । 'महाभूतादि व्यञ्जयन्' (१।६) इति
पूर्वाभिष्यानादनन्तरमपि महदादिसृष्टेवैष्यमाणत्वात् । तास्वप्नु वीजं शक्ति-
कामं आरोपितवान् ॥ ८ ॥

C. अपने शरीर से विविध प्रजाओं को सृष्टि करने की इच्छा वाले उस
(स्वप्नम्) ने अभिष्यान करके प्रारम्भ में जलों को ही सृष्टि किया; उनमें वीज
को जवसृष्टि किया ।

तदण्डमभवद्वूमं   सहख्यशिदामप्रभम् ।

तस्मिन्जने स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ९ ॥

C. स्वयंभुवो व्यानमाचेणापामृत्पत्तिर्जन्ति । बोजमवासृजत्—कु०—वीजं
शक्तिसूपमारोपितवान् । व०—Placed his seed अत्र 'his' इति
कस्यायः? 'बोजमवासृजत्' इत्यस्य 'शारीरितवान्' अयमर्थोऽपि विचार्यः ।

तदव्यष्टिमनवद्वेषमिति ॥ तद्वोच परमेवरेक्षया हैमसप्तममनवत् । हैम-
भिव हैम शुद्धिगृणयोगान्तं तु हैमभेव । तदीर्थकशकलेन भूमिनिर्माणस्य वदय-
माणत्वात् । भूमेष्वाहैमत्वस्य प्रत्यक्षात्मादुपचारात्रयगम् । सहस्राशुरदित्यस्त-
स्तुत्प्रभम् । तस्मिन्नज्ञे हिरण्यगर्भो जातवान् । येन पूर्वज्ञमनि हिरण्य-
गर्भोऽहमस्मीति भेदामेवभावनया परमेष्वरोपामना कुता तदोच किञ्चित्तरीरा-
वच्छिन्नजीवमनुप्रविष्ट्य स्वयं परमात्मेव हिरण्यगर्भरूपतया प्रादुर्भूत । सर्व-
लोकानां पितामहो जनकः । सर्वलोकपितामह इति वा तस्य नाम ॥ ९ ॥

९. वह (बीज) सूर्य के समान प्रभा वाला स्वर्णिम अण्डा बन गया ।
उस (अण्डे) में सर्वलोकपितामह इहां स्वयं उत्पन्न हुआ ।

इदानीमागमप्रसिद्धनारायणशब्दार्थं निर्वचनेनोक्तमेवार्थं इद्यति—

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वं नरसूनवः ।

ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ १० ॥

आपो नारा इत्यादि ॥ आपो नारायणवदेनोच्यन्ते । असु नारायणस्या-
प्रसिद्धेस्तदर्थमाह—यतस्ता नराश्वस्य परमात्मनः नूनवोपत्यानि । 'तस्येदम्'
(पा. ४।३।१२०) इत्यप्रत्ययः । यथपि अणि कुते दीप्तप्रत्ययः प्राप्तस्तथापि
छान्दोमलक्षणीरपि स्मृतिषु अवहारात् 'सर्वे विद्ययश्चन्द्रसि विकल्पनते' (परि. २६)
इति पाठिको दीप्तप्रत्ययस्तथाभावपदे सामान्यलक्षणप्राप्ते दीपि कुते
नारा इति क्यमिदिः । आपोऽस्य परमात्मनो इहांलोकावस्थितस्य पूर्वमवतारेण
इत्यसी नारायण इत्यागमेष्वान्नातः । गोविन्दराजेन तु 'आपो नरा' इति
पठितं अवाश्यातात् च—नारायण इति प्राप्ते 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा. ६।३।१२५)
इति दीर्घतेन नारायण इति रूपमिति । अन्येतु—'आपो नारा' इति पठन्ति ॥ १० ॥

१०. जल (आप:) 'नारा' इस प्रकार कहे गए हैं (अपोकि) जल
निदिन्दित रूप से नर के पुत्र हैं—कपोकि वे (जल) इसके (स्वयम्) के सर्वप्रथम

१. सहस्रार्थयोः यस्य स सहस्राशु यूयः । यस्य निहितार्थो यत्सुमादण्डात्
सहस्रार्थयोः विकीर्यन्ते स्म ।

बाधक है, इसलिए (वह स्वयं) नारायण स्मृत है (उसका नाम नारायण हुआ)।

यत्तत्कारणमध्यक्षतं नित्यं सदसदात्मकम् ।

तद्विसूष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मोति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

यत्तत्कारणमध्यक्षतमिति ॥ यत्तदिति सर्वनामभ्यां लोकवेदादिसर्वप्रभिद्वं परमात्मानं निदित्तिति । कारण सर्वोत्तमित्यतां । अत्यक्षतं बहिर्निद्रियागोचरं । नित्यं उत्पत्तिक्रिनामाशरहितम् । वेदान्तसिद्धरवत्सत्त्वमावम् प्रत्यक्षात्मगोचरत्वादसत्त्वमावभिव । अथवा मन्द्रापवतां असदात्मसत्त्वोरात्मभूतम् । तथा च चुतिः (छान्दो, ६।८।३) — 'ऐतदात्मप्रभिद्वं सर्वम्' इति । तद्विसूष्टस्तेनोत्पादितः स पुरुषः सर्वत्र ब्रह्मोति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

११. जो वह असाक्षत नित्यं सत्-नेत्रसत्-स्वरूप कारण (है); उसके द्वारा विसूष्ट वह पुरुष लोक में आहा इस प्रकार कीर्त्तित निवार जाता है (प्रसिद्ध है)

तस्मिन्नपदे स भगवान् नृघित्वा परिवत्सरम् ।

स्वयम्भेवात्मनो व्यानात्तदण्डमकरोद्दिघा ॥ १२ ॥

तस्मिन्नपदे स भगवानित्यादि ॥ तस्मिन् पूर्वोक्तेऽप्ये स वत्त्वा यह यमाण-स्वयम्भानेत् संवत्सरमृघित्वा स्थित्वा 'जात्मनेवाप्तं द्विघा भवतु' इत्यात्मसत्-स्वानमात्रेण तदपद द्विघा कृतवान् ॥ १२ ॥

१२. उस अप्ते में पूरा एक वर्ष निवास करके उस भगवान् ने स्वयम्भेव अपने व्यान से उस अप्ते को द्विघा कर दिया (उसके दो टुकड़े कर दिए) ।

१०. अणो नरसूत्रांशो ज्ञातो नारा । नरः—नेता । सर्वलोक नेतृत्वात्परमात्मा नरः ।

११. सदसदात्मकम्—व० Real and unreal । 'असत्' इत्यस्वार्थोऽन्तर्मन् unreal इति नामिति । तस्य 'सत्ता' वर्ततेज्ञः सत् । नासा इन्द्रियाद्वाही ज्ञातोऽन्तः ।

१२. कर्त्तवरम्—वर्णम् । 'परि', इसपुरस्तर्मणे दृष्टेवा बोलते ।

ताभ्यां स शक्ताभ्यां च दिवं भूमि च निमंमे ।

मध्ये व्योम दिशहस्तावपां स्थानं च शाश्वतम् ॥ १३॥

ताभ्यां स शक्ताभ्यां चेत्यादि ॥ शक्ते खण्डं ताभ्यामपदशक्ताभ्या
उत्तरेण दिवं स्वलोकमभवेण भूलोक उभयोमध्ये आकाशं दिशशास्त्रारात्र-
दिग्भिः सहाष्टी समुद्रालयं अपां स्थानं निमित्पान् ॥ १३ ॥

१३. उसने उन टुकड़ों से छुलोक और पृथ्वीलोक को निमित किया;
मग्न में आकाश को और आठ दिशाओं को उच्च जलों के शाश्वत स्थान को
(निमित किया) ।

इदानीं महदादिकमेणैव जगन्निर्माणगिति इत्यंपितुं तत्सूक्ष्माह—

उद्घवहर्त्तमनश्चर्च भनः सदसदात्मकम् ।

मनसदचाप्यहंकारमभिमन्त्तारभीद्वरम् ॥ १४ ॥

उद्घवहर्त्तमनश्चैवेत्यादि ॥ बहुपा आत्मनं परमात्मनः सकाशात्मेन स्वेन
मनं उद्भूतवान् । परमात्मन एव बाह्यस्वरूपेणोत्पन्नत्वात्परमात्मन एव च
मनसूक्ष्मिदोदान्तदर्शने, न प्रधानात् । तथा च वृतिः (मृण. २।१३)—
'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । न वायुज्यांतिरापः पृथिवी विश्वस्य
यारिणी ॥' मनश्च भूतिसिद्धत्वाद्युगपञ्जानानुत्पत्तिलिङ्गाच्च सत् वप्रत्यक्षत्वा-
दसदिति भनतः पूर्वमहंकारतत्त्वं अहमित्यभिमानात्मकायंयुक्तं ईश्वरं स्वकाय-
करणशमम् ॥ १४ ॥

१४. और अपने (आत्मा) से ही उसने (बहुपा) ने सदसत्यस्वरूप मन को
उद्भूत किया (निकाला) और मन से अभिमन्त्ता ईश्वर अहंकार को (उद्भूत
किया) ।

१५. अष्टटी दिशः—चतुर्थो दिश—प्राची, दक्षिणा, प्रतीची, उदीची, चतुर्थश्चोप-
दिशः—आग्नेयी, नैऋती, वायवी, ऐशानी । केषाचित्प्रतेन दिशोदश—तवमी
'तियंक' (अज्ञो त्रा), दशमी 'ज्ञेयम्' ।

१५. अभिमन्त्ता—कु० अहमित्यभिमानात्मकायंयुक्तः ; व० which
possesses the function of self-consciousness । योऽभिमन्त्ते

महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च ।
विषयाणां ग्रहीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ १५ ॥

महान्तमेव चात्मानमित्यादि ॥ महान्तमिति महदास्तपत्त्वमहंकारात्मत्वं परमात्मन एवाव्याकृतशक्तिरूपप्रकृतिसहितादुदृतवान् । आत्मन उत्तमत्वात् आत्मानमात्मोपकारकत्वादा दात्याभिहितानि जभिषास्यन्ते च ताम्युत्पत्तिमन्ति सर्वाणि सत्त्वरजस्तमोगृण्याप्तानि विषयाणां शब्दस्पर्शात्मपरसगच्छाना ग्राहकाणि शनैः कर्मण वेदान्तसिद्धेन ओऽवादीनि द्वितीयाव्याप्यवक्तव्यानि पञ्चवृद्धीनिदियाणि, चतुर्थात् पञ्च पात्यादीनि कर्मेन्द्रियाणि, चत्वर्थमात्रादीनि च पञ्चोत्तमादितवान् । तत्त्वभिष्यानपूर्वकसूष्टुधभिष्यानादेवान्तसिद्धान्त एव मनोरभिमत इति प्रागुक्तं तत्र संगच्छते । इदानीं महदादिकमेष मूष्टिष्ठिभिष्यानादेवान्तसिद्धान्ते च परमात्मन एवाकाशादिकमेष मूष्टिष्ठित । तथा च तैत्तिरीयोपनिषद् (२।१।१) — 'तस्माद्बा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशशङ्खायुः । । वायोरन्निः । अन्नेरापः । अन्नः पृथिवी' इति । उच्चते— प्रकृतितो महदादिकमेष मूष्टिष्ठिति भगवद्गुरुत्वादियदशान्तेऽन्मुण्डपद्धत इति तद्विद्या व्याचयते । अव्याकृतमेव प्रकृतिरिष्यते, तस्य च मूष्टिष्ठुम्भूत्वं सूष्टुधायकालयोगकल्पं तदेव महात्मवं, ततो 'बहु स्याम्' इत्यभिसानात्मकेशणकालयोगमित्वमव्याकृतन्वाहकारतत्त्वम् । तत्र आकाशादिपञ्चभूतमूष्टमाणि कर्मणोत्पत्तानि पञ्च तत्त्वात्राणि, तत्त्वतेभ्य एव स्वूक्ताम्युत्पत्तानि पञ्चमहाभूतानि सूष्टुमस्त्वूक्तपर्णीय कायोदयदशान्तदिति न विरोधः । अव्याकृतगुणत्वेऽपि सत्त्वरजस्तमसो सर्वाणि त्रिगुणानीत्युपचरते । भवतु च सत्त्वरजस्तमः समतार्थत्वं मूलप्रकृतिः, भवतु च तत्त्वान्तराप्येव महदहंकारतत्त्वात्राणि, तथापि प्रकृतिर्वैद्वाणीज्ञयेति मनोः स्वरमः । यतो वद्यति (१२।१।१) — 'सर्वंभूतेषु चात्मानं सर्वंभूतानि जात्मनि' इति । तथा (१३।१।२५) — 'एव च सर्वंभूतेषु सोऽभिमन्ता । 'अहम्' इति भावनयेव जनोऽभिमन्यते सात्मविद्वासं विचारयति, तत्त्वत्र 'इत्यरो भवति' 'स्वकार्यंकरणक्षमो भवति । अहंकारे त दोषो यदि च तमोगुणाकृतो न स्पाद । अहंकारेणात्मविद्वासुस्तेन च स्वकार्यक्षमता जने जायते ।

पद्यत्वात्मानमात्मना । स सर्वेषमतामेत्य ब्रह्मान्वयेति परं पदम् इति ॥ १५ ॥

१५. और महान् आत्मा को, और सब त्रिगुण वस्तुओं को तथा कम से विषयों को प्रहण करने वाली पांच इन्द्रियों (जानेन्द्रियों) को उद्दृत किया ।

तेषां त्ववद्यवान्सूक्ष्मान्व्यज्ञाभप्यमितीजसाम् ।

सश्चिवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ १६ ॥

तेषां त्ववद्यवान्सूक्ष्मान्व्यज्ञाभप्यमित्यादि ॥ तेषां पण्णां पूर्वोक्ताहंकारस्य तन्मात्राणां च ये सूक्ष्मा अवद्यवास्तान् आत्ममात्रासु पण्णां स्वविकारेषु योजयित्वा मनुष्यतिर्यक्त्यावरादीनि सर्वभूतानि परमात्मा निर्ममत्वान् । तत्र तन्मात्राणां विकारः पञ्चमहाभूतानि अहंकारस्येन्द्रियाणि पृथिव्यादिभूतेषु शरीरस्थपत्तमा परिणतेषु तन्मात्राहंकारयोजनां फुल्वा सकलस्य कायं जातस्य निर्माणम् । अत एवमितीजसामन्तकार्यं निर्माणेनातिरीयं जालिनाम् ॥ १६ ॥

१६. जमित ओज वाले उन छः के सूखम् अवयवों को आत्ममात्राणों में सश्चिप्ट करके सब भूतों को निर्मित किया ।

यन्मृत्यवद्यवाः सूक्ष्मास्तस्येभान्व्यावृद्यन्ति षट् ।

तस्माच्छ्रद्धोरमित्पातुस्तस्य मूर्तिं मनीषिणः ॥ १७ ॥

यन्मृत्यवद्यवाः सूक्ष्मा इत्यादि ॥ यस्मान्मूर्तिः शरीरं तत्संपादका जव-यवा: सूक्ष्मास्तन्मात्राहंकारस्या: षट् तस्य ब्रह्मणः सप्रकृतिकस्य इमानि वश्य-माणानि भूतानीन्द्रियाणि च पूर्वोक्तानि कायंत्वेनाव्रपन्ति, तन्मात्रेभ्यो भूतो तप्तेः अहंकारस्त्वा इन्द्रियोतप्ते । तथा च यठन्ति (मा. का. २२)—‘प्रकृते-

१५. महान्तमेव जात्मानम्—अत्र कुल्लङ्घन्यात्या न तोषदा । बलहुरो लिलति the great one, the soul । यावद्यरचनया ‘महान्तमेव जात्मानम्’—इत्यत्र ‘महान्तम्’ इति ‘आत्मानम्’ इत्यस्य विशेषणम् । सर्वाणि त्रिगुणानि त्रिगुणमयानि सर्वाणि वस्तुनि ।

१६. आत्ममात्रासु सन्निवेद्य—व० joining with particles of himself । अयं निहितार्थः—सर्वाणि पूर्णितिर्दिव्यातिरिज्ञमवतो दिव्यत्वगुण-विशिष्टा ।

मंहास्ततोऽहकारस्तस्माद् गणश्च प्रोद्यकः । तस्मादपि शोऽशकात्पञ्चम्यः पञ्च
भूतानि ॥' तस्मात्स्व ब्रह्मणो वा भूति स्वभावस्तां तथा परिणतामिन्द्रियादि-
वाक्षिनीं कोका शरीरमिति बदन्ति । पश्चात्प्रयणात्तदीरमिति शरीरनिष्ठं च नेता-
नेन पूर्वोक्तोत्पत्तिकम् एव वृद्धिकृतः ॥ १७ ॥

१७. क्योंकि उसकी मूर्ति के छ. सूक्ष्म अवयवों का ये (प्राणी) आवश्यक है, इसलिए मनोदो जन उसकी (प्राणिमात्र की) मूर्ति को 'शरीर' इस प्रकार कहते हैं ।

तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः ।

मनङ्गचावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययम् ॥ १८ ॥

तदाविशन्ति भूतानोत्थादि ॥ पूर्वश्लोके तस्येति प्रकृते ब्रह्मात् तदिति परा-
मृष्टते । तद्वाह्य दद्विदिपञ्चतन्मात्रामनाऽवस्थितं महाभूतात्प्राकाशादीनि
वाविशन्ति तेभ्य उत्पत्त्यन्ते । सह कर्मभिः स्वकार्यैः, तत्राकाशस्यावकाशदानं
कर्म, वायोवृहनं विन्यासस्य, तेजसः पाकोऽया संप्रहणं, गिर्ष्टोकरणहृतं
पृथिव्या घारणम् । ब्रह्मकाशात्मनावस्थितं ब्रह्म मन जाविशति । अहंकारादु-
त्पत्त्यात् इत्यर्थः । अवयवैः स्वकार्यैः शुभाशुभसंकल्पसुखदुखादिरूपैः सूक्ष्मै-
संहितिनिद्रियागोचरैः सर्वभूतकृदसर्वत्पत्तिनिमित्तं मनोज्ञन्यज्ञभूमिकर्मप्रभ-
मत्वाऽन्वगतः । अव्ययमविनाशि ॥ १८ ॥

१८. यह महाभूत, सब भूतों को बनाने वाले उस अव्यय में कर्मों के
साथ प्रविष्ट होते हैं और मन सूक्ष्म अवयवों के साथ (प्रविष्ट होता है)

१९. 'यह आवश्यक्ति' इति शरीरम् । इस नेतृत्वाना निष्ठनप्रणाली ।

१८. मनुव्यशरीरं कर्माधिभेदं निमित्तम्—कुर्वन्नेवेह कर्माणि विजीवियेच्छत्तद्यु-
स्माः । एवं त्वयि नान्यपेतोऽस्ति—ईशोपनिषद्—२ । यदि शरीर कर्मरतं
तिष्ठति, मनद्वय विज्ञानेन स्वसूक्ष्मावयवविकासं विद्वाति तदा ब्रह्मसाकृज्य
जायते । निष्ठतकारस्तु मनुष्यं सर्वथा कर्मण एव निमित्त मन्यते । दृश्यन्तां मनुष्य-
पर्यायवाचिना शब्दाना निष्ठेच्छनानि—मनुष्या मननात्, मत्वा कर्माणि
सीखन्ति । तरा मुत्यन्ति कर्मसु । कृष्टयः कर्मवन्तो भवन्ति ।

तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणां महीजसाम् ।

सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्प्रवयाद्वचयम् ॥ १९ ॥

तेषामिदं तु सप्तानामित्यादि ॥ तेषां पूर्वप्रकृतानां महदद्वाकारतन्मा-
शाणां नप्तसंस्थानां पुरुषावास्त्वम् उत्प्रभवात्तद्विषयाहात्वाच्च पुरुषाणां मही-
जसां स्वकार्यसंसादनेन वीर्यंकां मूढमा या मूर्तिमात्रा शरीरसंपादकभागा-
स्ताम्य इदं जगद्भवरं संभवति, अनभवत्प्रवयाद्वचयं तद्विनाशि स्वकार्ये लीयते ।
कारणं तु कार्यप्रिक्षया स्थिरम् । परमतात्पर्यं तु वहा नित्यमूर्पासनोपर्मित्येत-
द्योमितुमयमनुवादः ॥ १९ ॥

१९. उन सात महान् औजवाले पुरुषों की सूक्ष्म मूर्तिमात्राओं से वह
नस्वर (जगत्) अत्यन्त से उत्पन्न होता है ।

आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामवाप्नोति परः परः ।

यो यो यावतिवदच्चेषां स स तावद्गृणः स्मृतः ॥ २० ॥

आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामित्यादि ॥ एषामिति पूर्वतरत्वलोके (१११८) 'तदा-
विशन्ति भूतानि' इत्यत्र भूतानो परामर्शः । तेषां चाकाशादिकमेषोत्तरिकम्,
शब्दादिगृणवसा च वृद्यते । तत्राद्याद्यस्याकाशादेगृणं शब्दादिकं वाप्न्यादि-
परः परः प्राप्नोति । एतदेव स्पष्टयति—यो य इति । एषां मध्ये यो यो
यावता पूरणो यावतियः 'वतोरिष्युक्' (पा. ५।२।५३), स स द्वितीयादि:
द्वितीयो द्विगृणः तृतीयस्थित्यमण इत्येवमादिमन्वादिभिः स्मृतः । एतेनेतदुक्तं
भवति—आकाशाद्य शब्दो गुणः, वायोः शब्दस्पृशीः, तेजसः शब्दस्पृशी-
क्षयाणि, अपां शब्दस्पृशीक्षयस्त्वा, भूमेः शब्दस्पृशीक्षयस्त्वा । अत्र यद्यपि
'नित्यवीक्षयोः' (पा. ८।१।४) इति द्विवेचनेनाद्यस्याद्यस्येति प्राप्त तथागि
स्मृतीनां छन्दःसमानविषयत्वात् 'मुगा' मुकुक्' (पा. ७।१।३९) इति प्रथमा-
द्यस्य मुकुक् तेनाद्याद्यस्येति क्षपसिद्धि ॥ २० ॥

१९. एभिः सप्तमिरेव पुष्टप्रस्य रचना—अत इमे पुरुषा इति भणिता: ।
बलहरः 'तु' इत्यस्य इत्यर्थं करोति; 'तु' अत्र निरर्थंकम् ।

२०. इनमें परब्रह्मी पदकर्ता पहले पहले के गुण को ग्राह कर लेता है। और इनमें जो जो कस में जिस स्थान पर है वहन्तव्य उतने गुणों वाला स्मृत है।

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पूर्वपूर्वक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पूर्वसंस्थाद्वच निर्ममे ॥ २१ ॥

सर्वेषां तु स नामानीत्याहि ॥ स परमात्मा हिरण्यगर्भक्येणावस्थितः सर्वेषां नामानि गोजातेगोर्तिः, अशब्दातात्मव इति; कर्माणि क्रात्माणस्यात्य-यनादीनि, धर्मियस्य प्रजारक्षादीनि पूर्वक् पूर्वक् गत्य पूर्वकले गान्धार्यवन् यादौ मृष्टधादौ वेदशब्देभ्य एवावगम्य निर्मितवाम् । भगवता व्यासेनापि वेदमीमांसाणां वेदपूर्विकैर जगत्पृष्ठिभूलादिता । तथा च सारीरकमूर्त्यम् (व. स. १।३।२८) —‘सर्व इति भेदातः प्रभवातप्रत्यक्षानुसानान्तराम्’ । अस्यार्थे— देवताना विप्रहृष्टत्वे वैदिके वस्त्रादिशब्दे देवतावाचिनिं चिरोऽप्यः स्पादिदस्या-दिमत्त्वप्रभाव्यादिति चेत्तास्ति चिरोऽप्यः । कस्मात्? जतः ब्रह्मदेव, जगतः प्रभ-वाक्यपने । प्रलयकाले पि सूर्यमहेष परमात्मनि वेदवाचि स्पृष्टः ॥ स इह कलादौ हिरण्यगर्भस्य परमात्मन एव प्रथमदेहिभूतेभूतस्यपरस्यात्मतरभनापभः सूर्यप्रबुद्धत्वेन प्रादुर्भवति । तेन प्रदीपस्यातीर्णेन सुरनरतिर्यगादिप्रविभक्तं वग-दभिर्यम्भुत निर्मीते । कर्माणि गम्यते ? प्रत्यक्षानुसानान्तराम्, सूतिस्मृ-तिभासित्यर्थः । प्रत्यक्षा सूतिरन्येकात्मात् । जन्मानं स्मृतिरन्मीप्यमानव्युत्ति-सापेक्षत्वात् । तथा च श्रुतिः—‘एत इति वै प्रवाचातिदेवानसृजतामृप्रभिति मनुष्यानिन्दव इति पितृस्तिरादिवभिति यहुताशब्द इति स्तोत्र विद्वानीति गत्यमनि लौभगेत्यन्या प्रजाः’ । स्मृतिस्तु (१।२।) —‘सर्वेषां सु स नामानि’ इत्यादिका मनवादिप्रभीतिर्व । पूर्वसंस्थाद्वेति । लौकिकीत्वं व्यवस्थाः कुलालस्य पटनिर्माणं, कुविन्दस्य पटनिर्माणमित्यादिकविभागेत निर्मित-वाम् ॥ २१ ॥

२१. उसने प्रारम्भ में वेद के शब्दों में ही सबके नामों को और पूर्वक-पूर्वक कर्मों को तथा पूर्वक-पूर्वक व्यवस्थाओं को निर्मित किया ।

२०. यावतिथः—यावत्—इमूर्क् ।

२१. प्रलयानन्तर गृष्टः पूर्वसंस्थादिरिवेव प्रवत्तते—‘यथामूर्वमकल्पयद्’ इति

कर्मात्मना च देवानां सोऽसृजत्प्राणिनां प्रभुः ।

साध्यानां च मणे सूक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनम् ॥ २२ ॥

कर्मात्मना च देवानां भित्यादि ॥ स ब्रह्म देवानां गणमसूक्ष्म । प्राणिनामिन्द्रादीना कर्माणि भरतमा स्वभावो येषां तेषामप्राणिनां च प्रावादीनो देवानां साध्यानां च देवविद्येषाणां समूहं यज्ञं च ज्योतिष्टोमादिके कल्पालत्तदेश्यनमीयमानत्वाभित्यम् । साध्यानां च मणस्य पृथग्नवत्तने सूक्ष्मत्वात् ॥ २२ ॥

२२. उस प्रभु ने प्राणी तथा कर्मात्मा देवों के गुण को, साध्यों के सूक्ष्म गण को तथा सनातन यज्ञ को सृष्टि किया ।

अग्निवायुरविभ्यस्तु ब्रह्म ब्रह्म सनातनम् ।

दुदोह यज्ञसिद्धधर्मं यज्ञं सामलक्षणम् ॥ २३ ।

स्वाठ०८०

अग्निवायुरविभ्यस्तु वित्यत्यादि ॥ ब्रह्म ब्रह्म ब्रह्म समस्तं वेदव्यं अग्निवायुरविभ्य आहृष्टवान् । सनातनं नित्यं । वेदायौक्षेत्रत्वपक्षं एव मनोरभिमतः । पूर्वकस्ये ये वेदास्ता एव परमात्ममूर्त्तिरूपाणां नर्वत्तस्य स्मृत्याकृडः, तामेव कल्पादी अग्निवायुरविभ्य आचक्षण्यं । श्रीतत्त्वायमर्थो न जागृत्याय । तथा च व्रतः—‘अग्ने कृष्णवेदो यायोर्यजुवेदं प्रादित्यालतामवेदं’ इति । आकर्षणार्थं त्वादद्विहितात्मनामिन्द्रायुर्बोगामकवित्कर्मता । किंत्यगदानत्वेत्वं । यज्ञसिद्धधर्मं तदोमपात्मत्वाच्चानां आपीनश्चक्षीरब्रह्मद्विद्यमानानामेव वेदानामभित्यकित्प्रदद्येत्वार्थं आकर्षणवाच्चको गीतो दृहि प्रमुकः ॥ २३ ॥

२३. (उसने) यज्ञ की सिद्धि के लिए कृकृ यज्ञ तथा साम के लक्षण वाले त्रिष्यं सनातन वेद को अग्नि, वायु और रवि से दुहा (आहृष्ट किया—उसका सार निकाला) ।

थुते । वेदेषु मर्वीर्षिपु रक्षनावृतान्तः । वेदा नित्याः । ‘तु’ अत निरर्थक, बलहरः but इत्यर्थं करोति ।

२४. कर्मात्मानो देवा—दृश्यतो यस्तोषनिक्षेत्रे देवातकारभित्यनप्तकरणम्—‘अग्निवा पुरुषविभानामेव सतता कर्मात्मान एते स्यः’ (निरक्षतम्—३.)

२५. बलहरो ‘ब्रह्म’ इत्यस्य ‘वेद’ इत्यर्थं करोति । कुरुल्लको ‘ब्रह्म’ शब्दं ‘दुदोह’ इत्यस्य कर्तुरुपेण गृहणाति । बलहर एवाज्ञसाधीयान् प्रतिभासति । ‘तु’ इति निरर्थको बलहरः but इत्यर्थं करोति ।

कालं कालविभक्तोश्च नक्षत्राणि प्रहार्त्सया ।

सरितः सागराव्युत्तलान्समानि विषमाणि च ॥ २४ ॥

कालं कालविभक्तीश्चत्पादि ॥ अथ सप्तर्जे इत्यस्तरस्तोकवर्तिनौ क्रिया संबद्धयते । आदित्यादिविष्णुप्रचयरूपे काले, कालविभक्तीमांसत्वेननाम्ना, नक्षत्राणि कृतिकादीनि, प्रहार्त्सूर्यादीन्, गणिती नदी, सागरान्समुद्रान्, शैलान्मवेतान्, समानि समस्यानानि, विषमाणि उच्चनीचकाणि ॥ २४ ॥

तपो वाचं रति चेव कामं च क्रोधमेव च ।

सृष्टि सप्तर्जे चंद्रेमां स्वर्ष्टुमिच्छुश्रिमाः प्रजाः ॥ २५ ॥

तपो वाचमित्यादि ॥ तपः प्राजापत्यादि वाचं जाणी रति चेत्परितोष कामभित्तां क्रोध वित्तोविकारं इमां एतच्छूलोकोक्ता पूर्वज्ञलोकोक्तां च सृष्टि चकार । सुख्यत इति सृष्टि । कर्मणि वित्तन् । इमाः प्रजा वृत्यमाणा देवादिकाः कर्तुमित्तन् ॥ २५ ॥

२५-२६. काल को, काल के विभागों को, नक्षत्रों को तथा यहाँ को, नदियों को, सागरों को, पर्वतों को, जमों और विषमों को, तप को, जाणी को, रति और काम को और क्रोध को और इस सृष्टि की इन प्रजाओं को सृष्टि करने की इच्छा वाले (उत्तरों) सृष्टि किया ।

कर्मणां च विवेकार्थं घर्माधिमोऽव्यवेचयत् ।

द्वन्द्वेरयोजयच्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः ॥ २६ ॥

कर्मणां चेति ॥ घर्मो यज्ञादि, म च कर्मणः; अघर्मो बह्यवधादि, स त कर्तव्यः, इति कर्मणा विभागाय घर्माधिमोऽव्यवेचयत् पृथक्त्वेनाभ्यषात् । घर्मस्य फलं सुखं, अघर्मस्य फलं दुःखम् । घर्माधिमफलनुत्तेन्द्रियः परस्परविहङ्गः सुखदुःखादिभिरिमाः प्रजा योजितवान् । आदिग्रहणात् कामकोच-रामादेपशुत्तिपासायोक्तोहाविभिः ॥ २६ ॥

२६. रति जामे च रतेभूख्यता, अतस्तस्यः पूर्वं वचनम्-अभिज्ञान शाकुन्तले कालिदासः—

'अकृतार्थेष्यि मनसिजे रति सुभयप्राचेना कुरुते'

२६. और कर्मों के विवेक के लिए यह और अवसरों की विवेचना की (पृष्ठ-पृष्ठ स्थान से योग-ठोक रहा) तथा इन प्रणालीओं की मुख्य-तथा दूसरी से यूक्त किया।

अऽयम् मात्रा विनाशित्यो दशार्थानां तु याः स्मृताः ।

ताभिः साध्यमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः ॥ २७ ॥

अऽयम् मात्रा इति ॥ दशार्थानां पञ्चानां महाभृतानां याः सूक्ष्माः पञ्च-
तत्पत्रलक्षणाः विनाशित्यो पञ्चमहान्युतल्पत्ताणाः। विपरिणामित्यः ताभिः सह उक्तं
वद्यनाम तदं गवंप्रत्ययते । अनुवृत्तं कर्मणः। सूक्ष्मात्स्थूलं स्पृष्टात्स्थूल-
तरमित्यर्थं सर्वेनाहित्याणां ज्ञानसमृद्धिः कर्ताचित्तत्वनिरपेक्षा स्पादितीमां
यद्वृष्टामपनितीप्रत्यक्षारेणीतेयं सृष्टिरिति भव्ये पुनः पुर्वोक्तं स्मारितवान् ॥२७॥

२७. इस के आधे (पाँच) [महाभृतों] की ओं सूक्ष्म विनाशिती मात्राएं
कही गई हैं, उसके साथ यह सब कम से उत्तमा होता है।

यं तु कर्मणि यस्मिन्स न्ययुद्दक्षत प्रथमं प्रभुः ।

स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः ॥ २८ ॥

य तु कर्मणीति ॥ स प्रजापतियं जातिविशेषं ज्ञाप्यादिकं यस्मां कियायां
हरिणनाराजादिकायां सृष्ट्यादी निष्पक्षत्वान् स जातिविशेषः पुनःपुनरपि सृज्य-
मानः स्वकर्मवदेत तदेवाज्ञारितवान् । एतेन प्राचिकर्मसपितं प्रजापतेश्च-
माध्यमज्ञालिनिमाणं न रागद्वेषाचीनमिति दीक्षितम् । अत एष ब्रह्मति (१५१)
‘यस्माकमं तपोद्वेषात्सृष्टं स्पादरब्रह्मम्’ इति ॥ २८ ॥

२८. प्रभु ने प्राचिम में जिसको जिस कर्म में नियुक्त कर दिया, वाट-वार
पैदा किए जाते हुए उसने स्वयं उसको ही स्वीकार कर दिया।

२९. एतमेव भगवतो लीला प्रज्ञलति । प्रवा इन्द्रैर्योजपति घर्माचमर्मविवेच-
नामपि करोति ।

३०. ‘तु’ अत निरर्थकं बलहर् but इत्यर्थं करोति ।

‘तु’ निरर्थकम्, वा ‘but’ इत्यर्थं करोति ।

एतदेव प्रपञ्चयति—

हिताहिते मृदुकूरे धर्माधर्मावृतानुते ।

यथस्य सोऽवधात्समै तत्तस्य स्वयमाविशत् ॥ २९ ॥

हिताहिते इत्यादि ॥ हिते कर्म सिहादे करिमारणादिकाम् । अहिते हृतिणादे । मृदु दयाप्रवान चिप्रादे । कूरे धक्षिणादे । जर्मो यथा ब्रह्मचार्यादि गुरुन्मुखप्रादि । अधर्मो यथा तस्यैव मासमंथनसेवनादि । जहतं सर्वं, तत्त्वं प्रायेण देवानाम् । अनुत्तमसत्य, तदापि प्रायेण मनुष्याणाम् । तथा च श्रुति—‘सत्यवाचो देवा जनुत्वाचो मनुष्या’ इति । तेषां मध्ये सत्त्वम् स प्रजापतिः सर्वादी यस्याधारयत् सप्तभुतरकालमपि स तदेव कर्म प्राक्तनादृष्टवशात्स्वयमेव भेजे ॥ २९ ॥

२९. हित और अहित, मृदु और कूर, धर्म और अधर्म जहत और अनुत्त —उसने सृष्टि में जो जिसके लिए धारण किया (निश्चित किया) वह उसमें स्वयं प्रविष्ट हो गया ।

अथ दृष्टात्माह—

यथर्तुलिङ्गान्युतवः स्वयमेवर्तुपर्यन्ते ।

स्वानि स्वाभ्यमिपत्त्वान्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥ ३० ॥

यथत्विति ॥ यथा वसन्तादिभृतव जहतुचिह्नानि जहतभृत्यर्थादीनि जहतपर्यन्ते स्वकार्यवसरे स्वयमेवाप्नुवन्ति तथा देहिनोऽपि हितादीनि कर्माणि ॥ ३० ॥

३०. जैसे जहतु परिवर्तन में जहतुएं अपने-अपने जहतुचिह्नों को प्राप्त कर लेती हैं जैसे ही देहपारी कर्मों को [प्राप्त कर लेते हैं] ।

३१. पूर्वजन्मकर्मानुसारं स तस्य तस्य तत् तद् दधाति ।

पूर्वजन्मकर्माभिः स्वभावोत्पत्तिः । स्वभावेन तत्तत्त्वमधारणम्—इदं कर्म-धारण स्वयमेव कियते—

न जहुत्वं न कर्माणि लोकस्य तृतीयं प्रभुः ।

न कर्मपल्लसयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥

—गीता

लोकानां तु विवृद्धपर्यं मूलवाहूरुपादतः ॥

ब्राह्मणं क्षत्रियं वैद्यं शूद्रं च निरचतंयत् ॥ ३१ ॥

लोकानां लिति ॥ भूतादीनां लोकानां बाहुरूपाणे मूलवाहूरुपादेन्मो ब्राह्मण-
क्षत्रियवैद्यशूद्रान्यवाकम् निमितवान् । प्रद्वागादिनि साप्तश्रावतस्मा-
वाहृति प्रक्षिप्ता सूर्यमूरतिष्ठते सूर्यादितिवृष्टेरमभासप्रजावाहृत्यम् । वस्यति
च—‘अग्नो प्रास्ताहृतिः सम्यगादित्यम्—’ (३१३६) इत्यादि । देव्या च वक्त्या
मूलादिन्मो ब्राह्मणादिनिर्माणम् । ब्राह्मणो च विशद्वृत्तीयः भूतितिदत्यत् ।
तथा च श्रुतिः ‘ब्राह्मणोऽन्य मूलमासीत् । (ऋ. सं. ८१८१९) इत्यादिः ॥ ३१ ॥

३१. लोकों की सम्पत्ति वृद्धि के लिए मूल, बाहु, ब्रह्मा और पाव से
[यथाकम] ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैद्य और शूद्र को निमित किया ।

द्विषा कृत्वात्मनो देहमधेन पुरुषोऽभवत् ।

अधेन नारो तस्यां स विराजमसृजतप्रभुः ॥ ३२ ॥

द्विषा कृत्वेति ॥ स ब्रह्मा निवदेह द्विषाण्डं कृत्वा अधेन स्त्री तस्या
मैयुनपर्यमेष विराट्भज्ञं पुरुषं निमितवान् । भूतित्व (ऋ. सं. ८१४११०)—‘ततो
विराहजापत्त’ इति ॥ ३२ ॥

३२. प्रभु अपने देह को द्विषा तरके आधे ने पुरुष हो गया; आधे से नारी
(हो गया) उस (नारी) में विराट् को उत्पन्न किया ।

यदि चातुर्वयं न स्यात् तदा लोकवृद्धिन्तु काम भवेत् विवृद्धिः (सम्यमूडि,
अथस्मितवृद्धिः) न भविष्यति ।

‘तु’ इति निरर्थक, बलहरः ‘but’ इत्यवे करोति ।

३२. पौराणिकों महीजोंवालपुक्तो यः स एव पुरुषः—स एव नरो तेता । तेन
मरेण (नेता) सह या मुणाकृष्टा भक्तिमती सती बोगमवानेति सा नारी ।
यदोभावपि यथार्थतामानी स्पाति तदा विराहफल्यस्य प्रसृतिः । अजादेनारी,
इवरे पित्रेऽपि भविनिधान कर्तव्यम् ।

तपस्तप्तवासुजर्यं तु स त्रयं पुरुषो विराट् ।

ते मां वित्तास्य सर्वस्य लक्ष्यार्थ द्विजसत्तमाः ॥ ३३ ॥

तपस्तप्तवेति ॥ स विराट् तुपां विश्वम् य लिभितवान् ते मां मनुं जानीत
अस्य सर्वस्य लक्ष्यः लक्ष्यार्थः । भो द्विजसत्तमा । एतेन स्ववन्मोक्षवेच्छामध्या-
तिशयात्मभितवान् सौकान्तो ग्रहार्थिकप्रलयार्थम् ॥ ३३ ॥

३४. इन विराट् पुरुष ने तप करके जिसको उत्तमा किया, द्विजसत्तमा,
उसे सबकी सूचिकरणे बाला मुझे जानो ।

अहं प्रजाः लिसुशुश्रुते तपस्तप्तवा सुदुश्चरम् ।

एतीत्यजानामस्तुं भृष्णोनादितो दद्य ॥ ३४ ॥

अहमिति ॥ यह प्रजा: लक्ष्यमित्यनु सुदुश्चरं तपस्तप्तवा दद्य प्रजापतीन्
प्रथम गृष्णवान् । संरगि प्रजानाम भृष्णमानवतान् ॥ ३४ ॥

३५. प्रबाधो को माट करसे की इच्छा वाले ऐसे सुदुश्चर तप तप कर
सर्वप्रथम दस महार्षि प्रजापतियों को गृष्ण किया ।

मरीचिमध्यज्ञिरसो पुलस्तयं पुलहं क्रतुम् ।

प्रचेतसं वसिष्ठं च भूमं नारदमेव च ॥ ३५ ॥

मरीचिमध्यज्ञिरसो नामतो निषिष्टा ॥ ३५ ॥

३६. (इस महार्षियों को) मरीचि, अग्नि, अज्ञिरस, पुलस्तय, पुलहं,
क्रतु, वसिष्ठस, वसिष्ठ, भूम और नारद को ।

३३-३५. विश्वप्त ल्योतिमंसो यः ते विराट् । यह मनसाक्षेत्रविकासाय महस्य
इष्यते । यत्यु थेष्ठ सत्तमः । यो 'सावसद्यक्षितहेतु' येदन् 'परीक्षामयतरद् भजते', यस्म
'जान्त वारदाप्रवत्तयः प्रमाणं भवन्ति स एव सत् । द्वौ वारो येषां जन्म ते विजा:—
द्वितीयं हि जन्माचायेष्मन्तः । सावसद्यक्षेत्रावस्थामेवाचायेष्मन्तो जन्म ।

'तु' इति निरथेक, वालहर, ...

तदि हिन्दितुलहर्षं मिमृष्यते केतवित्तेवलं तप एवोकाम । सुदुश्चरम्—
भृतिकालिन्देन चरितु मोम्बन् । 'भृष्णोन्' 'प्रजानो पतीन्' इतप्रस्व विशेषण
कलहरेण विगटीत कृतम् ।

एते भन्तु सप्तान्यानसूजन्मूरितेजसः ।
देवान्देवनिकायांश्च महर्षिच्चाभितौजसः ॥ ३६ ॥

एते भन्तु मूरितेजसो दया भूरितेजसो बहुतेजसोज्ञान् सप्त-
परिभितेज्ञानान् भन्तु देवान् ब्रह्मणान्मूरितेज्ञानानि स्वर्गा-
दीम्महर्षिश्च माटवन्तः । 'भन्' शब्दो अपमाधिकारवाची । बहुदेवम् भन्तु भर्तु
गत्वा यह सर्वाचिकारं स तस्मिन्मन्वत्तरे स्वायं भूवस्वारोचिषादिनाम-
भिमं भूरिति व्यष्टिश्चते ॥ ३६ ॥

३६. अल्पचिक तेज वासि इन (प्रजापतियों ने) अभित ओज वासे अन्य
मात भन्तुओं को, देवों को, देवतामहों को और महर्षियों को सृष्ट किया ।

यज्ञरक्षपिशाचश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् ।

नामान्सपन्नुपणांश्च पितृणां च पृथग्मान् ॥ ३७ ॥

यज्ञरक्ष इति ॥ 'एतेज्ञान्' इति पूर्वं यज्ञाचातुपङ्कः उत्तरव ध्लोकद्वये च ।
यज्ञो वैश्वरणस्तद्भन्तु चरणश्च । ऋक्षांसि रावणादीनि । पिशाचास्तेभ्योऽमृकाटा
अधुचिमणदेशनिवासिनः । गन्धर्वादित्वद्वरयादयः । अप्सरस उवेशयादयः ।
असुरा विरोचनादयः । नामा चानुवयादयः । सपांसतांगमृकाटा अलगदीदयः ।
मुण्डा चक्रवादयः । पिण्डामात्यगादीमां गणः समृहः । एतो च भेद इति-
हासादिप्रतिक्रीडा नाम्यज्ञादिगोकरः ॥ ३७ ॥

३७. यज्ञो, रावणसो, पिशाचो, गन्धर्वो, अप्सराओं, असुरों, नामों, सपों,
मुण्डों (पक्षिदेवों) तथा पितृओं के पृथक् गणों को (सृष्ट किया) ।

विद्युतोऽज्ञानिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनुषिं च ।

उल्कानिष्ठातिक्रेतौऽन्नं ज्योतीष्युच्चावचानि च ॥ ३८ ॥

विद्युत इति ॥ मेषेषु दृश्ये दीपकारं ज्योतिर्विद्युत् । मेषादेव यम्योतिवृक्षा-

३८. कुललूक वलहरी 'भूरितेजसः' इति द्वितीया बहुवचने गृहीतो, पोगी
तु ग्रन्थमा बहुवचने—एते इत्यस्य विशेषणल्पेण ।

दिविनाशकं तदत्तमि । नेषाः प्रसिद्धाः । रोहिते वेष्टाकारम् । तत्त्वावर्णं दिवि
दृश्यते यज्ञयोतिस्तुदेव वक्तमित्यवन् । उल्का रेत्ताकारमन्तरिक्षात्प्रत्यनक्षयोतिः ।
निर्धारितो भूम्पलतरिक्षगत उल्कातव्यनि । केतवः गिरावन्ति ज्योतीर्षि उल्कात-
रुपाणि । जन्मानि ज्योतीर्षि ध्रुवागस्त्यादीनि नानाप्रकाराणि ॥ ३८ ॥

३८. विद्युतों, अण्डनियों, मेष्टों, रोहितों, इत्रेतासुषों, उल्काओं, निर्धारितों,
केतुओं तथा विविच्छ ज्योतियों को [सृष्टि किया] ।

किञ्चरान्वानरान्मत्स्यान्विविधांश्च विहङ्गमान् ।

पश्चन्त्मुगान्मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः ॥ ३९ ॥

किञ्चरान्विति ॥ किञ्चरा जस्तमुखा देवयोनयो नरविग्रहाः । बानराः प्रसिद्धाः ।
मत्स्या रोहितादयः । विहङ्गमाः पश्चिमः । पश्चिमो मवाचाः । मृगा हरिणाचाः ।
आला: सिहाचाः । उभयतोदतः द्वे दत्तगङ्कती येषा दत्तराघरे भवतः ॥ ३९ ॥

३९. किञ्चरां, बानरों, मत्स्यों, विविच्छ पश्चिमों, पशुओं और मनुष्यों तथा
दो दत्तगङ्कतीयों बाले हित्रपशुओं को [सृष्टि किया] ।

कुमिकीटपतञ्जांश्च यूकामक्षिकमल्कुण्डम् ।

सर्वं च दंशमशाकं स्थावरं च पृथग्विधम् ॥ ४० ॥

कुमिकीटेति ॥ कीटोः कुमिकः, कुमिक्षः, कुमिक्षलः । पतञ्जाः शलभाः ।
यूकामपः प्रसिद्धाः । 'कुमिकान्तरः' (पा. २।४।८) इत्यनेन एकत्रज्ञातः ।
स्थावर वृश्चलतादिभेदेन विविधप्रकारम् ॥ ४० ॥

४०. कुमियों, कीटों, पतञ्जां, यूकाओं (जुबों), मक्षिकयों, लटमलों, तथा
सर्व डासीं (वंशों) और मच्छरों तथा पृथग्विध स्थावर [सृष्टि] को [सृष्टि किया]

एवमेतत्तरिदं सर्वं मन्त्रियोगान्महात्मभिः ।

यथाकर्म तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४१ ॥

एवमेतत्तरिति ॥ एवमित्युक्तप्रकारेण एतमेतत्तरिदिभिरिदं सर्वं स्थावरजङ्गम
सृष्टम् । यथाकर्म यस्य जन्मोर्यादश कर्म तदनुरूपम् । तस्य देवमनुप्रपत्तिय-

४१. क्षेत्रेदस्य पुरुषसुक्ते—ये के चोनयादतः (१०.१०.१०)

गादिप्रमिष्टतापनं मन्त्रियोगात्मदाश्चाया । तपोगोगान्महापः कृत्वा । सर्व-
मेष्वये तु पोषो नामिति दक्षितम् ॥ ४१ ॥

४२. इस प्रकार देरो आज्ञा से इन महारमाणों के डाग पह सब अचरचर
[विष्व] कर्म के अनुसार तप के योग से [मूष्ट लिया गया] ।

येषां तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम् ।

तत्त्वा बोडभिघास्यामि कर्मयोगं च जन्मनि ॥ ४२ ॥

येषामित्यादि ॥ येषां पुनर्योदयं कर्म इह सर्वार्थं पूर्वाचार्यः केशितम्
यथा—ओषध्यः कल्पाकान्ता बहुषुणाकलोपगः ॥ (११४२) । आह्वानादीना-
चाच्चरनादिकर्म तत्त्वेव लो युष्माकं बहुपामि । जन्मादिकमयोग च ॥ ४२ ॥

४३. वहां जिन प्राणियों का जैसा कर्म कहा गया [है] उस प्रकार उसे
और जन्म में कर्म-व्यवस्था को तुम्हें कहगा ।

पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः ।

रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥ ४३ ॥

पशवश्चेति ॥ जरायुगं भावित्यरण्यम्, तथ मनुष्यादपः प्रादुर्भवन्ति पश्चा-
न्मुक्ता जायन्ते । एषामेव जन्मक्रमः प्रागुक्तो लिङ्गः । दन्तशङ्खदसमानार्थी
दच्छुब्दः प्रकृत्यन्तरमन्तिः, तस्येव प्रश्नमावहुवज्ञने कामुभयतोदत इति ॥ ४३ ॥

४३. (ती भेत्त आदि) पशु, (अन्य) पश, दो दन्त-पिङ्गल जाले हिल
पशु, राक्षस, पिशाच और मनुष्य (गे) जरायुज (गभावरण तम से उत्पन्न
होने वाले) है ।

अण्डजाः पश्चिणः सर्पानका मरस्याश्च कर्त्तुष्याः ।

यानि चैवंप्रकाराणि स्वलजानयोदकानि च ॥ ४४ ॥

४२. 'तु' लिखेक, बलहूर....

पशवः—वेनुमहिलीप्रभृतय । मृगाः—कुकुराश्वप्रभृतमः । व्याला—
सिंहकृप्रभृतय । बलहूर 'मृगः', इत्यस्य अर्थ deer इति करोति,
नायमर्थोऽथ साधु । अत तु सर्वपशुनाम्य शब्दं प्रयुक्तः ।

अण्डजाः पश्चिण इति ॥ अण्ड जादी संभवन्ति ततो जापन्त इति एषो
जन्मप्रमः । नकाः गुम्भीराः । स्पलबानि हृकलासादीनि । औद्रकानि
गड्डार्दीनि ॥ ४४ ॥

४५. यदी साप, मगरमच्छ, कछुए और जो इस प्रकार के स्थल में पैदा
होने वाले या जल में रहने वाले [हैं, वे मत] अण्डज (अण्डे से पैदा होने वाले)
[हैं] ।

स्वेदजं दंशमशाकं यूकामधिकामत्कुणम् ।

उत्तमणश्चोपजायन्ते यच्चान्यस्तिक्चिद्दीदृशम् ॥ ४५ ॥

स्वेदजमिति ॥ स्वेद पार्विवद्वयाणां तापेन लोदः, ततो देशमशकादि
जापते । उत्तमणश्च स्वेदज्ञातापादपि उत्तमदृशादिसत्त्वैः पुतिकापिरीक्षिकादि
जापते ॥ ४५ ॥

४६. डास (इंय), मच्छर, चुं, मक्खों और गटमल [वे सब] आपीने
से पैदा होने वाला (आले) है और जो धूमरा कुछ इस प्रकार का (है) है, [वे]
गर्भी से पैदा होते हैं ।

उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे वीजकाण्डप्ररोहिणः ।

ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥ ४६ ॥

उद्भिज्जा इति । उद्भेदनमुद्भूत । भावे मिष्ठे । ततो जापन्ते उद्भव
नात च भिन्नेभ्युग्रिक्षा वृक्षाः, ते च द्विषा—केचिद्दीतादेव जापते,
वैचित्रकाण्डात् शाका एव रोपिता वृक्षता यान्ति । इतानीं येषां यादृशं कर्म
नपुण्यते—ओषध्य इति ॥ ओषध्यो वीहिमवादयः फलपाकेन्द्रे नशयन्ति बहु-
पुष्पफलमुक्तादह भवन्ति । 'वीहिम' जातदेव 'कृषिकाशदकिमः' (ग. ५०)
इति वीपि वीष्टये ओषध्य इति स्पष्टम् ॥ ४६ ॥

४६. वीज और शाकों से पैदा होने वाले सब स्थावर (धन्त्र) उद्भिज्ज
[कहलाने हैं] । बहुपुष्पफलयुक्त [परलु] फलपाक में जन्त होने वाली
ओषधिया [कहलाती है] ।

४६. उद्भिज्जा:—बलहरः कथयति All plants । वास्यमिदम्—
वीजकाण्डप्ररोहिणः सर्वे स्थावरा, उद्भिज्जाः [सन्ति] । उद्भेदने—जन्त
वीज भूमि च भित्ता—जापते ।

अपुण्या: फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ॥

पुण्येणः फलिनदर्चं वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ॥ ४७ ॥

अपुण्या इति ॥ नाम्य एतोक्त्यग्निशानकोनवन्मनसमितिसंबन्धपरत्वम्
वप्रकृतत्वात् गितु 'कमयोग च जन्मति' (११६२) इति प्रकृतं तदर्थमिदं
मूच्यते । ये वनस्पतयन्तेषां पुण्यमन्तरेणीवं फलजन्म, इतरेभ्यस्तु पूर्णाणि
जाग्रत्ते तेषां फलातीति । एवं वृक्षा उभयक्षाः । प्रवभान्तात्तसिः ॥ ४७ ॥

४८. जो पुण्यरहित फलजन्म है (जिनमें बिना फूल आए फल आता
है) वे वनस्पति [नाम से] स्मृत हैं—जो पुण्य वाले तथा फल वाले दोनों हैं वे
वृक्ष [नाम से स्मृत हैं] ।

गुच्छगुलमं तु विविधं तथं व तृणजातयः ।

बीजकाण्डशहार्ष्येव प्रताना वल्ल्य एव च ॥ ४८ ॥

गुच्छगुलम लिति ॥ मूलत एव यत्र सत्तासमूहो भवति, न च प्रका-
ष्टानि ते गुच्छा मस्तिकादयः । गुलमा एकमूला; संधानवाताः शरेद्युप्रभू-
तयः । तृणजातय उलपाद्याः । प्रतानास्तनुयुक्ताऽप्युपालोवृप्रभूतयः । वल्ल्यो
गुह्यादयो या भूमेवृक्षमारोहन्ति । एतान्यपि बीजकाण्डशहार्णि । 'नपुसक-
मनपुसकेनक्षत्रास्पानयतरस्याम्' (पा. ११२१६९) इति नापुसकत्वम् ॥ ४८ ॥

४८. विविध गुच्छ तथा मूलम्, तथा तृणजातिया प्रतान और बल्ल्यो—
ये बीज तथा काण्ड से (कोई बीज से और कोई काण्ड से) पौधा होने वाली हैं ।

~~इनके~~ तमसा बहुरूपेण विष्टिताः कर्महेतुना ।

अन्तःसंज्ञा भवत्त्येति सखदुःखसमन्विताः ॥ ४८ ॥

४८. प्रतान—प्रतन्—~~प्रतन्~~ विस्तारः तनुः ।

रजुवंशम्—२. ८

नताप्रतानोद्यपयित्ते; सकेदौर्यध्ययन्वा विच्चार दावम् ।

गुलम्—गुड रखाणे बेटने वा भक् । इलयोरेवपात् इस्य लः । अप्रकाण्डे
लतादी—मेदिनीकोशः । अप्रकाण्डवृक्ष—जमरः । अविद्यमान प्रकाण्डस्तनुप्रकाण्डो
वा बहुप्रवान् भल्लौफिष्टीनलक्मलवशावीरणादिरुलादारन्म पूर्वभाग—भरतः ।

तमसेति ॥ एते वृक्षादवस्तुमोगुणेन विचित्रदुर्लभलेनापमंकमहेतुलेन
व्याप्ता जलशर्वतमा भवन्ति । यद्यपि सर्वे चामतरेव चेतयमेतत् तथापि बहि-
व्याप्तारादिकामविद्युत्तमा व्यपदिश्यन्ते । विगुणारस्यात्मेऽपि चेष्टा तमोगुण-
वाहूल्यात्तमा व्यगदेनः । अतएव सुखदुःखसमन्विता । सत्त्वस्यापि भावा-
त्कादाचित्पुरुषलेशोऽपि जलयरजनितजलसंपर्कदिशो जायते ॥ ४९ ॥

४९. [पूर्व तत्त्व के] कर्म हेतु जिनके ऐसे, नाना रूप वाले तमस (तमो-
रूप) में वेष्टित ये अन्दर चेतना है जिनके ऐसे, मुख तमा दुख से समन्वित हैं ।

एतदन्तास्तु गतयो ज्ञहायाः समुदाहृताः ।

घोरेऽस्मिन्मृतसंसारे नित्यं सततयायिनि ॥ ५० ॥

एतदन्ता इति ॥ स्यावरपर्यन्ता वृह्णोपक्रमा गतय उत्पत्तय कथिता ।
मृताना लोकजाना जन्मबरप्रबन्धे दुःखवहूलतमा भीषणे सदा विनश्वरे ५०

५०. इन घोर सतत गतिशील (परिवर्तनशील) मृतों (प्राणियों) के समार
(जलम सरण जल) में, जात्रन् से लेकर इस (स्यावर) पर्यन्त गतिया कही गई है ।

इत्यं सर्वमनिधाय प्रत्ययदशामाह—

~~अवे~~ एवं सर्वं स सृष्ट्येदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः ।

आत्मन्यन्तदंधे भूयः कालं कालेन पीडियन् ॥ ५१ ॥

एव सर्वमिति ॥ एवं उक्तप्रकारेण । इदं सर्वे स्यावरज्ञानम् जगत्सृष्ट्या स
प्रजापतिरचिन्तपश्चात्मितरात्मिति परोरत्यागकृपमन्तर्धानं कृतवान् । मृष्टिकालं
प्रत्ययकालेन नाशयन्प्राणिनां कर्मवशेन पुनःपुनः सर्वप्रलयान्करोतीत्यस्ते ५१

५१. अचिन्त्य है प्रशास्त्र जिसका ऐसा वह (प्रजापति) इस प्रकार सब को
(सब कुछ को) और मुक्तकों पीड़ा करके बार-बार काल को काल से गोदित करता
हुआ अपने आप में अन्तर्धान हो गया ।

अब हेतुमाह—

यदा स देवो जागति तदेदं चेष्टते जगत् ।

यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥ ५२ ॥

यदेति ॥ यदा स प्रजापतिर्जग्नाति मृष्टिन्प्रती इच्छति तदेदं जगत् ज्वास-

प्रस्वायात्मादिवेष्टो लभते । यदा स्वपिति निवृत्तेच्छो भवति शान्तात्मा उप-
संहारमना: तदेव जगत्यत्कीयते ॥ ५२ ॥

५२. जब वह देव आगता है (आगता रहता है) तब यह जगत् वेष्टा करता
है; जब शान्त मन बाला [वह] सोता है (सोता रहता है), तब सर्व-कुछ
निमीलित (प्रलय को प्राप्त) ही जाता है ।

पूर्वोक्तमेव स्पष्ट्यपति —

तस्मिन्स्वपति सुस्थे तु कर्मत्मानः शरीरिणः ।

स्वकर्मन्धो निवर्तन्ते मनश्च ग्लानिभृच्छति ॥ ५३ ॥

तस्मिन्स्वपतीति ॥ तस्मिन्प्रज्ञात्मतो निवृत्तेच्छे सुस्थे उपसंहृतदेहमनो-
व्यापारे कर्मलक्ष्यदेहा ज्ञेत्रजा । स्वकर्मन्धो देहप्रणादिभ्यो निवर्तन्ते ।
मनः सर्वेन्द्रियसहित वृत्तिरहित भवति ॥ ५३ ॥

५३. सुस्थ (सम्बन्ध स्थित, शान्त का से स्थित) उसके सोता हुआ होने
पर कर्म है स्वस्थ जिनका ऐसे शरीरपाठी अपने कर्मों से निवृत हो जाते हैं और
मन न्यानि (वृत्तिरहितता) को प्राप्त हो जाता है ।

इदानी महाप्रलयमाह—

युगपत्तु प्रलोयन्ते यदा तस्मिन्महात्मनि ।

तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निवृत्तः ॥ ५४ ॥

युगपत्त्वति ॥ एकस्मिन्नेत्रे काले यदा तस्मिन्नरमात्मनि सर्वभूतानि
प्रलय यानि तदाय सर्वभूतानामात्मा निवृत्तः निवृत्तजाग्रत्स्वप्नव्यापारः सुखं
स्वपिति गृह्णन्त इव भवति । यद्यपि नित्यज्ञानानादस्वरूपे परमात्मनि त
सुखाप्सत्यापि जीवघमोऽग्रमूरुचयते ॥ ५४ ॥

५२. देवः—दिव्यमण्डुकतः । देवो दाजाहा दीपनाहा चोतनाहा सुस्थानो
भवतीति वा (निष्कर्तम्) ।

५३. 'तु' इति निरसंक, बलहरस्तु..... ।

ग्लानिः—ग्लायत्यनेनाभिमन् वा । ग्लँ हृष्टव्ये । ग्लै+ति: (वहिविलु-
युद्गमाहात्यरिभ्यो नित्) बलहीनता, स्वकार्याक्षमता—हेमचन्दः ।

कर्मत्मानः शरीरिणः—युध्यता हिष्णी, मनस्मृतिः १. १८ ।

५४. जब उस महान् आत्मा में एक साथ ही (सब प्राणी) प्रलीन हो जाते हैं, तब सब भूतों का यह आत्मा निर्वृत हुआ हृता मुझ से जाता है।

इदामी प्रलयप्रसङ्गेत जीवस्योत्कर्मामपि इतोकल्पेताह—

तमोऽप्यं तु समाधित्य चिरं तिष्ठति सेन्द्रियः ।

न च स्वं कुरुते कर्मं तदोत्कामति मूर्तिः ॥ ५५ ॥

तमोऽप्यभिति ॥ अपं जीवस्तमो जाननिवृत्ति प्राणं बट्टुकालमिन्द्रियादिसम्भृतस्तिष्ठति । त जातीयं कर्मं श्वासप्रश्वासादिकं करोति तदा मूर्तिः द्रुदेहादुत्कामति अन्यद्य निर्वृति । इच्छुशरीरावच्छिप्रस्य जीवस्य उद्गमातदगमनमध्युपर्यते । तथा जीवतं बृहदारण्यके (४१४२) —‘तमूर्तकामन्ते प्राणोऽमूर्तकामति, प्राणमनूर्तकामन्ते सर्वे प्राणा अमूर्तकामन्ति’ इति । प्राणा इन्द्रियाणि ॥ ५५ ॥

५५. यह (जीव) तमोगुण का समाधय किएकर (तमोगुण से युक्त होकर) चिरकाल तक इन्द्रियों से युक्त रहता है और अपना कर्म नहीं करता तब यह मूर्ति (शरीर) से बाहर उठता है (बाहर निकल जाता है) ।

कदा देहात्मरं गृह्णातीत्यत आह—

यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्वास्तु चरिष्णु च ।

समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिं विमुच्यच्चति ॥ ५६ ॥

यदाणुमात्रिक इति ॥ अणवो मात्रा: पुर्याटकरूपा यस्य सोऽणुमात्रिक । ‘पुर्याटक’ शब्देन भूतादीन्याटादुभ्यन्ते । तदुपर्यं समन्वेन—‘भूतेन्द्रियमनोद्विद्वास्तनाकर्मवायवः । अविद्या चाष्टकं ग्रोवतं पुर्याटमूर्धिसत्तमैः ॥’ बहुपुराणे उप्युक्तम्—‘पुर्याटोन लिङ्गेन प्राणाद्वेन स युज्यते । तेन बद्धस्य वै बन्धो

५६. तस्मिन् पश्यत्मनि प्रलीनतर्वं प्रलयः ।

निर्वृतः—सुस्थः ।

५७. उत्कामति च उत् कम् पादविष्णोपे । ‘तमःसमाधित्य’—इत्यनेन मूर्त्यते यज्ञोवः स्वेच्छापेदं करोति ।

न च स्वं कुरुते कर्म—मनुष्यः कर्मस्वरूपः—दृष्टताम् १. १८

मोङ्गो मुक्तस्य तेन तु ॥' यदाणुभाविकी भूत्वा संपद स्थान्तु वृक्षादिहेतुभूत्, चरिण् मानुषादिकारण वीज प्रविशत्प्रवित्तिकृति तदा संसूष्टः पुर्यंटकपृक्षो भूति स्मृलदेहान्तरं कर्मनुसारं विमुच्यति गृह्णाति ॥ ५६ ॥

५६. जब जग्नुभावा व्राला होकर (यह तीव्र) स्थावर (वृक्ष आदि) और जड़म (मनुष्य, पशु आदि) वीज में समाविष्ट होता है तब शरीर को छोड़ देता है।

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।

संजीवयति चाजलं प्रमापयति चाव्ययः ॥ ५७ ॥

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिति ॥ स वहाँ जेन प्रकारेण स्वीकरणात्-स्वप्नाभ्यामिदं स्थावरजड़मं संजीवयति मारयति च । अजस्त्रं सततम् । अप्यप्य अविनाशी ॥ ५७ ॥

५७. इस प्रकार वह अव्यय (अव्यय) अविनाशी निरन्तर (अपनी) जागती हुई और सोती हुई [स्थितियों] से इस सब जड़म स्थावर को संजीवित करता है और नाट करता है।

इदं शास्त्रं तु कृत्वासौ मामेव स्वयमादितः । *Jmb*

विधिवद् प्राह्यामास मरोच्यादीस्त्वहं मूनीन् ॥ ५८ ॥

इदं शास्त्रमिति ॥ अमौ वहाँ इदं शास्त्रं कृत्वा सृष्टयादौ मामेव विधि-वच्छास्त्रोभत् । कृत्वा नृष्टीतेनाभ्याग्नितवान् । अहं तु मरोच्यादीनभ्यापितवान् ॥ नग् ब्रह्मकृत्वेऽप्य शास्त्रस्य कथं मानवव्यपदेशः? अत्र मेघातिथिः—शास्त्र-शास्त्रेन भास्त्राद्यौ विधिनिषेधसमहं उच्यते । तं ब्रह्म मन् प्राह्यामास । मनस्तु तत्प्रतिपादकं ब्रह्म कृत्वाभिति न विरोधः । अन्ये तु ब्रह्मकृत्वेऽप्यस्य

५८. विमुच्यति—कु० गृह्णाति, व० assumes यह 'विमुच्यति' इत्य-स्यादेन्द्रु 'त्पञ्चति' इति । ब्रह्महरु स्वटिणाण्या दीक्षाकारस्य नारायणस्य मर-मुदृत्य कथयति यतस्य भेन विमुच्यति = त्पञ्चति । ब्रह्मुकु० ५५ वर्षे छोके 'भूतिः उत्कामति' इति कथितम्—५६ तम छोकेऽप्य विस्तृत विवरण प्रसुतम् ।

प्रमापयति—प० वीज् हित्याम् । स्वार्थे णिन् ।

मना प्रथम महोज्यादिनः स्वकरतोऽदेशम् प्रकाशितलोकमानवस्थदेहो
सेवापीठमेष्टेऽपि काङ्कादिव्यपदेशवत् । इयं तुष्यते—अहम् गतसाहम्-
मिद अर्मणास्त्रं ज्ञात्वा मनुष्यान्तिं जातीत् तत्त्वत्वेन च स्वकरनेन सक्षिप्त
शिरेन्द्रियः प्रतिपादितमित्यविरोधः । तथा च सारदः 'गतसाहमोम चम्ब'
इति स्मरति नम् ॥ ५८ ॥

५८. उसने स्वयं इस प्रासव को बनाकर प्रारम्भ में मुझे ही विशिष्टवेक्षण
चहण कराया; मैंने मरीचि आदि मुनियों को [यहण कराया] ।

एतद्वोऽयं भूमः शास्त्रं आवधिष्यत्यवोषतः । *Amr*

एतद्विभूतिभिर्जगे सर्वमेष्टेऽश्चिलं मूनिः ॥ ५९ ॥

एतद्वोऽप्यमित्यादि ॥ एतच्छास्त्रमयं भूमः युध्यमाकमिति कथमित्यति ।
यस्मादेष्टोऽप्यमेतत्मनोऽप्यीतवान् ॥ ५९ ॥

५९. यह भूम तुम्हें यह जात्वा पूरी तरह से मुनाएगा क्योंकि इस मूनि ने
इस सब को मुझ से अर्चीत किया (पढ़ा) है ।

तत्सत्था स तेनोक्तो महायमनुना भूमः ।

तानवदीद्योन्तर्वान् प्रीतात्मा ध्ययतामिति ॥ ६० ॥

तत्सत्थेति ॥ न नृशुर्मनुना तेनोक्तोऽयं श्रावणिलातीति, यस्मादेष्टेऽविज-
जय इत्युक्तस्तत्त्वैऽनन्तःमनेकमूनिसमित्यौ युध्यमाभावनया प्रीतमनास्तामृषीन्
प्रत्युत्तात्—'ध्ययताम्' इति ॥ ६० ॥

६०. उस मनु से उस प्रकार कहा गया, प्रीतात्मा (प्रसन्न, प्रसन्न आत्मा
या मन वाला) महायि भूम उन सब अपियों को यह बोला 'मुना जाए' ।

स्वायंभुवस्यास्य मनोः यद्वंश्या मनवोऽप्ते । *Amr*

सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महोजसः ॥ ६१ ॥

स्वायंभुवस्येति ॥ बहुपुज्यस्यास्य मनोः यद्वंश्यप्रभवा अन्ते मनवः । एव

'तु' इति निर्णयेकं वलहरस्तु...

मनुना तथा उक्तः वत्, प्रीतात्मा । महोत्तरवायित्वपूर्णं कार्यं मयि विश्व-
स्यास्तिमिति प्रीतात्मा ।

कायंकारिणः स्वस्वकाले मूष्टिप्रालनादाविविक्ताः स्वाः स्वाः प्रजा उत्तादित-
वन्ति ॥ ६१ ॥

६१. स्वायभव (स्वयंभु के पुत्र) इस मनु के वंश में पैदा हुए हुए ६ द्वारे
महात्मा महान् ओज वाले [मनुओं] ने अपनी-अपनी प्रजाओं को सृष्टि किया ।

स्वारोचिष्ठत्वोत्समश्च तामसो रेवतस्तथा ।

त्वाल्मुखवदन्नं महातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥ ६२ ॥

स्वारोचिष्ठत्वेति ॥ एते भेदेन मनवः पट् नामतो निर्दिष्टा ॥ ६२ ॥

६२. [६ मनु में है] स्वारोचिष्ठ, उत्स, तामस, रेवत, महातेजा (महा-
तेजस) और विवस्वत्सुत ।

स्वायंभुवाद्याः सप्तंते मनवो भूरितेजसः ।

स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुष्टचराचरम् ॥ ६३ ॥

स्वायंभुवेति ॥ स्वायभुवमृत्वाः सप्तामी मनवः स्वोपत्वोवापिकारकाले
इदं स्वावरज्ञमुलाद्य पालितवन्तः ॥ ६३ ॥

६३. अत्यन्त सेज वाले स्वायभव आदि इन ६ मनुओं ने अपने अपने
अनार (अधिकारकाल) में इस नव जग्गम स्थापन को उत्पन्न करके पालित
किया ।

इदानीनुक्तमन्वयत रसुष्टिप्रलयादिकालपरिभाणपरिभानावाह—

निमेषा दश चाष्टो च काष्टा, त्रिशत् ताः कला ।

त्रिशत्कला महतः स्यादहोरात्रं तु तावतः ॥ ६४ ॥

निमेषा दश चाष्टाविति ॥ अविष्टव्यणोः स्वामाविकस्य उन्मेषवस्य सह-
कारी निमेषः । तेजादृश काष्टा नाम कालः । त्रिशत्कला काष्टा: कलासंज्ञकः ।
विशत्कलाः महसीव्य कालः । तात्त्वित्तगन्महतान् अहोगात्र कालं विदात् ।
तावत इति द्वितीयानिदेशात् 'विदात्' इत्यध्याहारः ॥ ६४ ॥

६४. १८ निमेष (पत्तक लैपते तत काल) (एक) काष्टा, ३० काष्टाएः

६३. स्वायंभवमनु—अप भूमिका पठपत्ताम् ।

अधिकारकाल—भूमिका पठपत्ताम् ।

(एक) कला, २० कलाएँ (एक) महत है, उत्तमे ही (३०) महतों को अहोरात्र [जाने] ।

अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदेविके ।

रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टाये कर्मणामहः ॥ ६५ ॥

अहोरात्रे इति ॥ मानुषदेवसंवन्धिनी दिनरात्रिकालावादित्यः पूषकरोति । तथोर्भये भूतानां स्वप्नाये रात्रिभवति, कर्मणाठानाप्य च दिनम् ॥ ६५ ॥

६५. मूर्खं मनुष्यं तथा देवों से संबन्ध रखने वाले दिन-रात को विभक्त करता है, रात प्राणियों के सामने के लिए, दिन कर्मों की चेष्टा के लिए (कर्मों के अनुष्ठान के लिए) ।

पित्र्ये रात्र्यहनी मासः, प्रविभागस्तु पक्षयोः ।

कर्मचेष्टास्त्वहः कृष्ण शूक्लः स्वप्नाय शर्वरी ॥ ६६ ॥

पित्र्ये इति ॥ मानुषाणां मासः पितॄणामहोरात्रे भवतः ॥ तत्र पक्षद्वयेन विभाग—कर्मनिष्ठानाय कृष्णपक्षोऽहः, स्वप्नाये शूक्लपक्षो रात्रिः ॥ ६६ ॥

६६. [मनुष्यों का एक] मास पितॄरों का दिनरात [है] । पक्षों का [निम्न-लिखित] विभाग [होता है], कृष्ण [पक्ष] कर्मचेष्टाओं में, [लगाया जाने वाला] दिन; शूक्ल [पक्ष] सामने के लिए रात [है]

देवे रात्र्यहनी वर्यप्रविभागस्त्वयोः पुनः ।

अहस्तत्रोदगायनं रात्रिः स्याद् दक्षिणायनम् ॥ ६७ ॥

६४. —अधीत् १८ निमेष १ काष्ठा

३० काष्ठा १ कला

३० कला १ महत्

३० महत् १ अहोरात्र

६५. मानुषदेविके ३० मानुषदेवसंवन्धिनी । अमस्त्राकं सामने मनुष्य-देव-सम्बन्धिनी ।

कर्मणा नेत्राणै—आलोक्यता दिष्टाणी १. १८

‘तु—बलहर् मर्वन् ‘but’ इत्यर्थे करोति । प्राय इदं तिरस्कं भवति । कुत्रचित्तेवलं तत् (तत्-तत्) प्रदानाय, कुत्रचिददन्तमेवार्थं ददाति यथा—‘निम्नलिखितरूपेण’ ।

देवे रात्र्यहनो वर्षमिति ॥ मासुषाणां वर्षे देवाना रात्रिदिने भवतः । तपोरप्ययं विभाग—मरुणामृदग्रायनं देवानामहः; तत्र प्राप्तेष देवकमैश्चामनस्थानं, दक्षिणायनं तु रात्रिः ॥ ६७ ॥

६७. [मनुष्यों का एक] वर्षे देवमध्यन्धी (देवों के) रात्रिदिन, फिर उसका [निम्नलिखित] विभाग होता है। वही (उस विषय में), उत्तरायण [देवों का] दिन होता है, दक्षिणायन रात्रि ।

ब्राह्मस्य तु ऋषाहस्य यत्प्रमाणं समाप्ततः ।

एकंकशो युगानां तु क्रमशस्तन्निक्रोधत ॥ ६८ ॥

ब्राह्मस्येति ॥ ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य यत्प्रमाणं प्रत्येकं युगाना च कृतादीनो तरकमेष समाप्ततः संशोषपतः शृणुत । प्रहृतेऽपि कालविभागे यद्ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य पृथक् प्रतिज्ञाने तत्तदीयज्ञानस्य पृष्ठफलज्ञानाधारंम् । ब्रह्मति च (१३२) 'ब्राह्म पृष्ठमहविदुः' इति । तद्वेदनास्तप्यं भवतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

६८. ब्राह्म (ब्रह्मन् से संबंध रखने वाले) रात्रिदिन का [और] प्रत्येक युग का जो प्रमाण (परिमाण, माप) [है], क्रमशः उसे जानो (मुनो) !

चत्वार्याहुः सहव्राणि वर्षाणां तत्कृतं पूर्णम् ।

तस्य तावच्छत्ती संध्या संध्यांशाशैच तवाविधः ॥ ६९ ॥

चत्वार्याहुरिति ॥ चत्वारि वर्षसहव्राणि कृतयुगकाले मन्वाद्यो ब्रह्मन्ति तस्य तावच्छत्तीतानि संध्या संध्यांशाशैच भवति । युगस्य पूर्वा संध्या, उत्तरायण संध्याशः । तदृशत विष्णुपुराणे—'तप्तप्रमाणः शतैः संध्या पूर्वा तत्राभिधीयते । संध्यांशाकरण तत्तुल्यो दुग्धस्वानन्तरो हि यः ॥' संध्यासंध्यांशादिसंज्ञये, बालो मूनिसत्तम । पूर्णास्त्रः स तु विज्ञेयः कृतज्ञेतादिसंज्ञकः ॥' वर्षसंस्था चिम दिव्यमानेन, तस्यैवानन्तरप्रकृतस्त्रात् । 'दिव्यवैर्वसहस्रंस्तु कृतज्ञेतादिसंज्ञितम् । चतुर्दशमिस्तदिभागं निवोध मे ॥' इति विष्णुपुराणवचनाच्च ॥६९॥

६९. [देवों के] वर्षों के चार हजार (चार हजार वर्षों) का [वे] वह कृतयुग (सत्ययुग) कहते हैं—उसको उत्तरी शती (शताब्दी) संध्या [है], और

६८. 'तु' अब निरर्थक, बालहरस्तु . . .

तथाविष्णु (उत्तरा) गव्यांश है।—मात्र यह है कि युग से पूर्व ४०० संघार्ण और युग के अनन्तर ४०० संघार्ण होते हैं।

इतरेषु स्मर्थयेषु संसध्यांशेषु च त्रिषु ।

एकापायेन वर्तन्ते सहवाणि शतानि च ॥ ७० ॥

इतरेष्विति ॥ अन्येष ब्रेताद्वापरकलियुगेष संघासंघार्णसहितेष एक-हन्ता सहवाणि यातानि च भवन्ति । तेनैव भगवत्—त्रीणि वर्णसहवाणि ब्रेतायुग, तत्य वीणि वर्णसहतानि संघासंघार्णाच । एवं हे वर्णसहस्रे द्वापर, तत्य द्वे वर्णवाते संघासंघार्णाच । एवं वांसहस्र कालि, तस्येकवर्णसहतं संघासंघार्णाच ॥ ७० ॥

७०. और दूसरे तीन संघार्णों से युक्त और संघार्णों से युक्त [युगों] में—ग्रन्थ के हटाने से सहज और जात होते हैं।

यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् ।

एतद्वद्वादशाह्लं देवानां युगमुच्यते ॥ ७१ ॥

७१. बलहरः 'संघार्ण' इत्यस्मानि twilight इत्येतार्थं करोति । नायमप्यः साधुः ।

७०. ३ हजार वर्ष—ब्रेता युग

२/३ सौ वर्ष—संघा

३ सौ वर्ष—संघार्ण

२ हजार वर्ष—द्वापर युग

✓ ५ सौ वर्ष—संघा

२ सौ वर्ष—संघार्ण

३ हजार वर्ष—कलियुग

✓ १ सौ वर्ष—संघा

१ सौ वर्ष—संघार्ण

अत्रापि बलहरः संघार्ण इत्यस्त्वार्थं 'twilight' इति करोति । नायमप्यः साधुः ।

पदेतदिति ॥ एतस्य श्लोकस्यादी वदेतत्मानुपं चतुर्थं परिगणितं एत-
देवाना पुगमूलते । चतुर्थं शब्देन संचयसंष्टानायोऽप्राप्तिष्ठापामाह—
एतद्वादशमाहस्तमिति । स्वाधेण् । चतुर्थं रेव द्वादशसंख्येऽद्वयं यममिति तु
मेषातिष्ठेभ्यमो नादतन्त्रः । मनमानन्तर दिव्यगुग्मसहस्रेण ब्रह्माहस्याप्यभि-
वानात् । विष्णुपुराणे च मातृष्ठचतुर्थं गमहत्येण ब्रह्माहकीर्तनाम्भानुष्ठतु-
पंगमेव दिव्यगुग्मसहस्रमनात् । तथा च विष्णुपुराणम् —‘कृत वेता इपर च
कलिदेवति चतुर्थम् । ग्रीष्मते तत्महत्यं तु ब्रह्मणो दिवसो मुने’ ॥ ३५ ॥

३६. यहले जो जी यह [मानूप] चतुर्थं गिनाया है—यह १२ हजार [वर्ष]
देवताओं का [एक] पुग कहा जाता है—जारी युगों के १० हजार + संघाओं
और संघाशों के २०००—१२ हजार ।

देविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया ।

आहृमेकमहत्यें तावतीं रात्रिमेव च ॥ ३७ ॥

देविकानामिति ॥ देवयगाना सहस्र आहृ दिन जात्यभ्य । सहस्रमेव रात्रिः ।
परिसंख्येति श्लोकपूरणाऽप्यनवादः ॥ ३७ ॥

३७. गणना से देवयगों का हजार (एक हजार देवयुग) एक आहृ (ब्रह्मा
का, ब्रह्मा से सबन्त्र रखने वाला) दिन जानना चाहिए और उतनी ही रात्रि ।

तदै युगसहस्रान्तं आहृं पुष्पमहविदुः ।

रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ३८ ॥

तदै पमेति ॥ पमनहत्येणान्तः समाप्तियंस्य तद् आहृमहस्तारिमाणो च
रात्रिः ये जानन्ति तेऽहोरात्रज्ञा इति स्मृतिरित्यम् । स्तुत्या च आहृमहोरात्रं
आत्यामिति लिखि परिकल्पते । अत प्रत्युप्यहत्याल्पुण्यमिति विशेषण
हत्यम् ॥ ३८ ॥

३८. [जो] उस हजार पुग पर्यन्त ब्रह्मा के (ब्रह्मा से सबन्त्र रखने वाले)
दिन को आर उतनी पुष्प ही रात को जानते हैं वे (ही) अहोरात्र (दिन-रात)
को जानने वाले लोग हैं ।

३९. कुलक: ‘आदी’ इत्यस्यार्थं तरोति ‘एतस्य श्लोकस्यादी’। कस्य श्लोकस्य?

३९. अधीत् १ ब्रह्मा अहोरात्र=२ हजार देव-युग

‘तु’ अत्र निरस्यक व० तु...

तस्य सोऽहनिशस्यान्ते प्रसृप्तः प्रतिबृद्धयते ।

प्रतिबृद्धव सूजति मनः सदसदात्मम् ॥ ७४ ॥

तस्येति ॥ स ब्रह्मा तस्य पूर्वोक्तस्य स्वीयाहोरात्रम् समाप्ते प्रतिबृद्धो भवति । प्रतिबृद्धव स्वीयं मनः सूजति भूलोकादिक्षयनुष्टवे निष्ठुकते न तु ज्ञव-यति । तस्य महाप्रलयामन्तर ज्ञातवादनादत्वाच्च, अवान्तरप्रलये भूलोका-दिक्षयनावनाशात् सूष्टपर्वं मनोनिष्ठितरेव मनःसृष्टिः । तथा च पुराणे श्रुयते—‘मनः सिग्राधया युक्तं सर्वाय निदये पुनः’ इति । अत्रवा ‘मनःसृष्टिः सम्भूत्वात् एव । यद्यपि तस्महाप्रलयामन्तरमृततज्ज, महान्तमेव च’ (११८) इत्यादिना सृष्टिरूपि तस्योक्ता, उच्चाप्यनुकृतं भूतानामृतपतिष्ठम् कृदग्नोदय कथ-यितुं महाप्रलयामन्तरितामेव महदादिसृष्टिं भूतसृष्टिं च हिरण्यगम्भेन्यापि परमार्थत्वात्तत्कृतामनुवदति । एतेनेदमुक्तं भवति—ब्रह्मा महाप्रलयामन्त-रितसूष्टपादौ परमात्मलपेण महदादितत्वादि जगत्सूष्टपर्वं सूजति । अत एव सोषे वदयति (११७८) ‘इत्येषा सृष्टिरादितः’ इति । ज्ञातवादप्रलयामन्तर तु मनःप्रभूतिसूष्टावनिषानकर्मणेव प्राप्यमाप्नाप्तिः ‘इत्येषा सृष्टिरादितः’ इति निष्प्रयोजनोऽनुवादः स्पात् ॥ ७४ ॥

७५. वह (ब्रह्मा) उस अहोरात्र के अन्त में सोया हुआ जायता है (सोकर उठता है); और उठा हुआ सत्-असत्-स्वरूप मन को सूष्ट करता है ।

मनः सृष्टि चिकुरते चोद्यमानं सिसूक्षया ।

आकाशं जापते तस्मात्स्य शब्दं गृणं विदुः ॥ ७५ ॥

मनः सृष्टिरिति ॥ मनो महान् सृष्टि करोति । परमात्मनः ब्रह्ममिन्दुया प्रेम्यमाणं तस्मादाकाशमृत्यव्यते । तच्च पूर्वोक्तानुसारादपहक्कारतस्मात्प्रकरण-करतस्य शब्दं गृणं विदुमन्वादपः ॥ ७५ ॥

७५. सृष्टि करने के इच्छा से प्रेम्यमाण मन सृष्टि को विविभाता से करता है । उससे आकाश उत्पन्न होता है । शब्द को उस (आकाश) का गुण जाता है ।

७६. जापते-प्रादुभैवति-प्रकटोभवति—√ जनी प्रादुभैवि ।

आकाशात् विकुर्वाणात्सर्वन्धवः शुचिः ।

बलवान्जापते वायुः स वै स्पशंगुणो मतः ॥ ७६ ॥

आकाशादिति ॥ आकाशमात् विकारजनकात्सुरभूरभिगम्यवहः पदितो
बलवान्धव वायुस्तप्तयते । स वै स्पशंगुणमूर्च्छाम्भवादीमा समतः ॥ ७६ ॥

७६. [अपने झाप में] विकार को पेंदा करते हुए आकाश से सद मध्यों का
बहुम करने वाला पवित्र बलवान् वायु उत्पन्न होता है । वह सर्व गुण वाला
कहा गया है ।

वायोरपि विकुर्वाणाहिरोचिष्णु तमोनुदम् ।

ज्योतिरुत्पत्तयते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ७७ ॥

वायोरपीति ॥ वायोरपि तेज उत्पत्तयते । विरोचिष्णु परप्रकाशक तमो-
नाशनं भास्वत्तप्रकाशकम् । तच्च गुणरूपमभिधीयते ॥ ७७ ॥

७७. [अपने में] विकार को पेंदा करते हुए वायु से भी अधिक चमकते
वाला, ज्योतिर को दूर भगाने वाला, चमक से धूकर तेज पेंदा होता है, वह हम
है गुण जिसका (कलगुणवाला), ऐसा कहलाता है ।

ज्योतिरश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः ।

अद्भुतो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ॥ ७८ ॥

ज्योतिषहत्येति ॥ तेजस आप उत्पत्तयते । तात्पर रसगुणयक्ताः । वह भूमि-
गन्धगुणयक्ता भूमिरित्येषा महाप्रलयानन्तरम् इत्यादी भूतसृष्टिः । तेरेव भूत-
रसान्तरप्रलयानन्तरमपि भूर्गादिकोषात्परित्यागम् ॥ ७८ ॥

७८. वार [अपने में] विकार को पेंदा करते हुए तेज से रस है गुण
जिसका, ऐसे जल [पेंदा हुए] स्मृत है, जल से गन्ध गुण वाली भूमि—इस
प्रकार वह प्रारम्भ से सृष्टि [है] ।

७६. 'तु' अत निरर्थक वा तु.....

विकुर्वाणः—विकार जगत्तु । मूलस्य क्षमात्तरापत्तिविकारः ।

यत्प्रामदादशसाहस्रमुदितं देविकं युगम् ।

तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरभिहोच्यते ॥ ७९ ॥

यत्प्रागिति ॥ यत्पूर्वे द्वादशवर्षशहस्रपरिमाण संघासच्चांशमहितं मन्वन्तराजा चतुर्थं इवानामैकं युगमुखात् तदेकसप्ततिगुणितं मन्वन्तराक्षयः काल इह शास्त्रेऽभिधीयते । तत्क्रमस्य मनोः संघासच्चपिकारः ॥ ७९ ॥

८०. चो. पहले, १२ हजार [वर्ष] बाला देव मन्वन्तरी मुग कहा गया है, ११ नूना कह महां मन्वन्तर कहलाता है ।

मन्वन्तराण्यसंख्यानि सर्वाः संहार एव च ।

कोडभिर्वैतत्कुरुते परमेष्ठो पुनः पुनः ॥ ८० ॥

मन्वन्तराणीति ॥ यद्यपि चतुर्दशमन्वन्तराणि पुराणेषु परिच्छयन्ते, तथापि सर्वं प्रलयानामात्मत्वादसंख्यानि । आवृत्या सर्वाः संहारेभ्यासंख्या । ऐतत्त्वते कोडभिर्वैतत्कुरुते पुनः पुनः कुरुते । सुलार्यां हि प्रवृत्तिः लोदा । तस्य चाप्तकामन्वाद्र चुलाकितेति 'इव' शब्दः प्रयुक्तः । परमे द्यानेज्ञात्कृत-लक्षणे तिष्ठतीति परमेष्ठी । प्रयोजनं विना परमात्मवः सूष्टपादी कथं प्रवृत्तिरिता तेत् ।—लोदार्घेव, एवंस्वभावत्वादित्यर्थः । व्याख्यातुरित्वं करताडनादो; तथा न लाटीरकमूल (प्र. नू. २११३३) —'लोकवत्सुलीलाकेवल्लग्नम्' इति ॥ ८० ॥

८०. मन्वन्तर, सूष्टि और प्रत्यय असल्ल है—परमेष्ठो (वद्या) जीता हुआ ना इसे बार-बार करता है ।

चतुर्ण्यात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।

ताथमेणागमः कादिक्षमनुव्याप्तिं चर्तते ॥ ८१ ॥

चतुर्ण्यात्सकलो धर्म इति ॥ सत्ययुगे सकलो धर्मेनचतुर्ण्यात् सर्वाङ्गसम्पूर्णं आनीत् । धर्मे मूलपादासमवात् 'युगो हि भगवान्धर्मः' इत्याद्यागमे चुक्तवेन कीर्तनात्मस्य पादचतुर्थयेन मंपूर्णस्वात्मत्वयुगेऽपि धर्मीणा सर्वेषुः समपत्वात्मपूर्णत्वपरोऽपि 'चतुर्ण्यात्' शब्दः । अथवा 'तपः परम्' (१८६) इत्यत्र मन्वन्तर

८१. इह—क०—शास्त्रे । अस्माकं मतेन इह—अन्त, अस्तिमन् वसारे ।

तपोशानवज्ञानानां चतुर्णा॒ वीर्त्तनात्स्य पादचतुर्देवेन संपूर्णस्वात्यादत्वेन
निरूपितः सत्यये॑ समवा इत्यर्थः । तथा सत्ये॑ च कृतयुगमासीत् । सकल-
समंभवेन्वात्यवस्य पूर्वमध्यहणम् । तथा न सास्त्रातिकमेण धनविद्यादेवागमम्
उत्पत्तिमेन्नुप्यान्वयति संपूर्णते ॥ ८१ ॥

८१. कृतयुग (सत्ययुग) में चार पाद (पाद-पौर्व, चतुर्णा॒ चतुर्णा॒ च) बाला पूर्व
[अतः] सत्य [होता है], । [उस समय] मनुष्यों के प्रति अपर्मे॑ मे कोई
आजीविका नहीं होती है (मनुष्य कमाले में विलकृत भी बैदिमानी नहीं करते) ।

इतरेष्वागमाद्वर्मः पादशस्त्ववरोपितः ।

चौरिकानूतमापाभिर्वर्मश्चापेति पादशः ॥ ८२ ॥

इतरेविविति ॥ सत्ययुगादन्येषु व्रेतादिषु आगमादधर्मेण धनविद्यादेवत्वे-
नात्मन्येव पूर्वदलोके प्रकृततात् । आगमादेवादिति तु गोविन्दराजो भेदाति-
विद्व । यमो यामादि, यवाकम प्रतियुग पाद पादमवरोपितो हीन कृतस्तथा
धनविद्याजितोऽपि यो धर्मः प्रचरति, सोऽपि चौर्यामत्यच्छुधर्मः प्रतियुग पादनो
हासाद् व्यप्रमच्छति । व्रेतादियुगे, सह चौरिकानूतच्छुधर्मा न परासंस्थयम् ।
सर्वत्र नवेष्टो इयंसात् ॥ ८२ ॥

८२. दूसरे [यमो] में आगम (आजीविका, कमाई) के कारण से धर्म
चोरी, जठ और माया (छल-कपट) से एक-एक पाद करके हीन होता जाता है
और पाद-पाद करके धर्म दूर होता जाता है (कम होता जाता है) ।

अरोगा: सर्वसिद्धार्थादिचतुर्वेशतायुधः ।

कृते व्रेतादिषु हेषामायुलंसति पादशः ॥ ८३ ॥

अरोगा इति ॥ दोभनिमित्तामांभावादरोगा, सर्वसिद्धकाम्यफलः प्रति-
स्थापकाधर्माभावाच्चतुर्वेशतापुर्द्वं च स्वाभाविकम् । अधिकाम् प्रापकाधर्म-
वशादविकाम्योऽपि भवन्ति । तेन 'इष्टवर्पसद्व्याणि रामो राज्यमवीकरत्'
इत्याच्चरितोप । 'सत्तायुर्वं पुरुषः' इत्यादिश्वृतो तु यत्तद्वदी वहूत्वपर-
कलिपरो वा । एवरूपा मनुष्या कृते भवन्ति । व्रेतादिषु पुनः पाद पाद-
मायुरल्य भवतीति ॥ ८३ ॥

८३. रोग जे रहित, सफल है सब कार्य विनके ऐसे ५०० वर्ष की आय
वाले, [लोग] सत्ययुग में [होते हैं]। तेता इत्यादि में इनकी पाद-पाद करके
आयु कम हो जाती है।

वेदोक्तमायमस्त्यनामाशिष्टचंव कमण्णाम् ।

फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥ ८४ ॥

वेदोक्तमायुरिति ॥ 'सत्यायुर्व पुरुषः' इत्यादि वेदोक्तमायु, कमण्णा च
काम्याना फलविषयवा; प्रार्थना, ब्राह्मणादीनां च वापानुच्छव्यमत्वादिप्रभाव-
युगानुरूपेण फलन्ति ॥ ८४ ॥

८४. मर्त्यों की वेदोक्त आयु कर्मों की फल-विषयक प्रार्थनाएं और
शरीरव्याख्याओं का प्रभाव लोक में युग के अनुसार फलते हैं।

अन्ये कृतयुगे धर्मस्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।

अन्ये कलियुगे नृणां युगहासानुरूपतः ॥ ८५ ॥

अना इति ॥ कृतयुगेऽप्ये धर्मा भवन्ति । त्रेतादित्वाणि युगापचयानु-
रूपेणाधर्मवैलवत्यम् ॥ ८५ ॥

८५. मनुष्यों के युगहास (युगों में कमी) के अनुरूप कृतयुग में अथ,
त्रेता में अन्य, द्वापर में अस्य एव कलियुग में अन्य धर्म हैं ✓

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां जानमुच्यते ।

द्वापरे यजमेवाहुदर्निमेकं कलौ युगे ॥ ८६ ॥

तपः परमिति ॥ यद्यपि तपःप्रभूतीनि सर्वाणि सर्वयुगेष्वनुठेयानि तथापि
सत्ययुगे तपः प्रधाने महाकलमिति जाप्यते । एवमात्मजानं त्रेतायुगे, द्वापरे
यजः दानं कलौ ॥ ८६ ॥

८६. कृतयुग में तप, जेता में जान उत्कृष्ट कहा जाता है। द्वापर में यज
को ही और कलियुग में एकमात्र दान को ही उत्कृष्ट कहते हैं।

८७. 'अर्था'—कु०—काम्यफलानि । 'अथै इत्यस्य लक्ष्यम्' इत्याथै
साक्षीयाम् । पादः=चतुर्थांशः ।

सर्वस्यास्य तु सर्वस्य गुप्त्यर्थं स महाश्रुतिः ।

मुखवाहूरुपञ्जानां पृथक्कर्माण्यकल्पयत् ॥ ८७ ॥

सर्वस्यास्येति ॥ स ब्रह्मा महातेजा अस्य सर्वस्य समष्टस्य 'अग्नो प्रास्ताहुतिः' (३१७६) इति न्यायेन रक्षार्थं मुखादिवाताना ब्राह्मणादीना विभागेन कर्माणि द्रुष्टादृष्टाधर्मानि निमित्तवान् ॥ ८७ ॥

८८. महान् श्रुति वाले उस [ब्रह्मा] ने इस सारी सूष्टि की रक्षा के लिए मूल, बाहु, जंघा तथा पैर से पैदा होने वालों के पृथक् कार्यों की व्यवस्था की ।

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिश्रुतं चैव ब्राह्मणानमकल्पयत् ॥ ८८ ॥

अध्यापनमिति ॥ अध्यापनादीनामिह सूष्टिप्रकरणे सूष्टिविशेषतयाभिधान-विधिस्तेषामुत्तरत्र भविष्यति । अध्यापनादीनि पट् कर्माणि ब्राह्मणानो कल्पितवान् ॥ ८८ ॥

८९. पदाना, पदना, यज्ञ करना तथा यज्ञ कराना, दान देना तथा दान लेना—यह ब्राह्मणों की (ब्राह्मणों के लिए) व्यवस्था की ।

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।

विषयेष्वप्रसवितश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥ ८९ ॥

प्रजानामिति ॥ प्रजारक्षणादीनि अध्ययन कर्माणि कल्पितवान् । विषयेषु गीतनृथवनितोपदीनादिव्यप्रसवितस्तेषा पुनरनामेवनम् । समासतः संखेषण ॥ ८९ ॥

९०. प्रजाओं की रक्षा, दान, यज्ञ और ज्येष्ठन और विषयों में न कैसना; संखेषण से क्षत्रियों की—

पशुनां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।

वृणिकपथं कुसोदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ ९० ॥

पशुनामिति ॥ पशुनां पालनादीनि वैश्यस्य कल्पितवान् । वृणिकपथे स्वप्रज्ञलादिना वृणिकपथम् । कुसोद मुद्रणा घनप्रयोगः ॥ ९० ॥

१०. पशुओं का रक्षण, वान, यज्ञ और अव्ययन आपार, व्याज पर धन देना और हृषि वैदन की—

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ।

एतेषामेव वर्णनां वृश्चामनसूयया ॥ ११ ॥

एकमेव लिति ॥ प्रभुवंहा शूद्रस्य ब्राह्मणादिवर्णप्रवर्णपरिचयाभ्यु कर्म मिमित्वाम् । एकमेवेति प्राधान्यप्रदर्शनार्थम् । द्रानादेरपि तस्य विहित-त्वात् । अनसुयवा गुणानन्दया ॥ ११ ॥

इतर्णी प्राधान्येन नर्गरुदण्डार्थेत्वाद् ब्रह्मणस्य तदुपकमधमाभिज्ञामत्वा-चित्तास्य शास्त्रस्य, ब्रह्मणस्य न्युतिमाह—

१२. प्रभु ने शूद्र का (के लिए) एक ही कर्म समादिष्ट लिया—
इत्याही वर्णों को अनसुया से सेवा को

ऊर्ध्वं नाभेऽन्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्तिः ।

तस्मान्मेध्यतरं त्वस्य मूलमूलतं स्वयंभूवा ॥ १२ ॥

ज्ञवेभिति ॥ सर्वत एव पुरुषो मेध्य, नाभेऽन्मेध्यतिशयेन मेध्या, तस्मोऽपि मूलस्य मेध्यतमत्वं ब्रह्मणोऽत्म ॥ १२ ॥

१२. मनुष्य को नाभि से ऊपर अधिक पवित्र कहा गया है—अतः स्वयंभू में इसके मूल को मेध्यतम कहा है ।

ततः किमत आह—

उत्तमाङ्गोऽद्वाज्ययैष्ठचाद् ब्रह्मणश्चेवधारणात् ।

सर्वस्येवास्य सर्वस्य धर्मतो ब्रह्मणः प्रभुः ॥ १३ ॥

उत्तमाङ्गोऽद्वाज्यति ॥ उत्तमाङ्ग मूल, तदुद्वाज्यत्वात् विविदन्यः पूर्वोत्प्रत्यादत्यापनव्याप्त्यानादिना नूकतस्यातिशयेन वैद्यपारण्यात्सर्वस्यास्य यगतो यमोनुवासनेन ब्रह्मणः प्रभुः । 'सर्वकारत्मा विशेषात् वर्णना ब्राह्मणः प्रभुः' ॥ १३ ॥

१३. अनसुया = गुणेषु दोषरोगोऽनुया—तद्विपरीतमनसुया ।

१३. उत्तमानु (सिर. मूल) से गैदा होने के कारण, ज्येष्ठ होने के कारण तथा शृङ्खल (तेव) के धारण करने के कारण, शाश्वत इस सारी त्रुटि का घंटे से प्रभु है।

कर्त्त्वोत्तमानुदादपशुद्भूत इत्यत ज्ञाह—

तं हि स्वयंभूः स्वायास्यात्पस्तप्त्वादितोऽसुजात् ।

हृष्ट्वकव्याभियाहृत्य सर्वस्यास्य च गृप्तये ॥ १४ ॥

तं हि स्वयंभूरिति । त शाश्वत श्रद्धा जात्मीकमुखादेवतित्वे हृष्ट्वकव्ये वहनाप तपः कुत्वा सर्वस्य जगतो रक्षार्थे च अविदादिन्मः प्रथमं मुष्टवान् ॥ १४ ॥

१५. स्वयंभू ने तप तप कर (तप करके) प्रारम्भ में उसे (शाश्वत को) जाने मुहे से हृत्य और कव्य के वहन के लिए और इस सब [त्रुटि] को रक्षा के लिए सुष्टु किया ।

पूर्वोत्तरहृष्ट्वकव्यवहनं स्पष्टयति—

यस्यास्येन सदाशनन्ति हृष्ट्वानि त्रिदिवीक्षणः ।

कव्यानि चंद्र पितरः कि भूतमधिकं ततः ॥ १५ ॥

यस्यास्येनेति । यस्य विश्वसा मुखेन आदादो सर्वदा देवा हृष्ट्वानि पितरद्वय कव्यानि भूतवते ततोऽन्यत्रहृष्ट्वत्स भूत कि भवेत् ॥ १५ ॥

१५. जिसके मूल में, सदा स्वर्ण है घर जिनका वे (देवता) हृष्ट्वों को और पितर कव्यों को, बात है—उससे अधिक क्या हृष्ट्वा? अर्थात्, उससे बड़ा क्या कोन है?

१६. कुल्लको शाश्वतस्य प्रभुत्वे वर्म (धर्मानुग्रासनमपि) कारण कव्यतिः; दलहरो 'पर्मेतः' 'by right' इति कव्यति ।

१७. देवभ्यो पद् हृषिदीपते तद् हृष्ट्वम् । पितृभ्यो यत्स्वधादिक दीपते तद् पद्यम् ।

हृष्ट्वम्/हु कर्मणि पत्—देवद्वीपान्नम् (अमर) । हृष्ट्वनीयद्वयम् । होमः (मावे पत्) ।

कृष्ट्वम्—कव्य, क्रान्तदर्जिनः पितरः । सम्पदम् [पत्] । अवता कृष्ट्वते पितृभ्यो/कु उच्चे कर्मणि पत् । पितृहृषेन दीपमानमन्नादि—अमरः ।

भूतानां प्राणिनः शेषाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।

बुद्धिमत्सु नराः शेषाः तरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ९६ ॥

भूतानामिति ॥ भूतास्त्वानां स्थावरज्ञमानो मध्ये प्राणिनः कीटादयः शेषाः, रुदाचित्सुगतिशात्, तेषामपि बुद्धिवीविनः सार्थेतिरवंदेशोपसर्पणाप-सर्पणकारिणः पश्चादयः । तेभ्योऽपि मनुष्याः, प्रकृष्टज्ञानसंवन्वात् । तेभ्योऽपि ब्राह्मणाः, सर्वपृथ्यत्वादपवर्णाविकारयोग्यत्वाच्च ॥ ९६ ॥

९६. भूतों में प्राणी शेष है; प्राणियों में बुद्धिवीली [शेष है]; बुद्धिमानों में नर शेष है, नरों में ब्राह्मण [शेष] स्मृत है ।

ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वन्त्सु कृतवृद्धयः ।

कृतवृद्धिषु कर्तारः कर्तृय ब्रह्मवेदिनः ॥ ९७ ॥

ब्राह्मणेषु चेति ॥ ब्राह्मणेषु तु मध्ये विद्वांसो महाकलञ्ज्योतिष्ठोमादिकनांपिकारित्वात्, तेभ्योऽपि कृतवृद्धयः अनागतेऽपि कृतं मयेति बुद्धियोगाम् । शास्त्रोक्तानुष्ठानेषुत्प्रक्रक्तंव्यता बुद्धय इत्यर्थः; तेभ्योऽपि जनुष्ठानात् । हिताहितप्राप्तिपरिहारभागित्वात् । तेभ्योऽपि ब्रह्मविदः, मोक्षलाभात् ॥ ९७ ॥

९७. ब्राह्मणों में विद्वान्, विद्वानों में कृतवृद्धि, कृतवृद्धियों में कर्ता, कर्ताओं में ब्रह्मवेदी (ब्रह्मज्ञानी) [शेष है] ।

उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्घंमस्य शाश्वती ।

स हि धर्माखिंमूत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ९८ ॥

उत्पत्तिरेवेति ॥ ब्राह्मणदेहजन्ममात्रमेव धर्मस्य वारीरमविनाशि । सम्मादनी धर्मार्थं जात धर्मानुगृहीतात्मजानेन मोक्षाय संपदते ॥ ९८ ॥

९८. ब्राह्मण की उत्पत्ति ही धर्म की शाश्वत मूर्ति है (वरीर धारण करना है) । धर्म के लिए उत्पन्न हुआ वह ब्रह्मलय होने के लिए समर्थ होता है ।

ब्राह्मणो जायसानो हि पृथिव्यामविजायते ।

इदंवरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गृह्णतये ॥ ९९ ॥

९९. हता बुद्धियेष्वे कृतवृद्धय—मुसंस्कृतवृद्धय । कर्तार—विचारितं प्रियार्थेण विपरिणमवित्तात् ।

ब्राह्मण इति ॥ यस्माद् ब्राह्मणो जायमानः पूर्णिवाभिति उपरि भवति । शेषं इत्यर्थः । सर्वभूतानां परमं समूहरक्षणं प्रभुः । ब्राह्मणोऽपदिष्टस्वात्सर्वथर्माणाम् ॥ १९ ॥

१९. ऐदा होता हुआ ब्राह्मण अभेदोदय की सुरक्षा के लिए पूर्णी पर सब भूतों का स्वामी हो जाता है ।

सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यस्तिकच्छिङ्गतीगतम् ।

श्रेष्ठयैनाभिजनेनेदं सर्वं च ब्राह्मणोऽहंति ॥ १०० ॥

सर्वं स्वभिति ॥ यस्तिकच्छिङ्गतीगतम् इनं तद् ब्राह्मणस्य स्वभिति स्तुत्योच्यते । स्वभिव इव, न तु स्वमेव । ब्राह्मणस्यापि मनुना स्तेयस्य बड्डमाणस्यात् । तस्माद् ब्राह्मणस्योऽद्वयत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठतया सर्वं ब्राह्मणोऽहंति सर्वं ग्रहणयोग्यम् भवत्येव । च अवधारणे ॥ १०० ॥

१००. जो कुछ भी जगती में [स्थित] मरणति है, वह सब ब्राह्मण की है—जन्म सावनी (ब्रह्म के मुख से जन्म सवनी) श्रेष्ठता के कारण—सब वस्तुओं को ब्राह्मण [ग्रहण करने] योग्य है ।

स्वमेव ब्राह्मणो भूद्भवते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।

आननुशंस्याद् ब्राह्मणस्य भूद्भजते हीतरे जनाः ॥ १०१ ॥

स्वमेवेति ॥ मत्तरस्यात्यनं ब्राह्मणो भूद्भवते, परस्य च वस्ते परिवर्तने, परस्य गृहोत्त्वात्यस्मै ददाति तदपि ब्राह्मणस्य स्वमेव । पूर्वेवत्स्युति । एव सति ब्राह्मणस्य कारुण्यादन्ये भोजनादि कुर्वन्ति ॥ १०१ ॥

१०१. ब्राह्मण अपने हो [भोजन] को खाता है, अपने ही [वसन] को धारण करता है, अपने ही [चन] को देता है—ब्राह्मण को करुणा के कारण दूसरे लोग भोग करते हैं—अत्यांत् सब कुछ ब्राह्मण का है—ब्राह्मण जब कुछ भोगता है तो अपनी चोर भोगता है, दूसरे लोग उसके दान पर जोते हैं ।

१००. श्रेष्ठयैनाभिजनेन—कुलकृ. श्रेष्ठयैन—जनिजनेन श्रेष्ठतया उत्तम—जन्मना, बलहरः आभिजनेन श्रेष्ठयैन—on account of the excellency of his origin—अप्रबलहरः साधीयान् । आभिजनम्—अभिजनसंबन्धिः ।

इतानी त्रिलोकाभ्युपत्तनाभिषामकलया शास्त्रप्रशस्तो प्रकमते—

तत्य कर्मविवेकार्थं शेषापामनुपूर्वेः ।

स्वायंभुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

तत्य कर्मविवेकार्थमिति ॥ ब्रह्मणान् कर्मजानार्थं शेषापा कर्मविवादीनो
च स्वायंभुवो इत्यपुष्टो धीमान् सर्वविषयग्रामवान्मनुर्दित शास्त्र विचित-
वान् ॥ १०२ ॥

१०२. उम (शास्त्र) के [तथा] अमरा जै दो दो (अम् अपि-आदि)
के कर्म-विवेक के लिए स्वयंभ-गुप्त धीमान् मनु ने इस शास्त्र की रचना की ।

विदुषा ब्राह्मणेदमध्येतत्यं प्रयत्नतः ।

शिष्येभ्यश्च प्रबक्तत्यं सम्युक्त नाम्येन केनचित् ॥ १०३ ॥

विदुषेति ॥ एतद्यादवाचायनकलज्ञेन ब्राह्मणेन एतत्य शास्त्रस्य व्याख्या-
नाभ्यापनोचितं प्रयत्नतोऽस्ययनं कर्तव्यं, शिष्येभ्यश्चेदं व्याख्यातत्यं; नाम्येन
कर्मविवादिना । अव्ययनमात्रं तु आख्यानाभ्यापनरहित क्षत्रियवैष्णवोरपि
'निषेकादिस्मनानात्मे!' (२।१६) इत्यादिना विद्यास्यते । अनुवादमात्रमेत-
दिति मेधातिप्रिमतम् । तत्र मनोहरम्, द्विजेऽस्ययनं ब्राह्मणेनैवाच्यापन-
व्याख्याने इत्यस्यालाभात् । यत् 'अशीर्वौरस्त्रयो वर्णोः' (१०।१) इत्यादि
मद्वेदविषयमिति वद्यते । विशेषेवाच्यापनमिति विद्यातेन संभवत्यप्यनुवाद-
त्वमन्येति वृत्ता मेधातिप्रिमह ॥ १०३ ॥

१०३. यह (शास्त्र) विद्वान् ब्राह्मण द्वारा प्रयत्न से अव्ययन किया जाना
चाहिए और भली-भाँति शिष्यों (दुसरों) के लिए इनका प्रबन्धन किया जाना
चाहिए, जिसी अन्य (ब्राह्मणोत्तर) द्वारा नहीं ।

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः वांसितत्वतः ।

मनोवादेहर्जनित्यं कर्मदोषेन्न लिप्यते ॥ १०४ ॥

१०२. कर्मविवेक—काम-प्रविनाम—'किसका क्या कर्म है' यह विभाग,
'किसे करा करना चाहिए क्या नहीं' यह विभाग ।

इदं शास्त्रमिति ॥ इदं शास्त्रं पठेत् दीर्घमध्यं ज्ञात्वा यस्मित् ब्रतोऽनुष्ठित-
ब्रतः सनोवाच कायसामर्त्यं पापेन सबृहते ॥ १०४ ॥

१०४. इस शास्त्र का नित्य अध्ययन करता हुआ अनुष्ठित ब्रत ग्राहण मन,
वाणी और देह से पैदा होने वाले कर्मदोषों से नित्य लिप्त नहीं होता (कभी
लिप्त नहीं होता) ।

पुनाति पौडिकत वंश्याद्यच सप्त सप्त परावरान् ।

पृथिवीमपि चंद्रेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्जुति ॥ १०५ ॥

पुनातीति ॥ इदं शास्त्रमधीयान इत्यनुवत्तते । अपाङ्गकृतमोपहता पक्षिकृतमा-
नुपूज्यां निविष्टज्ञनसमूहं पवित्रीकरते । वशमवाच्च सप्त परामिकादीन्,
जग्वराद्यच पूजादीन् । पृथिवीमपि सर्वां सकलचमंजसतया पात्रत्वेन ग्रहीतुं
योग्यो भवति ॥ १०५ ॥

१०५. वह [किसी भी] पक्षिकृत को, सात सात पहले और बाद के ब्रंश में
येदा हुओं को, पवित्र कर देता है—और वह अकेला इस सारी पृथिवी को [ग्रहण
करने के, इसका स्वामी बनने के] योग्य है ।

इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्धनम् ।

इदं यशस्यमायुध्यमिदं निःश्रेयसं परम् ॥ १०६ ॥

इदमिति ॥ अभिप्रेतार्थस्याविनाशः स्वस्ति, तस्यापनं प्रापकम् ; एतच्छास्त्र-
स्याद्ययनं स्वस्त्यग्नं जपहोमाद्विवायकत्वाच्च श्रेष्ठं स्वस्त्ययनान्तरात्प्रकृष्टं
बुद्धिविवर्धनम् । एतच्छास्त्राम्यागेनाशेषविविधनिषेषपरिज्ञानात् । यशसे हितं
यशस्य विद्वत्तया न्यायिलाभास्तरं ग्रहण्यम् । निःश्रेयसं निःश्रेयस्य मोक्ष-
स्योपायोपदेशकल्पात् ॥ १०६ ॥

१०४. यस्मित्प्रत—यस्मितानि यत्तानि येन स—अपने मिथ्यम अपवा-
कासेव्य कर्मे जिसने भली-भाति किये हैं, या करता है ।

१०५. पक्षिकृत—कुलकृत—विषिष्टज्ञनसमूह—बलहर—company
पद्यपक्षिकृत—पञ्चवते व्यक्तीकृते शेषीविशेषण । वृपचि व्यक्तीकरणे ।
मात्रे कितन् । पञ्चवति विस्तारयति जातिस्थानविशेषम् । वृपचि विस्तारे ।
कर्त्तरक्षितन् । सनातीपसंस्थानविशेष ।

१०६. यह (इस शास्त्र को पढ़ना) स्वस्ति का व्येष्ट प्राप्त है, यह चुँड़ि का बढ़ाने वाला है। यह मज़ा देने वाला है, यह आपु देने वाला है, [यह] परम निष्ठेयस (महावृत्त्याण, मोक्ष) है।

अस्मिन्धर्मोऽग्निलेनोक्तो गुणदोषो च कर्मणाम् ।

चतुर्णामिपि वर्णानामाचारङ्गचं व शाश्वतः ॥ १०७ ॥

बस्मिन्धर्मे इति ॥ अस्मिन्कालस्यैन धर्मोऽभिहित इति आत्मप्रशंसा । कर्मणा च विहितनिषिद्धानामिष्टानिष्टपले । वर्णचतुष्टयस्यैकं पुरुषधर्मस्य आचारः शाश्वतः पारमपीतः । घर्मत्वेऽप्याचारस्य प्राप्तान्यवर्यानाय पृथक्किलदेशः ॥ १०७ ॥

प्राप्तान्यमेव स्पष्टयति—

१०८. इस (शास्त्र) में यमं पूर्णतया कहा गया है, और कर्मों के मुण्डोष [कहे गए हैं], और चारों वर्णों का जाल्यत आचार [कहा गया है] ।

आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्तं एव च ।

तस्मादस्मिन्सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान्द्विजः ॥ १०८ ॥

आचार इति ॥ युक्तो यत्नवान् आत्महितेच्छुः । सर्वस्यात्मस्तीति अस्मिन्देवेन आत्महितेच्छा लक्ष्यते ॥ १०८ ॥

१०८. श्रुति में कहा गया और मूर्ति में प्रतिपादित आचार परम यम है, इस लिए आत्मवान् द्विज इसमें सदा निरत रहे ।

१०६. स्वस्ति—कुल्लक—अभिग्रेतस्यार्थस्याविनाशः ।

मु च्छ्रम्—कितच् । अस्तीति विमकितप्रतिक्षयकमव्याम् । आशीः । शेषम् (निष्पद्वः) । पुण्यादि (अमरः) । स्वस्ति सङ्ख्लाशीर्वदिग्पापनिर्गतादिग्निति भागुरि (भरतः) ।

१०८. आत्मवान्—आत्माऽस्यास्तीति 'आत्मवान्' कुल्लक—आत्महितेच्छावान्—वलहूर who possesses regard for himself.

अस्माकं मतेन, पर्यात्मा विकितवाली, ये स्वाभिमानपूक्त, पर्यात्मा स्वप्नो विष्टिति, ये आत्महननं त करोति, ये आत्मवान् ।

आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमशनुते ।

आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभाग्मवेत् ॥ १०९ ॥

आचारादिति ॥ आचाराद्विच्युतो विप्रो न वैदिकं फलं लभेत् । आचार-
युक्तः पुनः समग्रफलभाग्मवति ॥ १०९ ॥

१०९. आचार से गिरा हुआ वेद के फल को प्राप्त नहीं करता, आचार से
युक्त हुआ संपूर्ण फल को प्राप्त करने वाला होता है ।

एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनियो गतिम् ।

सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जग्नुः परम् ॥ ११० ॥

एवमिति ॥ उक्तप्रकारेणाचाराद्विच्युतिमुण्ड्यो दृष्ट्वा तपसश्चान्द्रायणादेः
समग्रस्य कारणमाचारमनुष्ठेयतया गृहीतवन्तः । उत्सर्वं वश्यमाणस्याचार-
स्येह स्मृतिः शास्त्रस्तुत्यज्ञी ॥ ११० ॥

११०. इस प्रकार मुनियों ने आचार से ही धर्म की गति को देखकर सारे
तग का परम मूल आचार को ही घहण किया ।

इदानीं शिष्यस्य मुखप्रतिपत्तये वश्यमाणार्थानुकसाङ्गिकामाह—

जगतश्च समत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च ।

११११—१११२
अतचर्योपत्तारं च स्नानस्य च परं विधिम् ॥ १११ ॥

जगतश्च समत्पत्तिमिति ॥ 'पापण्डगणवर्माद्व' (१११८) इत्यन्तं
जगतुत्पत्तियं वीक्षता । ब्राह्मणस्तुतिद्व च समंरक्षार्थत्वेन । ब्राह्मणस्य शास्त्रस्तुत्या-
दिकं च सूटावेवान्तर्भवति । एतत्प्रथमाभ्यायप्रमेयम् । संस्काराणां जातकर्म-
दीनां विधिमनुष्ठानम् । ब्रह्माचारिणी व्रतावरणम् । उपचारं च गुरुवीना-
मभिवादनोपासनादि । 'सर्वो द्वन्द्वो विभागेकवद्वृत्तिं' (कौ. प. ३६)
इत्येकवद्वृत्तिः । एतद्वितीयाभ्यायप्रमेयम् । स्नानं गुरुकुलाभिवत्तमानस्य संस्कार-
विधेयस्तस्य प्रकृते विधानम् ॥ १११ ॥

१११. टिप्पणी—११८ वलोक के चतुर्थ चरण में है—'शास्त्रेऽस्मिन्न-

कृतवान्मनुः—इस शास्त्र में मनु के कहा। क्या क्या कहा वह १११ से ११८ तक परिचयित किया है।

बगद् की उत्तरति को, संस्कारविषि को, प्रत्ययों के नियमों को और स्नान की थेट विषि को—

दाराधिगमनं चेव विवाहानां च लक्षणम् ।

महायज्ञविधानं च आद्वकल्पं च शाश्वतम् ॥ ११२ ॥

दाराधिगमनमिति ॥ दाराधिगमनं विवाह, लड़ियोगाणां ब्राह्मणादीनां च लक्षणम् । महायज्ञः पञ्च वैश्वदेवादयः । आद्वस्य विषि: शाश्वतः प्रतिसंग-
भनादिप्रवाहप्रवृत्त्या नित्यः । एष तृतीयाभ्यायायाः ॥ ११२ ॥

११२. विवाह को, विवाहों के लक्षण को, महान् यज्ञों के विधान को और शाश्वत आद्वनियम को—

वृत्तीनां लक्षणं चेव स्नातकस्य ब्रतानि च ।

भवयाभृत्ये च शोचं च द्व्याणां शुद्धिमव च ॥ ११३ ॥

वृत्तीनामिति ॥ वृत्तीनां जीवनोपायानां स्नातादीनां लक्षणम् । स्नातकस्य गृहस्वस्य ब्रतानि नियमाः । एवत्तुर्वास्याप्रमेयम् । भवये इव्यादि, अभृत्ये लप्यनादि । शोचं मरणादी ब्राह्मणादेवशाहादिना । द्व्याणां शुद्धिमुदका-
दिना ॥ ११३ ॥

११३. वृत्तियों (आजीविका प्रकारों) के लक्षण को, स्नातक के व्रतों को, भवय और अभृत्य को, शोच (मपाई) को, और द्व्याणों की शुद्धि को—

स्त्रीघर्मंयोगं तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च ।

राजाइच धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयम् ॥ ११४ ॥

स्त्रीघर्मंयोगमिति ॥ स्त्रीणा धर्मंयोगं व्यमोपाय एतत्पात्रचमिकाम् । तापस्यं तपसे बानप्रस्थानं हितं तस्य धर्मम् । मोक्षहेतुत्वान्मोक्षं गतिघर्मंयम् । यति-

११४. प्रत्ययो—कु० ब्रह्मचारिणो वतापरणम् । स्नानम्—कु० गुरुतुला-
प्रिवत्तमानस्य संस्कारविषेषः । (अनेक दीदात्तस्नानेन्द्रेव स स्नातक इति कथ्यते)

घर्मतेऽपि संन्यासस्य पृथगुपदेशः । प्राचाव्यज्ञापनार्थः । एष यत्तात्मायार्थः । राजोऽभियक्तस्य नवो दृष्टादृष्टाचो घर्मः । एष सप्तमाध्यायार्थः । कार्याणा-
मृणादीनामधिप्रत्ययित्वमपितानो विनिषेधो विजायं तत्त्वनिषेधः ॥ ११४ ॥

११५. स्त्रियों के घर्मोपाय को, लग्नस्त्रियों के [नियम] को, मोक्ष और सन्यास को, राजा के गापुण घर्म को और कार्यों के ठीक-ठीक निषेध को—

साधिप्रदेशविधानं च भर्मं स्त्रीपंस्योरपि ।

अ११५ ८१ ३५५५ ३२१५५५
विभागधर्मं द्यूतं च कष्टकानां च शोधनम् ॥ ११५ ॥

माल्हीति ॥ साधिकाणां च प्रस्ते यद्विप्रानम् । अवहाराहृत्वेऽपि साधिप्रदेशस्य
विधाननिषेधोपायस्वरूप्यडनिदेशः । एतदाष्टमिकम् । स्त्रीपूरुषोभार्यापत्योः
सत्रियावमश्रितो च घर्मानुष्ठानं, ऋक्यभागलय च घर्मम् । यद्यपि ऋक्य-
भागोऽपि 'कार्याणा च विनिषेधम्' (१११४) इत्यनेनेव प्राप्तस्तवाप्यव्याय-
मेदात्पृथक्कनिदेशः । द्यूतविप्रयो विधिर्द्यूतवदेनोच्यते । कष्टकानां चौरादीनो
शोधनं निरसनम् ॥ ११५ ॥

११६. साधियों से प्रइनों के नियम की, स्त्री तथा पुरुषों के घर्म को
[दाय] विभाग के घर्म को, द्यूत को, कष्टकां (दुष्ट चोर आदि) के शोधन
(मछ करने, हटाने) को—

बैद्यशूद्रोपचारं च संकोषानां च संभवम् ।

आपद्मं च वर्णानां प्रावश्चित्तविधिं तथा ॥ ११६ ॥

बैद्यशूद्रोपचारं चेति ॥ बैद्यशूद्रोपचारं स्ववर्मानुष्ठानम् । एतम्भवम् ।
एवं संकोषानां अनुलोभप्रतिलोभजानामुल्हति, आपदि च जीविकोरदेश
आपद्मसम्म । एतद्वज्ञने । प्रावश्चित्तविधिमेकाद्यः ॥ ११६ ॥

११७. बैद्यों और शूद्र के अवहार (नियम) को, मिथित जातियों की
उत्पत्ति की, वर्णों के आपद्मसं तो तथा प्राप्युत्तित्वं की विधि को—

संसारारामनं चैव त्रिविधं कर्मसंभवम् ।

निःश्रेष्ठसं कर्मणां च गुणदोषपरीक्षणम् ॥ ११७ ॥

संसारत्यमनभिति ॥ संसारगमने देहान्तरप्राप्तिशयं उत्तममध्यमात्रम्—
भेदेन विविध गुभासुभक्षमहेतुकम् । निषेदेषमात्मजानं सर्वोक्तुष्टसोऽनश्च-
पास्त ऐवोहेतुत्वाद् । कर्मणा च विहितनिविद्वाना गुणदोषपरोक्षणम् ॥ ११७ ॥

११८. तीन प्रकार के कर्मों से होने वाले संसारन्ममन (देहान्तरप्राप्ति)
का निषेदम् (परमकल्याण, मीक्ष) को और कर्मों की गुण-दोष-परीक्षा को—

देशधर्मज्ञातिधर्मन्कुलधर्मांश्च जापतान् । ११८ चौ १ ॥

पाषण्डगणधर्मांश्च जास्त्रेऽस्मभूक्तवान्मनः ॥ ११८ ॥

देशधर्मान्तिर्ति ॥ प्रतिनियतदेशेज्ञानीयमाना देशधर्मो, आद्याणादिजाति-
निमत्ता ज्ञातिधर्मो, कुलविज्ञेयाभ्याः कुलधर्मो, वेदवाहाणगमसमाख्या प्रति-
पिद्धत्रत्वयोः पापण्डं, तथांगात्मुल्योऽपि पापण्डः, तत्त्वमित्ता ये वर्मोः
'पापण्डिनो विकर्मन्वान्' (१२०) इत्यास्त्र, तेषां पूर्वधर्मान्तिर्त्वान्तः ।
मणः नम् हो तणिगादीनाम् ॥ ११८ ॥

११९. जापत देशधर्मो और ज्ञातिधर्मो और कुलधर्मो और पापण्डी
(वेद से विनित भूतों) के वर्मों को, इस जास्त्र में मनु से कहा ।

देशमुक्तवाङ्छास्त्रं पुरेण सुखो मनुर्मया ॥

तदेवं यूधमप्यत्था मत्सकाशाभिवृधत ॥ ११९ ॥

इति मानवे वर्मणास्त्रे भूग्रोक्तायां संहितायां प्रथमोऽप्यायः ॥ १ ॥

वयेदभिति ॥ पूर्वं मया पृष्ठो मनुर्येवे जास्त्रमभिहितवौस्तवेवान्यतान्ति-
रितत मत्सकाशाभिवृधत्तुतेर्ति अहोणां अद्वातिशयाद्यं पुनरभिप्राप्तम् ॥ ११९ ॥

इति श्रोकुलात्मकमद्वक्तायां मनवर्ममुक्तावत्यां मनवस्तो प्रथमोऽप्यायः ॥ १ ॥

१२०. मेरे द्वारा पहले पूछे गए मनु ने जैसे इस जास्त्र को कहा—जैसे
(उस प्रकार, उमी का थे) तुम भी आज मेरे पास से जानो ।

इत्यात्मदेवात्मजसत्यमुपणवोगिकृताया विद्वावरीनमाल्पाया हिन्दी-
संस्कृतव्याख्याया मनवस्तो प्रथमोऽप्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः २

प्रकृष्टपरमात्मजानकपरमंजनाय जगत्कारणं दहु प्रतिपादाद्युना ब्रह्म-
जनाहृभूतं संस्कारादिश्लेषं यमं प्रतिपिपादपि प्रभं सामान्यलक्षणं प्रथममाह—

विद्विद्विः सेवितः सद्गुर्जित्यमहेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुजातो यो धर्मस्तं निष्ठोधत ॥ १ ॥

विद्विद्विरितिः ॥ विद्विद्विवेदविद्विद्विः सद्गुर्जित्यरनुषितो
हृदयेनाभ्यमुख्येन जात इत्यनेन व्येयः साधनमभिहितम् । तत्र हि स्वरसामनो-
भिमुखीभवति । वेदविद्विजिति इति विशेषणोपादानसामर्थ्योऽकातनम् वेदस्येव
व्येयः साधनजाने कारणत्वं विवितितम् । 'तदगाधारिणा हतः' इत्युक्ते अत-
त्माहृस्येव हनने प्राप्तान्यम् । अतो वेदप्रमाणकः व्येयः साधनं धर्मं' इत्युक्तम् ।
एवविद्वी यो धर्मस्तं निष्ठोधत । उक्ताधर्मस्थहप्रतोकाः—'वेदविद्विजिति इति
प्रपञ्जनानो विदेषणम् । वेदादेव परिज्ञातो धर्मं इत्युक्तवान्मनः ॥ हृदये-
नाभ्यमुख्येन जात इत्यपि निदिशन् । व्येयः साधनमित्याह तत्र एतमुख्य-
मनः ॥ वेदप्रमाणकः व्येयः साधनं धर्मं इत्यतः । मनुक्तमेव मुख्यः प्रणिन्वृष्टम-
लक्षणम् ॥' अत एव हारीतः (११)—'अधातो धर्मं व्याधास्त्वाम् । श्रुति-
प्रमाणको धर्मः । श्रुतित्वं विविधा वेदिको तानिकी च इति । भविष्या-
तुराणे—'धर्मं व्येयः समद्विष्ट व्योम्यन्त्यद्यलक्षणम् ।' ततु एतमविषः प्रोत्तीतो
वेदमलः सनातनः ॥ अस्य सम्यग्ननुद्दानात्मवर्णो भोक्तव्यं जापते । एह लोके
मुद्दलमैवासंमतुलं च जगाच्छिः ॥' व्येयः साधनमित्यवेदः । जैमिनिरपीडं धर्मलक्षण-
मसूत्रपत्रं—'जोदनालक्षणोऽयो धर्मः' (जे. मू. ३११२) इति । उभयं
जोदनया लक्षयते—व्येयः व्येयः साधनं ज्योतिष्ठीमादि, अन्यः प्रत्यक्षायापसाधनं
शेषेनादि । तत्र वेदप्रमाणकः व्येयः साधनं ज्योतिष्ठीमादि धर्मं इति
मूलाख्यः । स्मर्त्यादयोऽग्नि वेदमलत्वेनैव धर्मं प्रमाणभिति इत्यपिव्यामः । गोविन्द-
रामस्तु हृदयेनान्यनुजात इत्यन्तःकरणविविकितसाशन्तः इति व्याख्यातवान् ।

तन्मते वेदविद्याद्वारानुस्तितः संशयरहितश्च धर्मे इति धर्मस्तक्षणं लगत् । एवं च दृष्टाद्यप्राप्नोमनादिसाधारणं धर्मलक्षणं विचक्षणा न अदृष्टते । मेषात्तिपिल्लु हृदयेनाभ्यनुभात इति प्रथं चित्तं प्रवर्तयतीति व्याख्याय, अथवा हृदयं प्रेत, स हृदयीतो भावनाहृषेण हृदयस्थितो हृदयमित्युच्यते इत्युक्तवान् ॥ १ ॥

१. मत, नित्यहृदय-रूप से रहित विडानों द्वारा सेवित, हृदय से अभ्यनुभात (स्वोहृति दिया गया) जो पर्म है, उसे जानो !

कामात्मता न प्रशस्ता न चेत्तेहास्त्यकामता ।

काम्यो हि वेदाधिगंगः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २ ॥

कामात्मतेति ॥ कलाभिलाप्तीयोऽस्त्व युक्त्यस्य कामात्मता । सा न प्रशस्ता, चन्द्रहेतुत्वात् । स्वर्गादिकलाभिलाप्तेण कामात्मनि कर्मात्मनुष्ठीयमानानि पुनर्जन्मने कारणं भवन्ति । तित्यनेभितिकानि त्वात्मज्ञानसहकारितया मोक्षाय कल्पन्ते । न पुनरिच्छामाप्ननेन निषिद्धते । तदाह—न चेत्तेहास्त्यकामतेति । यतो वेदस्वीकारणं वैदिकसकालधर्मसंबन्धेन्द्रेष्वाधिष्ठाप्त एव ॥ २ ॥

२. कामात्मता प्रशस्त नहीं है । न ही यही अकामता (कामरहितता) है, क्योंकि वेद की प्राप्ति (अपाप्यन) तथा वैदिक कर्मयोग काम है ।

अत्रीगपतिमाह—

संकल्पमूलः कामो वै यज्ञः संकल्पसंभवाः ।

यतानि यमधर्मश्च सर्वे संकल्पजाः स्मृताः ॥ ३ ॥

संकल्पमूल इति ॥ अतेन कर्मयोदयमिष्टं हले साक्षत इत्येवाधिष्या वृद्धिः संकल्पः, तदमन्तरमिष्टसाधनतयाकरणे तत्त्वमिष्टां जायते, तदप्य प्रवर्तनं

१. अत्र विचारणीयमिदं एव 'हृदयेनाभ्यनुभात' इत्यस्य सर्वान्वयः केन सह? स्वतन्त्रहृषेणाऽप्यव्ययः समावते यथाप्त्यमाभि स्वहिन्दोभापानांतरे हृतः । वृक्षहरो नित्यमदेवरामिभिः हृदयेनाभ्यनुभातः एव सर्वान्वयस्याप्यति । 'सद्' इत्यस्य व्याख्याविषये दृश्यताम्—ममु० १.

२. उभयना सुभाष्यते (१) अकामता अस्ति (२) अकामता प्रशस्ता—गमित । अत्र सोऽप्यमाः कर्मयोगः सविस्तरं प्रठमोऽप्यः । कामः—इच्छा ।

कुहने चेत्येवं पश्यतः सकलप्रभवा, प्राप्ताति, यमकल्पाश्च चमीदननुर्थीच्छादे
वद्यमाणा। । 'सर्वे' इतानेत भद्रेन असेहिं प्राप्तार्थी, सकलादेव जापन्ते ।
इन्द्रामन्तरेण तान्वपि न सभान्तीत्वाः । गोविन्दराजन्तु इतानन्तुष्टेन-
स्त्राणि, यमवर्मी, ग्रन्तिष्ठार्थेका इत्याह ॥ ३ ॥

३. सकल्प है मूल जिसका वह काम है, यज्ञ सकल्प से उत्पन्न होने वाले
हैं; प्रत, यम और घर्म—सब सकल्प से उत्पन्न होने वाले स्मृत हैं।

अर्थव लौकिकं निर्वर्म इत्यपति—

अकामस्य किया काचिद्दृश्यते नेह कर्हिचित् ।

यद्यद्धि कुहते किचित्तत्त्वामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

अकामस्येति ॥ लोके ता काचिद्दोजनगमनादिक्रिया साध्यनिष्ठता न
कदाचिद्दृश्यते । ततश्च सर्वे कर्म लौकिक वैदिकं च यद्यत्युपय, कुहते तत्त्व-
स्त्राणकार्यम् ॥ ४ ॥

४. यहो (इस समार में) काम-रहित की कोई किया कभी नहीं देखी
जाती है; जो जो कुछ [सत्य] करता है, वह वह काम का चेष्टित है।

सप्रति पूर्वोक्त एलाभिलाषनिषेष नियमापति—

तेषु सम्बन्धतंभानो गच्छत्यमरलोकताम् ।

यथासंकल्पतंश्चेह सर्वान्कामान्समदन्ते ॥ ५ ॥

तेषु सम्बन्धतमग्न इति ॥ नवेन्द्रानि नियमिते किन्तु यास्तोकामस्मृतु
सम्बन्धवृत्तिविधीयते । बन्धहेतुफलाभिलाष विना शास्त्रोपकर्मणामसाधान तेषु
सम्बन्धतः । सम्बन्धतंभानोऽमरलोकताममरघर्मेकं वहामात्रं मन्त्रिति । मोक्ष
प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाभूतश्च सर्वेष्वरस्त्वादिहापि लोके सर्वानभिलिपिताम्प्राप्नोति ।

अहिसामात्यामन्तेष्वद्युचर्यापरिप्रहा वमा । (योगदर्शनम्)

उत्तम—क्रियते च वज्रं वरणं । वज्र + अत्तम् । अथवा वज्र+य, वस्त्रात् ।
मध्यग्रन्थः (उच्चादिकोष)

घर्म—यतोऽनादपनिषेषसमिदिः ग घर्मः । गुणात्मकोग्वासादि । इति च
सम्बन्धकल्पतनितानुष्टेष्वक्रियाविषेषक्यं तत्त्वं प्रवृत्तिनिष्टृप्यभ्रम्पतम् ।

तथा न छान्दोम्ये (१२।१) — 'स यदि पितॄलोककामो भवति संकल्पात्य
पितॄ भग्निष्ठन्ति इत्यादि ॥ ५ ॥

५. उन (कामो—इच्छाओं) में भक्ती-भौति वर्तमान [मनुष्य] अमर-
लोकता (ब्रह्माव—मृत्युरहत स्थिति) को प्राप्त होता है और यहाँ (इस
संसार में) यथासंकलित (जिस रूप में भी अभिलिखित) सब कामों को प्राप्त
करता है, अर्थात् उसकी सब इच्छाएँ पूरी ही जाती हैं।

इदानो घर्मं प्रमाणात्याह—

वेदोऽखिलो घर्मं मूलं स्मृतिशोले च तद्विदाम् ।

आचारशब्दं च साधुनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६ ॥

वेदोऽखिलो घर्मं मूलभिति ॥ वेदः ऋग्यजुःसामाध्येयलक्षणः, न सर्वो
विध्यवादमन्त्रात्मा घर्मे मूलं प्रमाणम् । अर्थवादानामपि विध्येकवाक्यतया
स्त्रावकल्पेन घर्मे प्रामाण्यात् । यदाह जैमिनि (ज. सू. १।२।७) — 'विधिना
लेकवाक्यत्वात्स्तुत्येवेन विद्वीनो स्य' । स्त्राववादानामपि विधिवाक्यं-
वाक्यतयैव घर्मे प्रामाण्य, प्रयोगकारे चानुष्टेयस्मारकस्य वेदस्य च घर्मे
प्रामाण्यं पश्चान्मध्येकरूपत्वक्यं स्याप्यसिद्धम् । स्मृत्यादीनामपि नमूलत्वेनैव
प्रामाण्यप्रतिपादनायं मनुष्येन । स्त्रावीनो च वेदविदो स्मृतिर्थं प्रमाणम् ।
वेदविदरभिति विद्येष्वापादानादेवमूलत्वेनैव स्मृत्यादीनो प्रामाण्यमभिस्तम् ।
शीतं ब्रह्मपृथिव्यादिरूपम् । तदाह इतीरितः— 'ब्रह्मपृथिव्यादिरूपता सौम्यता
अपर्योग्यापिता अनसूयना मृदुता अगाधयं मैत्रता प्रियतादित्वं कृतज्ञता
शुद्धतता कारुण्यं प्रशान्तिश्वेति घर्मेव प्रथाविषय शीलम् । गोविन्दराजस्तु शीलं
रामादेवपरिष्याग इत्याह । आचारः कर्मवृत्त्वात्माव्याप्तिरूपः, साधुनो
वामिकाणा वात्मतुष्टिश्च देवकलिकापदार्थविषया घर्मे प्रमाणम् । तदाह
गर्गः— 'वेकलिके जात्मतुष्टिं प्रमाणम्' ॥ ६ ॥

६. अखिल वेद घर्मं का मूल है, तथा वेद को जानने वालों की स्मृति और
शील (आचार), साधुओं का आचार और अत्मा की तुष्टि [घर्मेमूल है]—
भाव यह है कि मूलम् घर्मंमूल वेद है, उसके बाद स्मृति भावि भी घर्मंमूल है।

वेदाद्वन्द्वेषो वेदभलत्वेन प्रामाण्येऽभिहितेभी मनुस्मृते सर्वोत्कर्षजाप-
नाम विशेषणं वेदभूलत्तामाह—

यः कश्चित्कस्यचिद्गमो मनुना परिकीर्तिः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ७ ॥

यः कश्चिद्विर्गतः ॥ यः कश्चिद्विर्गतः विद्वान्प्राप्तेमनुना अमं इति त सर्वो
वेदे प्रतिपादितः । वेदभूलत्तामोऽसी मनु सर्वज्ञतया बोलाप्रविप्रकीर्णपद्ध-
मानवेदार्थं सम्प्रसारता लोकहितायापनिवद्वान् । गोविन्दराजस्तु 'सर्वज्ञान-
मयः' इत्यस्य सर्वज्ञानारक्तं इव वेद इति वेदविशेषणतामाह ॥ ७ ॥

३. जो कोई किसी का धर्म मनु द्वारा कहा गया है, वह सब वेद में कहा
गया है क्योंकि वह (मनु) सर्वज्ञानमय [या या है] ।

सर्वं तु समवेदयेदं निखिलं ज्ञानचक्रया ।

श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान्स्वधर्मं निविशेत वै ॥ ८ ॥

सर्वं त्विति ॥ सर्वं शास्त्रज्ञात वेदार्थवामयोचित ज्ञान भीमासाध्याकर-
णादिकं ज्ञानमेव चक्रस्त्वेत निखिलं तद्विदेशेण पर्यालोच्च वेदप्रामाण्येनानुष्ठ-
यमवगम्य स्वधर्मं वित्तिष्ठेत ॥ ८ ॥

८. विद्वान् ज्ञानचक्रं में सर्व-कुछ पूरी तरह से सम्प्रकल्पा समीपता से
देखकर श्रुति (वेद) के प्रामाण्य से (उसे प्रमाण मानकर) अपने धर्म में पूरी
तरह टिका रहे (स्थिर रहे) ।

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं मनुतिथिन्हि मानवः ।

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुस्तमं सुखम् ॥ ९ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितमिति ॥ श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं मनुतिथिन्हि मानव इहलोके
पापिकत्वेनात्पृथिवी कीर्ति धर्मोके च धर्मफलं मूल्हुष्टं स्वगणिवगांदिसुख-
कृप प्राप्नोति । अनेन वास्तवगुणकथनेन श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं मनुतिथेदिति
विधिः कल्पयते ॥ ९ ॥

६. आरम्भाच्छिः—प्रत्रात्मा सतुष्टः स्पाद—

सता हि सम्बद्धपदेष्व वसुष्टः प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः

—कालिदासः (अभिज्ञानशास्त्रानुत्तलम्)

९. श्रुति तथा स्मृति में कहे गए वसं को अनुचित करता हुआ मानव यहीं (इन संसार में) कीर्ति को प्राप्त करता है और नृत्य के पश्चात् अनुत्तम (सचाँतिशायी) सुख को।

श्रुतिस्तु वेदो विजेयो धर्मशास्त्रं तु च स्मृतिः ।

ते सर्वर्थेष्वभीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्वभो ॥ १० ॥

श्रुतिस्त्वति ॥ लोकप्रेसिद्धसंज्ञासंजिसवन्धानूबादोऽयं श्रुतिस्मृत्योः प्रतिकृत्यत्कृष्णमीमांस्यत्वविचानार्थं स्मृतेः श्रुतितुल्यत्वबोधनेनाचारादिभ्यो बलवत्वप्रतिपादनार्थं च । तेन स्मृतिविरद्धाचारो हेय इत्यहय कलम् । श्रुतिवेद, मानवादियात्मक स्मृति, ते उभे प्रतिकृत्यत्कृष्णं विचारयित्व्य, यतस्ताभ्यो निषेधेण धर्मो वर्णी प्रकाशता गतः ॥॥ १० ॥

१०. श्रुति वेद बाना बाना चाहिए, धर्मशास्त्र स्मृति (बाना बाना चाहिए), तब धर्मो (मामलो) में वे दोनों (श्रुति और स्मृति) अभीमांस्य (मीमांसा न करने योग्य, तर्क में उद्घाषोह या विचार न करने योग्य, अद्वा करने योग्य), है क्योंकि उन दोनों से पर्म पूरी तरह से भक्तशित हुआ ।

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः ।

स साधुभिर्विष्ट्यकार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

योऽवमन्येतेति ॥ ये शुभस्ते द्वे श्रुतिस्मृती द्विजोऽवमन्येत स शिष्टेद्विजा-नृष्टेनाश्रयपनादिकर्मणो निराशयः । पूर्वदलोके सामाज्येनामीमांस्ये इति मीमांसा-निषेधादनुकूलमीमांसापि त प्रवत्तनोयेति चम्पो मा भूदिति विद्योपवति—‘हेतुशास्त्राश्रयात्’ । वेदवाक्यमप्रमाण वाक्यत्वात् विप्रलभ्यकराक्षयविद्यादि-प्रतिकृत्यत्कृष्ट्यत्वमेतत् चावक्तिविद्यानिन्दक इव नास्तिकः । इतो वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

११. जो द्विज हेतुशास्त्र (न्यायशास्त्र, तक्षशास्त्र) के आश्रय से उन [वसं के] मुळों को अवसानित करे, वह वेदनिन्दक नास्तिक साधुओं से बहिष्कार के योग्य है ।

अनुत्तमम्—त विद्वत् उत्तमं वस्मात् तद् अनुत्तमम् ।

निरक्षटीकाकारो दुर्गांचार्य—श्रुतिस्मृतिविद्याना भूत्वा—निरक्षटम् १-२३

१०. ‘तु’ अब निरर्थक बलहरस्तु ।

इदानों शीलस्थानार् प्रवालभविसम्भवादेवमूलतेर् तन्म न स्मृतिशीला-
दिप्रकार्यमयम् इति इशेष्यितु चतुर्था धर्मप्रमाणमाह—

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्भूम्स्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

वेद इति ॥ वेदो धर्मप्रमाण, स क्वचित्प्रत्ययः क्वचिल्लभ्यनुभित इत्येवं
तात्पर्यं ननु प्रमाणपरिगणते । अत एव 'श्रुतिस्मृतपूर्दित धर्म' (२१९) इत्यत्र
इत्यमेवानिहितवान् । सदाचारः प्रियमात्मनः । स्वस्य चात्मनः प्रियमात्म-
तुष्टिः ॥ १२ ॥

१२. वेद, स्मृति, चतुर्थों का आचार और अपनी जीवना का प्रिय—
इस चतुर्विध को साक्षात् धर्म वा लक्षण कहते हैं ।

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ १३ ॥

अर्थकामेष्विति ॥ अर्थकामेष्वसक्तानामर्थकामलिप्ताशून्याना धर्मोपदेशो-
ऽयम् । ये त्वयेकामसमीक्ष्या लोकप्रतिपत्त्यर्थं धर्ममनुतिष्ठन्ति व तेषां कर्मफल-
मित्यर्थः । धर्मं च ज्ञातुमित्यहतो प्रकृष्टं प्रमाणं श्रुतिः । प्रकर्मवोषनेन च श्रुति-
स्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थो नादरणीय इति भावः । अत एव जावालः—'श्रुतिस्मृति-
विरोधे तु श्रुतिरेत गरीयसो । अविरोधे मदा कार्यं स्माते वैदिकवत्सता ॥'
भविष्यपुराणेऽप्युक्तम्—'वैत्या सह विरोधे तु बाध्यते विषयं विना' । जैमिनि-
रप्याह (जै. न्या. मृ. १।३।३)—'विरोधे त्वनपेत्त त्यादसति ह्यानुमानम्'
श्रुतिविरोधे स्मृतिवाक्यमतपेत्यनप्रमाणमनाकरणीयम् । असति विरोधे मूल-
वेदानुमानमित्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. अप्यो जीर्ण कामों में अनासक्त (व्यक्तियों) के लिए धर्मज्ञान
विहित किया जाता है (धर्म-ज्ञान का विद्यान किया जाता है) — धर्म की जानने
की इच्छा जानने वालों के लिए श्रुति परम प्रमाण है ।

१२. 'वेद' इत्यस्य व्याख्यायै इत्यत्ताम्—मनुः १. स्वस्य च प्रियमात्मनः—
दृश्यताम्—मनुः २.६

**अथुतिहृष्टं तु यत्र स्यात्तत्र धर्माद्विभौ समूतो ।
उभावपि हि तो धर्मो सम्प्यगुक्तो मनोविभिः ॥ १४ ॥**

अथुतिहृष्टं लिति ॥ यत्र मुन अर्थोरेव हृष्टे परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादन तत्र द्वावपि धर्मो मनुषा समूतो । सुन्यवलतया विकल्पानुष्ठानविधानेन च विशेषाभावः । यस्मान्मन्त्रवादिनः पूर्वतर्तरपि विडितु समाज समीक्षीयो द्वावपि तो धर्माद्विक्तो । ममाम्यायतया स्मृत्योरपि विरोधे विकल्प इति प्रकृतोपारोगः तुल्यवलत्वाविधोपात् । तदाह गौतमः—‘तुल्यवलविरोधे विकल्पः ॥१४॥

१५. जहाँ अथुतिहृष्ट (परस्पर विरोधी अर्थ को कहने वाले दो वेदवाक्य) हो वहाँ दोसों ही वर्ष समूत हैं (कोई गए है)—मनोविभिं द्वारा वे दोनों ही ठीक वर्ष कहे गए हैं ।

अत्र दृष्टान्तमाह—

**उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।
सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिको श्रुतिः ॥ १५ ॥**

उदितेऽनुदिते चैवेति ॥ सूर्यनस्त्रववितः कालः ‘समयाध्युषित’ शब्देनोच्यते । उदयात्मूर्च्छमस्त्रवकिरणवानप्रविरुद्धतात्कोऽनुदितकालः । परस्परविरुद्धकालश्वर्णेऽपि सर्वथा विकल्पेनान्मिहोऽनुदितः । प्रवर्तते । देवतोऽदेशेन इत्यत्यागमयोगात् ‘यज्ञशब्दोऽप्त गौणः । ‘उदिते होतज्यम्’ इत्यादिका वैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

१६. [मुर्ख के] उदित होने पर, अनुदित होने पर, तथा सूर्य नस्त्रववित काल में यज्ञ सर्वथा है (किया जाना चाहिए) —इस प्रकार यह वैदिक श्रुति है—तात्पर्य यह है कि दोनों में वे सब वचन मिलते हैं—सभी ठीक हैं ।

निषेकादिसमशमनान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥ १६ ॥

१७. बन्नुतो विभिन्नप्रकरणेषु विभिन्नदृष्टिकोणमनोपिभिः कथ्यते, तथा तत्र प्रकरणवशात् तस्यास्तस्या अतः साधुत्वे भवति, परानिहितं निषेके (१३.१) मन्त्रविधये—‘न तु पृथक्लेन मन्त्रा निवेदतव्या प्रकरणवश एव तु निवेदतव्या’ इति

निषेकादीति ॥ गर्भोधानादिरन्त्येचिटपर्यन्तो वस्य वर्णस्य मन्त्ररनुष्ठान-
कलाप उक्तो द्विजातेरित्यर्थः । तस्यास्मिन्मानवशमंगास्त्रेऽव्यये श्रवणेऽधि-
कार, न त्वस्य स्वयं कस्यचिच्छूद्रादेः । एतच्छ्रानुष्ठानं च ग्रहाधिकार सर्व-
रेव वर्तन्य, प्रवचनं त्वस्याध्यापनं व्याख्यानकर्त्ता जाह्नवाकर्त्तुं कर्मेवेति 'विदुया
ब्राह्मणेन' (११०३) इत्यत्र व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

१६. गर्भोधान से लेकर आत्येचिट तक जिसका अनुष्ठान कलाप मन्त्रों से
उद्दित (कथित) हो (अर्थात्, मन्त्रोच्चारण के साथ जिसके १६ संस्कार हुए,
हैं), उसका ही इस पास्त्र में अधिकार माना जाना चाहिए, किसी अन्य का
नहीं ।

वर्णस्य स्वरूपं प्रमाणं परिभाषां जोक्त्वा इतानीं गर्भोनुष्ठानयोग्यदेशा-
नाह—

सरस्वतीदृष्टदृत्योदैवनक्षोयंदन्तरम् ।

तं देवनिमितं देशं ब्रह्मावतं प्रचक्षते ॥ १७ ॥

सरस्वतीति ॥ सरस्वतीदृमदृत्योनंशोरभवोमङ्गम् ब्रह्मावतं देशमाहु ।
देवनदी-देवनिमितशब्दो नदीदेशप्राप्तस्त्याथो ॥ १७ ॥

१७. ~~देवनदियों~~, सरस्वती तथा दृपद्मी, का जो पथस्थान है उस देव-
दारा निमित देश को ब्रह्मावतं कहते हैं ।

तस्मिन्देशे य आचारः पारंपर्यक्तमागताः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचारं उच्यते ॥ १८ ॥

तस्मिन्देश इति ॥ तस्मिन्देशे प्रायेण शिष्टाना सभवात्तेवा ब्राह्मणादि-
वर्णानां सकोणेजातिपर्यन्तानां य आचारः पारंपर्यक्तमागतां न विदानीतिः
स सदाचारोऽभिव्याप्ते ॥ १८ ॥

१८. उस देश में परमारगत क्रम से आया हुआ जो आचार है, मिथित
जाति सहित वर्णों का (के लिए), वह सदाचार कहलाता है ।

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एव ब्रह्माधिदेशो वै ब्रह्मावत्तदन्तरः ॥ १९ ॥

कुरुधेत्रमिति ॥ गत्यादिवाच्चा वहूवचनान्ता एव देशविदोपवाचकः । पञ्चाणीः कान्पकुरुदेशाः । वारसेनका मयूरदेशाः । एष ब्रह्मपिदेशो ब्रह्मावत्तोलिभिरुन् ॥ १९ ॥

१९. कुरुधोन्, मत्स्यदेश, पञ्चाल देश, वारसेनक देश—ब्रह्मावत्ते के अनन्तर (उसे कुछ ही कम) कम वह ब्रह्मपि देश है अर्थात् कुरुधेत्रादि वार देश भिलकर ब्रह्मपि देश कहलाते हैं। इसका महत्व ब्रह्मावत्ते से कुछ ही कम है।

एतद्वेशप्रसूतस्य सकाशादप्रजन्मनः ।

त्वं स्वं चरित्रं शिक्षेन्द्रं पूर्विव्यां सर्वमानवाः ॥ २० ॥

एतद्वेश इति ॥ कुरुधेत्रादिवेशजातस्य ब्राह्मणस्य सकाशात्सर्वमनुष्या आत्मोदमात्मोदमाचार शिक्षेन्द्रं ॥ २० ॥

२०. इस देश में पौढ़ा हुए हुए ब्राह्मण के पास से पूर्खों पर सब मानव अपने-अपने चरित्र को विजित करे।

हिमवद्विन्ध्ययोमध्यं यत्प्राचिनशनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तिः ॥ २१ ॥

हिमवदिति ॥ उत्तरविशिष्टविशिष्टत्वात्प्रत्येको हिमवद्विन्ध्यो पूर्वतो तदोपेन्द्रध्यं विनशनात् सरस्वतप्रसादान्वेशाद्यत्वैः प्रयागाच्च यत्प्राचिनम् स मध्यदेशनामा देशः कथितः ॥ २१ ॥

२१. हिमालय और विन्ध्य के मध्य में, [सरस्वती के] अन्तर्बास [देश] से पूर्व में, प्रयाग के पश्चिम में मध्यदेश कहा गया है।

२०. 'सकाशात्' इत्याच्च प्रकाशमध्योऽपि सर्वेतत् कथितः । नानवाः शेषेभ्य मया ('मा' शब्दस्य तत्त्वीयं कवचने) लठम्या नवा नृतना अथात् सरस्वतीलिनो बना । किमदणि वने प्रान्तवन्तु ते, भौतिकोभौतिनानाशदयन्तु ते, चरित्रविभाषा अवैवाग्न्यत्वा भविष्यति । 'पश्चिमी' शब्दस्य प्रयोगो विश्वात्प्रसादप्रस्त्रम् ब्राह्मनार्थम् ।

शिक्षेन्द्र—शिक्षितं कुरांसुः अपवा [यक् यातोः] समर्थं कुरांसुः ।

ब्रह्मवन्मा—ब्रह्मणोऽप्रभागान्वृतान्वन्म वस्त्यमः । अववा अस्त्रहृष्णं मूलसूर्योऽवन्म वस्त्यमः । अववा अस्त्रे नमनाम नेतृत्वाय वन्म वस्त्यमः ।

आ समुद्रात् वै पूर्वादा समुद्राच्च परिचमात् ।

तयोरेवान्तरं गियोरायावर्तं विदुर्बुधाः ॥ २२ ॥

आ समुद्रात्पति ॥ आ पूर्वसमुद्रात् आ परिचमसमुद्रादिमवदिन्धयोश्च
ग्रन्थधारं तमायावितेदेशं पण्डिता जानति । मर्यादावामयमाह नाभिकिषो ।
तेन नमुद्रमध्यद्वीपाना नायावर्तता । आयो भवावतंन्ते पुनःपुनश्चूपनीत्यायां-
वर्तः ॥ २२ ॥

२२. उन दोनों (हिमालय तथा विन्ध्य) पर्वतों का मध्य-स्थान जोकि
पूर्वसमुद्र तक तका परिचम समुद्र तक [फैला हुआ] है, विद्वान् लोग [उसे]
आयावर्तं [नाम से] जानते हैं । 'तु' अब निरर्थकः बल० तु...

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।

त जेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ॥ २३ ॥

कृष्णसारस्त्वति ॥ कृष्णसारो मृगो यत्र स्वभावतो चरति ननु बला-
दानीत, मै एजाहो देशो जातकः । अन्यो म्लेच्छदेशो, न यज्ञाहूं इत्यर्थः ॥ २३ ॥

२३. वही कृष्णसार मृग स्वभावतः चूमता है, वह यज्ञाहूं देश जाना जाना
चाहिए; इससे परे म्लेच्छ देश [है] ।

एतान्दिजातयो देशान्संश्येरन्प्रयत्नतः ।

शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्च । निवसेद्वृत्तिकरितः ॥ २४ ॥

एतानिति ॥ बनादेशोऽद्वया अग्नि द्विजातयो यज्ञावर्त्यादवृष्टावर्त्याच्च तान्दे-
याम्प्रयत्नादावयेन । शूद्रस्तु वृत्तिपीडितो वृत्यर्थमनवेशमप्यावयेत् ॥ २४ ॥

२४. द्विजलोग प्रयत्न से इन देशों का (व्रह्यावर्त जाग्रि का) आश्रय
में, जूद्र आजीविका से पीड़ित हुआ जिस किसी [देश] में भी रह सकता है।

एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता ।

संभवश्चास्य सर्वस्य बग्नवर्माङ्गिदोवत् ॥ २५ ॥

एषा धर्मस्येति ॥ एषा गुणाक धर्मस्य योनिः संशेषेशोलता । योनिर्ज्ञाति-
कारण 'विदोऽस्मिली धर्ममूलम्' (२१६) इत्यादिनोक्तमित्यर्थः । योनिन्दराज-
त्वह 'धर्म' शब्दोऽग्रुद्वर्णात्यक्षरमेव वलत इति 'विदुर्गृः सेवितः' (२११)

इत्यन् तत्कारणेऽटकादी वाग्यवस्थस्य घर्मस्य गोनिरिति व्याख्यातवान् । संभववचोन्तिजंगत इत्यक्ता । इदामो वर्णवर्माङ्गृह्णत । 'वर्णवर्म'शब्दस्य वर्णवर्मश्चमध्यमध्यवर्णाध्यमध्यमध्यमध्यमध्यमित्तिक्षमांगामपलक्षकः । ते च भविष्यतुराणीकृता—'वर्णवर्म': स्मृतस्त्वेत आश्रमाणामत् यदरम् । वर्णविमस्तु गोणो नैमित्तिकस्तथा ॥ १६ ॥ वर्णत्वमेकमाधित्य यो घर्म संप्रवत्तते । वर्णवर्मः स उक्तस्तु यज्ञोपनयनं तुप ॥ १७ ॥ यस्त्वाव्यम समाधित्य अधिकार प्रवत्तते । स गत्वाश्चमध्यमंस्तु भिक्षादण्डादिको यथा ॥ १८ ॥ वर्णत्वमाध्यमध्य त्यो घर्म संप्रवत्तते । स वर्णविमध्यमंस्तु मौञ्ज्योमा मेशाला यथा ॥ १९ ॥ गो गुणेन प्रवत्तते गुणवर्म स उच्चते । यथा मूर्धाभिषिकत्य प्रजानां परिपालनम् ॥ २० ॥ निमित्तमेकमाधित्य यो घर्म संप्रवत्तते । नैमित्तिक स विज्ञेयः प्रायदिवस-विधियंथा ॥ २१ ॥

२५. यह घर्म का लोत तथा इस सब [त्रित] को उत्तरति तुल्हारे लिए संक्षेप में कही है; [अब] कर्मों के लमों को जानो ।

वैदिकः कर्मभिः पुण्यनिषेकादिद्विजन्मनाम् ।

कायंः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ २६ ॥

वैदिकंरिति ॥ वेदमज्ज्वलादितिकं पुण्यः शर्मन्वयोगादिकर्मभिः द्विजातीना गमांशानादिशरीरसंस्कारः कर्तव्यः । पावनः पापशयहेतुः । प्रेत्य परलोके संस्कृतस्य यामादिफलसंवन्धात्, इहलोके च वेदात्प्रपादविकारात् ॥ २६ ॥

२६. द्विजातीपों का वैदिक पुण्य कर्मों में गर्भाधान इत्यादि शरीरसंस्कार किया जाना चाहिए । यह संस्कार मर कर (परलोक में) और इस लोक में पवित्र बरने वाला है ।

कृतः पापसम्बोद्धेन्पा पापशयहेतुवस्तु आह—

गाभं होमेजतिकर्मचौडमोऽज्जीनिवन्धनः ।

वैजिकं गार्भिकं चेनो द्विजानामपमृज्यते ॥ २७ ॥

गार्भरिति ॥ ये गर्भंदुदये क्रियन्ते ते गाभाः । होमप्राहणमपलक्षणम् । गर्भाधानादिरहीभक्षणात् । जातस्य यत्कर्म मन्त्रवल्लीप्रापानादिरूप तज्ज्वाल-कर्म । चौठं चूडाकरणकर्म । मौञ्ज्यीनिवन्धनमूपनपनम् । एतेवैजिक प्रति-

पिण्डमैनसकल्पादिना गैतुकरेतोदोषाद्यचत्यापं, नाभिक चाशुचिमातुगभं-
बासजे तद् द्विजातीमामपमृज्यते ॥ २७ ॥

२७. गर्भ संवन्धी (गर्भशुद्धि के लिए किये जाने वाले) होमों से, जात-
कमें, चोह तथा मौज्जीनिवन्धन से बोयंसवन्धों तथा गर्भसंवन्धी द्विजों का
पाप अपमृष्ट (साक, हटावा गया) कर दिया जाता है। जातकमं—ऐदा हीते
हुए मन्त्र के साथ थी विलासे आदि कर्म; चोहम्=मृष्टन; मौज्जीनिवन्धनम्=—
उपनयन, मूज की बसी पवित्र मेलला का बोयता ।

स्वाध्यायेन तत्तंहोमस्त्रविद्येनेऽप्यवा सुते ॥ २८ ॥

महायज्ञेऽत्र यज्ञेऽत्र ब्राह्मोयं किष्ठते तनुः ॥ २८ ॥

स्वाध्यायेनति ॥ वेदाव्यमनेत । पतंभुमासवज्ञादिनिपर्म, हीमः
सावित्रवहामादिनि, सायप्रातहोमेव, वेविद्यार्थ्येन च, ब्रतेवप्राप्तामादस्य
पृथग्मास्यासः । इत्यपा ब्रह्मविद्यवस्थापा देवगिगिततर्पणहरया, गृहस्थाव-
स्थाया गृहोत्तादमेत । महायज्ञ यज्ञनिविद्यामादिनि । यज्ञेयोतिष्ठोमा-
दिनि । चाहो ब्रह्मप्राप्तिविद्यमेव तनुः तस्वरन्तुष्ट जातमा त्रियते । कर्म-
महानब्रह्मजाग्रन मौलावाले ॥ २८ ॥

२८. स्वाध्याय से, व्रतों से, होमों से, वेविद्या (तीनों तदां के अव्यवहरण)
में, उत्तम, पुज्जी म (गृहोत्तासि से), महायज्ञों से और यज्ञों से यह यज्ञों
ब्रह्म-सवन्धों (ब्रह्म के गुणों से ब्रह्म अवतार ब्रह्मापि के थाय) किया जाता है।

प्राइनाभिव्यंनात्पुसो जातकम विवेत्यते ।

मन्त्रवद्याशनं चास्य हिरण्यमधुसप्तिवाम् ॥ २९ ॥

ग्रागिति ॥ नाभिल्लेदनात्पारु पुरमन्य जातकमस्य: सस्कार त्रियते ।
तदा चास्य स्वगृह्णांकामन्त्रः स्वर्णमधुभूतानो प्राप्तनम् ॥ २९॥

२९. महायज्ञः—यज्ञमहायज्ञः—(१) संत्र्या (ब्रह्मायज्ञः), (२) अन्न-
होत्रम् (देवयज्ञः), (३) पितृपञ्चः, (४) अतिविद्य, तथा (५) वलिवेद्य-
देवयज्ञः ।

३०. नाम्न द्वितीय गृह्णांकामन्त्रः स्वर्णमधुभूतानो प्राप्तना गृह्णिता ।

२९. नाभि के छेदन से पूर्व मनस्य का जातकमें संरक्षण किया जाता है और मन्त्रों से इसे स्वर्ण, मधु और चतु का प्राप्तन [कराया जाता है] ।

नामधेयं ददास्था तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।

पुण्ये तिथो मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ ३० ॥

नामधेयमिति ॥ 'जातकमें' इति पूर्वस्त्रोके जन्मनः प्रसन्नुतत्वाक्षबन्नमापेद-
येव दग्धमे द्वादशो वाहनि अस्य शिरोनामधेय स्वभवसभवेऽन्येन कारयेत्
अथवा 'आशीर्वे च अविक्रान्ते नामकमें विधीयते' (श. सू. २१२) इति
शब्दलब्धनाद्यगमेऽन्यतीते एकादशाह इति व्याख्येयम् । तत्राप्यकरणे प्रशस्ते
तिथो प्रशस्त एव मुहूर्ते नक्षत्रे च गुणवायेव व्योतिपावगते कर्तव्यम् ।
वायज्ञदोजवधारणे ॥ ३० ॥

३०. पुण्य तिथि या मुहूर्त में मा गुणों से युक्त नक्षत्र में, ददास्था या द्वादशी
[तिथि] को, इसका नामकरण करवायें ।

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्पात्स्तित्रियस्य वलान्वितम् ।

वैद्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्तितम् ॥ ३१ ॥

मङ्गल्यमिति ॥ ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं मङ्गल-वल-धन-निन्दासाचकानि
शुभ-वल-वसु-दीनादीनि नामानि कर्तव्यानि ॥ ३१ ॥

३१. ब्राह्मण का मङ्गल करने वाला (या मङ्गल में युक्त) धात्रिय का वल
से युक्त, वैद्य का धन से युक्त, शूद्र का धूषा (या निन्दा) से युक्त [साम-स्त्रो] ।
इदानीमुपादानियमादेष्टाह—

शमेवद्वाहणस्य स्याद्राजो रकासमन्वितम् ।

वैद्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥ ३२ ॥

शमेवद्वाहणस्येति ॥ एषां यथाक्रमं शम-रका-पुष्टि-प्रेष्यवाचिकानि कर्ते-
व्यानि शम-वर्म-भूति-दासादीनि उपर्याप्तानि कामाणि । उपाहरणानि तु—शुभ-
शमो, वलवसी, वसुभूति, दीनदासः इति । तथा च यमः—शमे देवदच-

२९. नाभिवर्णनम्—नाभिलेदेवनम्

वर्णनम्—छेदनम् । ✓ वृष्ट-छेदपूर्त्योः ल्यट् । 'पूसः'—कु० पुरुषस्य, वलहृ-
of a male child अस्माकं मतेन =मनुष्यस्य ।

विप्रस्थ वमं वाता च भूभजः । भूतिदत्तद्व वैश्यस्थ दासः शूद्रस्थ कायेरत् ॥
विलुपुराणेऽप्युक्तम्—'शमन्दद् ब्राह्मणस्योक्त वर्मति अन्नसंयुक्तम् । गुप्तदासा-
त्मक नाम प्रचल्त वैश्यशूद्रयोः ॥ ३२ ॥

३२. ब्राह्मण का 'शमन्' बाला, राजा (क्षत्रिय) का रक्षा से युक्त, वैश्य
का पुण्डि से युक्त, शूद्र का प्रेष्य से युक्त [नाम रखे] ।

स्त्रीणां सुखोदामकूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् ।

मङ्गल्यं दीर्घस्वरात्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ३३ ॥

स्त्रीणामिति ॥ सुखोदामयेमकूरपर्यथाचि अकाताभिधेयं मनप्रीतिवननं
मङ्गलवाचि दीर्घस्वरात्तं आशीर्वादवेनाभिधानेन शब्देनोपेतं स्त्रीणा नाम
कर्तव्यम् । यथा यशोदादेवीति ॥ ३३ ॥

३३. स्त्रियों का नाम सुख (सरलता) से बोलने योग्य, अकूर (कृता,
मधुकुरता से रहत), अत्यन्त स्पष्ट अर्थ बाला, मन को हरने बाला, मङ्गल
से युक्त (या मङ्गल करने वाला), दीर्घ स्वर हो अन्त में जिसके एसा, आशीर्वाद
के अर्थ बाला [रखे] ।

चतुर्थं मासि कर्तव्यं शिशोनिष्क्रमणं गृहात् ।

घण्ठेऽन्नप्राप्तं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ॥ ३४ ॥

चतुर्थं मासीति ॥ चतुर्थं मासे बालसा ब्रह्मगृहाभिकमणमादित्यवर्णं-
नार्थं कायेभूम् । अन्नप्राप्तं च पष्ठे मासे; अधिवा कुलघर्भत्वेन यन्मङ्गलमिष्टं
तत्कर्तव्य, तेनोक्ताकालादन्यकालेऽपि निष्क्रमणम् । तथा च यम—'तत-
स्तृतीये कर्तव्य मासि सूर्यस्थ इर्णम्' । सकलसम्कालेष (विषय) इच्छायम् ।
तेन नाम्ना यमोदिकमप्युपापद कुलाचारण कर्तव्यम् ॥ ३४ ॥

३४. शिशु का चौथे मास में घर से निष्क्रमण (घर से बाहर ले जाना),

३२. शमन्—(प्रसंख्या, आनन्द, धान्ति) शमन्—(१) युरते (२)
तड़ति । भूषात्यधूभम् । प्रेष्य—(सेवा, दीनता) । शमन् = वृश्च हिसायाम् ।
मनिन् । प्रेष्य—प्र वृश्च—कर्मणि चत्—प्रेरणीय—निष्क्रमण, दासः—अमरः ।

छठे मास में अप्रोवन करना चाहिए, [इसके अतिरिक्त], जो महान् (महान्-कार्य) कुल में इष्ट हो [वह भी किया जा सकता है] । १८, ५२२४२।

चूडाकर्मं द्विजातं न् सर्वेषामेव धर्मतः ॥ ३५ ॥

प्रथमेऽच्चे तृतीये च, तत्व्यं उत्तित्वोदनात् ॥ ३५ ॥

चूडाकर्मति ॥ चूडाकरण प्रथमे वर्णे तृतीये वा द्विजातीनां धर्मतो धर्माद्ये कार्यम्, श्रुतित्वोदनात् । 'प्रथ वासा: सप्तमिं चुक्तं तिगित्वा इव' इति मन्त्रालिङ्गात् कुलधर्मानुसारिणावं व्यवस्थितविवाह्य । अत ग्राहाद्वलापन-गृहम् (१११०)—'तृतीये वर्णे चौकूलं यथा कुलधर्मं या' ॥ ३५ ॥

३५. वेद के कल्पन के बारण पर्यं के लिए सभी द्विजातियों का चूडाकर्म पहले या तीसरे वर्ण में करना चाहिए ।

गर्भाण्टमेऽच्चे कुर्वीत वात्प्रणस्योपनायनम् ॥ ३६ ॥

गर्भदेविकादशे राजो गर्भत्तु द्रावशे चिशः ॥ ३६ ॥

गर्भाण्टम इति ॥ गर्भवर्षादप्तमे वर्णे वात्प्रणस्योपनायन कर्तव्यम् । उप-सप्तमे वेष्टनायनम् । 'वर्त्येषामपि दश्यते' (पा. द१३।१३६) प्रति शीर्षः । गर्भकादशे धर्मियस्य । गर्भद्रावशे वेष्टनम् ॥ ३६ ॥

३६. गर्भ से १वें वर्ण में वात्प्रण का, गर्भ से ११वें [वर्ण] में राजा (सत्पित्र) का और गर्भ से १२वें [वर्ण] में देवत्य का उपनयन करना चाहिए ।

व्रह्मवर्चुत्तकामसस्य वार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राजो बलाचिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्धिनोऽग्न्तमे ॥ ३७ ॥

व्रह्मवर्चुत्तकामसस्येति ॥ नेदात्मपनतदेवानादिप्रक्षयेऽत तेजो व्रह्मवर्चुत्तकामसस्य व्रह्मपञ्चमे वर्णे उग्रनयन कार्यम् । क्षत्रियस्य-हस्त्यस्यादिग्राह्यवलाचिनो गर्भपञ्चे । वैश्यस्य वहुकृत्यादिवेष्टार्दिनो गर्भाण्टमे, गर्भवर्षाणामेव प्रकृतत्वात् ॥ यद्यगि वालस्य कामना च समवति, तथापि तत्पितृरेत्र तद्वग्रताकलाकामना तस्मिन्द्वयव्यस्ते ॥ ३७ ॥

३७. व्रह्मवर्चुत्तकामसस्येति ॥ व्रह्मवर्चुत्तकामसस्य वात्प्रण का [गर्भ से] १वें में, डल को

चौकूलम्—चौकूलम्

चाहने काले धर्मिय का छठे में, ईहार्षी वेदव का आठवें में [उपनयन करना चाहिए] ।

५१।४॥८॥

आ खोडशादवाहुणस्य सावित्री नातिवर्तते ।

आ ह्राविशात्क्रबन्धो गुणितोविशः ॥ ३८ ॥

आ खोडशादिति ॥ अभिविवाहाङ् । ब्राह्मणस्त्रियविवाहमुक्ताण्टमेका-
दण्डादशवर्षं दृग्यस्य निर्भृतत्वात् पोषणवर्षं पर्यन्तं वाहुणस्य सावित्र्यवे-
षमनसुनयन नातिकान्तकाङ्क भवति । धर्मियस्य द्वाविशतिवर्षं पर्यन्तम् ।
वेदवस्य चतुर्विशतिवर्षं पर्यन्तम् । अत्र भर्वादत्तमाङ् । केचिद् व्याख्यापापान्ति-
यमवचनपर्यन्तात् । तथा च यम—पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पर्यन्त-
म् । ब्राह्मणस्य विशेषण तथा राजनवेशयोः ॥ आगच्छत भवेदेषा प्रोक्षाच-
वदता वरः । विवस्वत् मृत् शीमान् यमो यमार्थितत्त्ववित् ॥ सवित्र
वापन् कृत्वा इति कुपोत्समाहितः । हृषिष्य भोजयेदन्नं ब्राह्मणान्सन् यज्ञव-
ना ॥ ३८ ॥

३८. १६वें [वर्षे तक] ब्राह्मण तो, १७वें तक धर्मिय की, २४वें तक
वैद्य की सावित्री नातिकान्तकाङ्क नहीं होती, अधोत् इस इस आयु तक इनकी
सावित्री के लिए उपनयन किया जाए सकता है ।

अत ऊर्ध्वं ग्रयोऽप्यत यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता वात्या भवल्पायेविग्नहिताः ॥ ३९ ॥

३९. *५१।४५॥९॥* ईहार्षी—हुलेक वहुकृत्वादितेष्टार्षी वलहर—who longs for
(success in his) business.

ब्रह्मवचनम्—ब्राह्मणो वेदस्य तपसो वा वचन्तेजः । ब्रह्महस्तम्भा वज्रंसः ।
५.४.३८—इति अन् । ब्राह्मणस्य वृनाभ्यवन्दिः अमरः ।

भरतोऽमरकोपटीकायाम—वेदवीचितस्पाचारस्य परिपाळनं वृतम् । वर्त-
वत्प्रहृणपूर्वकं गृहमनेन वेदाभ्यासोऽप्यगतम् । तयोर्द्विस्तत्परिपाळनहृत-
मेज्जम उपवयो व्रतावचंस स्पात् । ‘तपः स्वाभ्यागजं तेजस्तु ब्रह्मवचनम्’
(ब्रह्मवरः) ।

३८. उपनयनम्—अध्ययनार्थं माचार्यस्य उप समीपं तीवते येत कर्मणा ।
उप वनी—लग्नु । ब्राह्मणस्त्रियवैश्याना यज्ञसुत्रधारणादिकृप्रधानसंस्कारः ।

अत उद्दीपिति ॥ एते ब्राह्मणादयो यथाकाल मो यस्यानुकृतिप्रकाशम्—
पनवनकाल उपरः पोषणवर्णादिष्यंतम्, तत्रासंरक्षतामनुरूपं सावित्रीपरिता
उपनयनहीनः, जिरटगहिता 'ब्रात्रेतत्त्वा' भवन्ति । सज्ञाप्रयोजनं च 'ब्रात्याना
ब्रात्रेतत्त्वा' (११।१९७) इत्यादिना व्यवहारसिद्धिः ॥ ३९ ॥

३९. इसके बाद ये तीनों [जिनका] ठीक समय संस्कार नहीं हुआ है,
सावित्री से पवित्र हुए हुए (उपनयनहीन), जायें-निनिद ब्रात्य हो जाते हैं ।

नैतरपूतेविधिवदापद्यपि हि कहिचित् ।

ब्राह्मान् योनांश्च संबन्धानाचरेद् ब्रात्यणः सह ॥ ४० ॥

नैतरिति ॥ एतेरपूतेविधियंश्च विधिप्रायः-चत्तमठतवद्द्विः सह आगत्काले-
अपि कदाचिदध्यापनकल्पादानादीन्संबन्धान् ब्राह्मणो नानुतिष्ठेत् ॥ ४० ॥

४०. विशिष्टवर्वकं पवित्र न हुए हुओं (यथादिधि जिन्होंने प्रायदित्त नहीं
निया है ऐसों) के साथ आगत्काल में भी कभी ब्राह्मण ब्राह्मा और यौन सम्बन्ध
न करे ।

काण्डोरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।

वसीरभानुपूर्व्येण शाणकोमाविकानि च ॥ ४१ ॥

काण्डोरववास्तानोति ॥ काण्डं इति विशेषानुभिधातेऽपि भूमविशेषो
रस्ताहत्तर्मात् 'हारिणमेषेय वा काण्डं वा ब्राह्मणस्य' इत्यापस्तम्बवचनाच्च
कुण्डमूर्तो गृह्णते । कुण्डमूर्तरस्तद्वागमर्माणिण ब्रह्मचारिण उत्तरीयानि वसी-
रन् । 'चर्माणुस्तरीयाणि' इति गृह्णत्वनात् । तथा शणकुमामेषलोमभवान्य-
घोवस्तानि ब्राह्मणादयः कर्मण परिदधीरन् ॥ ४१ ॥

३९. ब्रात्यः—ब्रातो व्यालादि न इव अथवा ब्रातात् समृद्धात्यवति । यत् ।
अथसंस्काररहितः । अवरवहृत्यः । सरकारहीन । जातिमात्रोपलीडी ।

४०. ब्राह्म—ब्रह्म (वेद, विद्या) संबन्धी । ब्राह्मसम्बन्धः—अथ्यापमसंबन्धः
मौनसंबन्धः—विवाहसंबन्धः । अनुकूलक योनान्—कल्पादानादीन् । ब्रादि कल्पनेत
कल्पायत्तुणमपि । अथवा कल्पादानम्—इत्यत्र भयविघोर्यः—१. कल्पा-दानम्;
२. कल्पा-आदानम् ।

४१. अमशः (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य) बहुजारो [उत्तरीय-उपरिवस्त्र-रूप में] कुण्डलम्, रुद्रग् तथा जज (दक्करे) के चमों को [तथा अधोवस्त्ररूप में] लन, शमा तथा जन के बने [वस्त्र] पहने ।

लोक मौञ्ज्जीं त्रिवृत्समा इलक्षणा कार्या विग्रस्य मेलला ।

क्षत्रियस्य तु मौर्वो ज्या वैश्यस्य शण्टान्तर्वो ॥ ४२ ॥

मौञ्ज्जीति ॥ मुञ्ज्जमयी त्रिगुणा समग्रावयनिमिता मुखस्पर्शी ब्राह्मणस्य मेलला कर्तव्या । क्षत्रियस्यै मौर्वोमयी ज्या बहुरूपरूपा मेलला । जतो ज्या-त्वविनाशापत्तेस्त्रिवृत्त्वं नात्तीति मेषातिथि-गोविन्दशराजी । वैश्यस्य वाग्मूत्र-मयी । अत्र वैगुण्यमनुवन्तं एव । 'त्रिगुणा प्रदक्षिणा मेलला' इति सामान्येन प्रत्येतसा त्रिगुणाभिवानात् ॥ ४२ ॥

लोक ४२. विप्र की मेलला मूँज की बर्नी हुई तोन समान रसिसों से बटी हुई चिकनी बनायी जानी चाहिए । क्षत्रिय की मूर्वो से बर्नी ज्या (प्रत्यक्ष्यना) [मेलला बनायी जानी चाहिए], वैश्य की सत के तन्तुओं से बर्नी हुई... ।

मूञ्ज्जालाभे तु कर्तव्याः कुशादमन्तकब्लवजेः ।

त्रिवृता प्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥ ४३ ॥

मूञ्ज्जालाभे लिति ॥ कर्तव्या इति बहुवचनगिर्देशाद् ब्रह्मचारिकवस्त्रं प्रकृत-त्वान्मरुत्यालाभे त्रिवृत्परेकाया । समत्वाद्वौशादीनां च तिसूणा विधाना-म्मुञ्ज्जालाभे इति बोद्धव्यम् । कर्तव्या इति बहुवचनमपपत्रतरम् । भिन्नजाति-सबन्धितयेति ब्राह्मणस्य मेषातिथिरपि बहुवचनपाठः संसक्तः । मूञ्ज्जालाभे ब्राह्मणादीनो व्राणां यथाक्रमं कुसादिभिस्तृणविशेषमेलला । कार्या । त्रिगुणे-त्वंकप्रन्थिना युक्तात्विभिर्वा पञ्चभिर्वा । अत्र च व्राणवदनिदेशाद् शन्मीनैन-न विप्रादिभिः कमेण सबन्धः किंतु सर्वत्र व्रथाकुलाचारं विकल्पः । प्रन्थि-भेदस्वायं मूर्खामुरुवापेक्षासंभवाद् गहीतयः ॥ ४३ ॥

४१. शमा—सत (पदसत) का ही एक भेद ।

४२. 'त्रिवृत्समा' क्षत्रिय तथा वैश्य की मेलला के विद्योपग्रहण में भी आवेगा ।

४३. मुख्या [आदि] के न मिलने पर कुछा, अप्रसन्नतक तथा बलवद से [अमजः] तीन सूचों से बड़ी हुई एक गढ़ से तीन गा पांच [गाठों] से [मेशला] चमाई जानी चाहिए ।

कार्पासमुपबोतं स्थाद्विप्रसयोऽवैतं त्रिवृत् ।

शणसूत्रमयं राजो वैश्यस्याविकसोत्रिकम् ॥ ४४ ॥

कार्पासमिति ॥ यदौर्यावन्यसविवोपस्योपवीतमन्त्रा वैवृति तद्भिन्नाद्यापास्य कार्पासम् । शणियस्य शणसूत्रमयम्, वैश्यस्य देवलोभनिमितम् । विवृदिति त्रिवृत् लत्वा ऊर्जवण दक्षिणात्प्रतितम् । एतच्च संवैत् गच्छन्ते । यद्यपि गृष्मवर्षदेवोल्लेखतं सनुगोत्त तथापि तन्त्रिगणीकृत्याघावृत् त्रिवृत् शायेत् । तदुक्तं छन्दोगापादिताट—‘ऋ॒ तु विषु॑ लाय॑ तत्तुष्यमवृत्तम् । विवृत् चाप्तोत् स्वातन्त्र्योक्ता प्राप्तिविष्यते ॥’ देवलोभयाह—‘दशोपबोतं कुर्वति मूर्त्ताणि गच्छन्तात्’ ॥ ४४ ॥

४४. शाद्यण का यज्ञोपबोत कार्पास का बना हुआ उवैवृत तथा तीन सूचों से बड़ा हुआ हो, शणिय का सन के सूच से बना हुआ, वैश्य का ऊन के नूत्र से बना हुआ । [ऋ॒ तु विषु॑ लाय॑ तत्तुष्यमवृत्तम् । विवृत् चाप्तोत् स्वातन्त्र्योक्ता प्राप्तिविष्यते ॥]

ब्राह्मणो बैलवपालाशो शतित्रयो पाटस्त्रादिरो ।

पैलबोदुम्बरो वैश्यो दण्डानहृन्ति धर्मतः ॥ ४५ ॥

शाद्यण इति ॥ यद्यपि इच्छनिदेवोत् समुच्चलावगमादारणमणि समन्वित-
स्वैव ब्रात्र तथापि केशानिका ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः’ (२।४६) इति, तथा
प्रतिगृह्येभित्तं दण्डम्’ (२।४८) इति विश्वावेकात्प्रस्य विवृदितत्वात् ‘वैत्यः
पालाशो वा दण्डः’ इति वासिष्ठे विकल्पादीर्णदेवलवैत दण्डस्य ब्राह्मणविक-
लितयोर्वैकल्पाद्यगतवैत्यवैत्यसमूच्चलयो इन्द्रेनानुश्वरे । ब्राह्मणादयो विकल्पेन
दो दण्डो वैश्यमाणकार्यं कर्तुमहृन्ति ॥ ४५ ॥

४३. अप्रसन्नतक—तुष्णिविशेष । अप्रसानमन्तर्यति । बलवद—तुष्णिविशेष ।

४४. ऋ॒ तु विषु॑ लाय॑ तत्तुष्यमवृत्तम्—तु वृत्तed to the right.
जिसे दाई ओर बढ़ा गया है ।

४५. धर्म के अनुसार ब्राह्मण विन्द या यतात्र के बने हुए, धर्मिय बट या सदिर के बने हुए, चैत्य पीलू या उदुम्बर के बने हुए, दंडों के (प्रहृण करने के) योग्य हैं (दृढ़ धर्म करें) ।

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रभाणतः ।

ललाटसंमितो राज्ञः स्पात् तु नासान्तिको विशः ॥ ४६ ॥

केशान्तिक इति ॥ केशललाटनासिकापयंत्परिभाणकमेण ब्राह्मणदीना दण्डः कर्तव्यः ॥ ४६ ॥

४६. परिभाण (माप) से ब्राह्मण का दृढ़ बालों के सिरे तक, धर्मिय का माथे तक के माप का और चैत्य का नाक के अन्त (सिरे, नोक) तक होवें ।

ऋजवस्ते तु सर्वे स्पुरवणाः सौम्यदशनाः ।

अनुदुग्गलकरा नृणां सत्वचोऽनग्निदृष्टिः ॥ ४७ ॥

ऋजव इति ॥ ऐ तण्डा अध्यणा अवताः शोभनदशनाः सघलला अग्निदाहरहिता भवेयुः ॥ ४७ ॥

४७. वे सब छहे सीधे, अथव, सौम्यदशन (देखने में अच्छे लगने वाले, आह्लादक), लोगों को उद्धिन (भव से जञ्जल) न करने वाले, तब वो से पूछतापा अग्नि से अद्वित हों ।

न च ते प्राणिजातमुद्देशनीयमित्याह—

प्रतिगृह्येपिसतं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परोत्याग्निं चरेद्दुङ्कं पथाविषि ॥ ४८ ॥

प्रतिगृह्येपिसतमिति ॥ उक्तलक्षण प्राप्नुमाणं इष्ठं गृहीत्वा आदित्याभिमुखं स्थित्वाग्निं प्रदक्षिणीकृत्य पथाविषि भेदं याचित् ॥ ४८ ॥

४८. इष्ठ दृढ़ को प्रहृण करके मूर्म के अभिमूल स्थित होकर (मूर्य-मूर्जन करके) दाढ़ ओर से अग्नि के जारों ओर चूमकर (प्रदक्षिणा करके) विषि के अनुसार भिशा के लिए अटन करें ।

३५४

४८. प्रदक्षिणं परोत्य—कु० प्रदक्षिणीकृत्य । वलहर—'प्रदक्षिणम् इत्यस्य पृथग् अर्थं करोति—turning his right hand towards it वायमधः साधुः ।

भवत्पूर्वं चरेद्गुणमुपनीतो हिजोत्तमः ।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

भवदिति ॥ ब्राह्मणो 'भवति भिक्षां देहि' इति भवत्पूर्वं भिक्षां यावत् वालयमुच्चार्येत् । क्षणियो 'भिक्षां भवति देहि' इति भवन्मध्यम् । वैश्यो 'भिक्षां देहि भवति' इति भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

४९. उपवीत (जिसका यज्ञोपवीत अथवा उपनयन-स्त्रकार हो गया है, वह) ऐसु ब्राह्मण 'भवत्' को पहले [प्रयुक्त करके] भिक्षा मारे (—भवति भिक्षां देहि), दोस्रिं भवत् को मध्य में (भिक्षां भवति देहि) तथा तैत्ति बाद में (भिक्षां देहि भवति) [प्रयुक्त करके भिक्षा मारे] ।

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ॥ ५० ॥

मातरं वेति ॥ उपनयनाङ्गभूतां भिक्षां प्रथमं मातरं भगिनीं वा मातुर्वा-भगिनीं सहोदरा याचेत् । या चैनं प्रह्लादारिणं प्रलयालयानेन नावमानयेत् । पूर्वांसंज्ञव उत्तरापरिष्यहः ॥ ५० ॥

५०. गहली भिक्षा मी, बहन, या अपनी मासी (मी की बहन) से मार्गे विमर्शे इसका अवमान करने की समावना नहीं है [अर्थात् इनमें से कोइ भना नहीं करेगा—इनमें भी पहला-बहला मुख्य है । उससे प्राप्य न होने पर अगले से मारे] ।

समाहृत्य तु तद्दूरं यावदन्नभमायया ।

निवेद्य गुरुवेऽनीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥ ५१ ॥

समाहृत्येति ॥ तद्दूरं बहुम्य आहृत्य यावदन्न तु पितॄमात्रोचित गुरुवे निवेदनं कृत्वा अमायया न करनेन तदलं प्रचलादेवमेतद्गुरुयं हीन्तीत्यादि-मायाव्यतिरेकेण तदनुज्ञात आवश्यन कृत्वा शुचिः सन् प्राङ्मुखी मृत्यीति ॥ ५१ ॥

५१. जिसने की आवश्यकता है उत्तमा वह अच लाकार, जिना छल (चालाकी) के गुरु के सम्मुख निवेदन करके, आवश्यन करके, पूर्व की ओर मुंह किये हुए, पवित्र हुआ हुआ आये ।

इदानीं काम्यभोजनमाह—

आयुष्यं प्राङ्गमुखो भुद्धते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

शिवं प्रत्यग्नमुखो भुद्धते ऋतं भुद्धते ह्युद्धमुखः ॥५२॥

आयुष्यमिति ॥ आयुरे हितमन्ते प्राङ्गमुखो भुद्धते । आयुकाम प्राङ्गमुखो भुद्धते इत्यर्थः । यशसे हितं दक्षिणामुखः । शिवमिच्छन्प्रत्यग्नमुखः । ऋतं सर्वं तत्कलमिच्छन्प्रत्यग्नमुखो भुद्धीत ॥५२ ॥

५२. पूर्व को ओर मूँह किए हुए आयु के लिए हितकर [अन] जाता है, दक्षिण को ओर मूँह किए हुए यश के लिए हितकर [अन], पश्चिम की ओर मूँह किए हुए श्री को, उत्तर को ओर मूँह किए ऋत को जाता है ।

उपस्थृत्य द्विजो नित्यमन्तमद्यात्समाहितः ।

भृत्वा चोपस्युशेत्सम्यग्निं खानि च संस्पृशेत् ॥ ५३ ॥

उपस्थृत्येति ॥ 'निवेद्य गुरवेऽग्नीयादाचम्य (२।५१) इति पश्चिम भोज-नाट्यागाचनते विहितं तथापि 'अद्वृ खानि च संस्पृशेत्' इति गृणविद्यानाथोऽनुवादः । नित्यं ब्रह्मतर्यातिनत्यमपि द्विज आचम्यात्र भुद्धीत । सम्य-हितान्तम्यमनाः भृत्वा चाचामेदिति । सम्यग्यवाचात्तत्त्वम् । तेन 'प्रधात्य हस्तो यादो च त्रिः पिवेदम्बु दीवितम्' इत्यादि दवाचृतमपि संगृहणाति । जगेन खानीन्दिष्याणि धट विश्राणि च स्पृशेत्, तानि च विरस्त्वानि याण-चक्रांशोचारीनि एहोत्थ्यानि । 'खानि चोपस्युशेच्छीवेष्यानि' इति शीतम-बचनात् । उपस्थृतेन कृत्वा खानि संस्पृशेदिति पृष्ठमिथ्यानात्विरत्तमद्यात्समाच-माचनन्तम्, तास्तर्थानादिकमितिकात्म्यतेति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

५३. दिशाविशेष की ओर मूँह करके खाने का कल—

दिशा

कल

पूर्व

आयु

शक्षिण

यश

पश्चिम

श्री

उत्तर

ऋत

खानेन—कु० सत्यम् । ब० truthfulness । अस्माकं सतेन
ऋतम्—विश्वस्य वाश्वततिवशम् । 'ऋतं सत्यं चामीदात् तपसोऽध्यजातत'
'ऋतं विदिष्यामि सत्यं तु दिष्यामि' इत्येवं बहुत्र व्रुतिः । कृतस्तत्परोः पृष्ठह निदशः ।

५३. द्विज नित्य आचमन करके ध्यान में लीन होकर (अनन्यमन होकर, एकाग्र होकर) अज्ञ जाये, और जाकर [फिर] आचमन करे और जल से [गिर में स्थित] इन्द्रियों का पा छः छिड़ों का सप्तसं करे। (छः छिद्र—दो ओरों, दो कान, दो नासिकारुद्ध्र)

पूजयेदशानं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ।

दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः ॥ ५४ ॥

पूजयेदशानभिति ॥ सर्वदा अथ पूजयेत्प्राणार्थं त्वन् ध्यायेत् । तदुक्तमादिपुराणे—‘अन्नं विष्णुं स्वयं पाह’ इत्पत्तवृत्तो ‘प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत् मां सपूजयेत्प्रसीदा’ । अस्मिन्दर्शवैतदशास्त् दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च’ इति । हेत्वतरमपि खेदमध्यदर्थेत् त्वज्जेत् । प्रतिनन्देत् नित्यमस्माकमेतदस्त्वत्यभिवाप्य बन्दनं प्रतिनन्दनम् । तदुक्तमादिपुराणे—‘अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राज्ञत्वं, कथमेतत् । अस्माकं नित्यमस्त्वैतदिति भक्तया स्तुवन्नमेत् ॥’ सर्वशः सर्वमन्नम् ॥ ५४ ॥

५५. भोजन को सर्वशा पूजा करे और न निन्दा करता हुआ जाये; देव करहट तथा प्रसन्न हो तथा सब प्रकार से अभिनन्दन करे ।

पूजितं हृणनं नित्यं वलमूर्जं च ध्यात्ति ।

अपूजितं तु तद्भूक्तमुभयं नाशयेदिदम् ॥ ५५ ॥

पूजितमिति ॥ यस्मात्पूजितमन्ने सामर्थ्यं बोगं च ददाति, अपूजितं पुनरेतदुभयं नाशयति, तस्मात्सर्वदाऽन्नं पूजयेदिति पूर्वोर्णकवाक्यतारथमिदं फलश्रवणम् । सध्यावन्दनादावपात्तदुर्लिङ्गप्रवक्षित्य कामताविषयत्वेनापि नित्यश्रुतिरविहला नित्यश्रुतिरविरोधात् । फलश्रवण स्तुल्यवंभिति तु सेधातिष्योविन्दयाजी ॥ ५५ ॥

५६. पूजा किया गया (सन्मान किया गया) भोजन बल और ऊर्जा (शक्ति, एमर्जी) देता है और अपूजित वह [अप्त] जाया हुआ इन दोनों को नष्ट कर देता है ।

नोच्छिष्टं कस्यचिद् दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा ।

न चेवात्यशानं कुर्यात्म चोच्छिष्टः क्वचिद् व्रजेत् ॥५६॥

नोच्छिष्टमिति ॥ भक्तावशेषं कर्यचिन्ता दद्यात् । ज्ञातुर्थां प्राप्तात्मा संबन्ध-
मात्रविवक्षया पष्ठो । अनेनैव सामान्यनिषेदेन शूद्रस्याध्युच्छिष्टदाननिषेदे मिदे
'नोच्छिष्टं न हविकृतम्' (४१८०) इति शूद्रगोचरनिषेदप्रत्यात्मन्यस्नातकवत्-
स्याप्तः । दिवासायंभोजनयोद्यु यज्ञे न भूत्वीत, वारद्येष्यतिभोजनं न
कुर्यात् । तातिमोहित्यमाचरेदिति ज्ञातुर्थस्नातकवत्तायम् । उच्छिष्टः सन्
वृचित्य गच्छेत् ॥ ५६ ॥

५६. किसी को जड़ा [बझ] न दे तथा [दो भोजनों के] मध्य में न लाए,
और न ही अति भोजन करे, जड़ा हुआ हड़ा कहो न लाए । जड़ा हुआ हड़ा—
खाने के बाद मुँह हाथ बिना लाए ।

अतिभोजने दीप्यमाह—

अनारोग्यमनायुध्यमस्वर्यं चातिभोजनम् ।

अपुष्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तपरिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

ब्रतारोग्यमिति ॥ अरोगो रोगाभावः, तस्मै हितमारोग्यम्, आयुषे हित-
मायम् । यस्मादतिनोजनमनारोग्यमनायुध्य च भवति, जजीर्णजनकत्वेन
रोगमरणहेतुत्वात् । अस्वर्यं च स्वंहेतुवागादिविरोधित्वात् । अपुष्यमित-
रपुष्यप्रतिपक्षत्वात् । लोकविद्विष्ट वहुभीजित्या लोकैनिन्दगात् । तस्मात्तप-
कुर्यात् ॥ ५७ ॥

५७. अतिभोजन आरोग्य के लिए अहितकारी, आयु को कम करने वाला,
अस्वर्यं, अपुष्य, लोक से विद्विष्ट [है], इस लिए उसका परिवर्जन करे ।

ब्राह्मण विप्रस्तीर्थेन नित्यफालमुपस्पृशेत् ।

कामत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥ ५८ ॥

ब्राह्मणेति ॥ ब्राह्मणदिसंबोधे शास्त्रे संव्यवहारार्था स्तुत्यर्था च । न तु मुख्यं
स्तूपदेवताकालं संभवति, अयागकृपत्वात् । 'तीर्थं शब्दोऽपि पावनगृह्णयोगात्
ब्राह्मणं तीर्थेन सवंदा विप्रादिश्चाचामेत् । कः प्रजापतिस्तदीयः काम,
'तस्मेदम्' (पा. ४१३।१२०) इत्यर्थः । इकारपञ्चान्तदेवा । त्रैदशिको देवस्तान्या
वा । पित्र्येण तु तीर्थेन न कदाचिदाचामेत्, अप्रसिद्धत्वात् ॥ ५८ ॥

५८. लोकविद्विष्टम्—गु० 'वहुभीजित्या लोकैनिन्दगात्' । अस्माकं मतेना-
तिभोजो जनो लोकविद्विष्टो यस्तस्तुल्यं कामणाद् वहुभो भोजने न प्राप्नुवन्ति ।

५८. ब्राह्मण नदा ब्राह्मण तीर्थे, प्रजापतिसंवन्धी [तीर्थे], से देवसंबन्धी [तीर्थ] से जातमन करे; पितर-संबन्धी तीर्थ से कभी नहीं [जातमन करे] ।

ब्राह्मादितोपांचाह—

अङ्गुष्ठमलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।

कामग्नुलिमूलेऽप्ये दंवं पित्र्यं तयोरथः ॥ ५९ ॥

अङ्गुष्ठमलस्येति ॥ अङ्गुष्ठमलस्याणोभागे ब्राह्मं, कनिष्ठाङ्गुलिमूले कामग्नु, अङ्गुष्ठानामये दंव, अङ्गुष्ठप्रदेशिन्योमंध्ये पित्र्यं तीर्थं मन्त्रादय ब्राह्म । यद्यपि कामग्नुलिमूले, तयोरथ इत्यज चाङ्गुलिमाहं श्रुतं तथापि स्मृत्यन्तराहितोपपरिग्रह । तथा च मात्रवन्ध्य (२११) — 'कनिष्ठादेशिन्यग्नुष्ठमलान्यपूरकरस्य च । प्रजापतिपितृद्वयपूर्वतीयांन्यनक्रमात् ॥ ५९ ॥'

५९. अंगठे के मूल तल में ब्राह्म तीर्थ, [कनिष्ठिका] उंगली के मूल में काम (कसमन्वनी—प्रजापतिसंबन्धी) [तीर्थ] [दंगलियों के] अंगमाम में देवसंबन्धी [तीर्थ] कहते हैं, अंगुष्ठे तथा चंडीनी (प्रेणिका) के नीचे सिरसंबन्धी [तीर्थ] कहते हैं ।

सामान्येतोपविष्टस्यान्मनस्यात्पानकमाह—

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

खानि चैव स्पृशेद्विद्वारात्मानं शिर एव च ॥ ६० ॥

त्रिराचामेदिति ॥ पूर्वं ब्राह्मादितीषेण चंडगण्डपत्रयं पिवेत् । अनन्तरं संकृत्योऽपावरी बारद्यमन्तङ्गुलिमूलेन संमूजात् । 'संकृत्याङ्गुलिमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम्' इति दक्षेण विशेषाभिपानात् । खानि चेन्द्रियाणि जलेन स्पृशेत् । मुखस्य संप्रिधानान्मुखवान्येव । गौतमोऽस्याह—'खानि चोप-स्पृशेच्छीयेष्यानि', 'हृचन्तर्योऽपि 'पुरुषः' (बृह. १३।७) इत्यपतिपत्त्वु हृदयदेशात्मनात्मनः अवगादात्मान हृदय शिरस्वाद्विरेत्र स्पृशेत् ॥ ६० ॥

६०. पहले तीन बार जल का आत्मन करे, उसके अनन्तर मुख का दो बार संमालेन करके (पीछकर) जल से इन्द्रियों का (शिर में स्थित छिरों-इन्द्रियों को) जात्मा [के निवास स्थान हृदय] को और शिर का [जल से स्पर्श करे]

अनुष्णाभिरकेनाभिरद्वृत्तीर्थेन धर्मंवित् ।

शौचेष्टुः सर्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदडमूलः ॥ ६१ ॥

अनुष्णाभिरिति ॥ अनुष्णाहृताभिः केनवर्जिताभिर्ब्रह्माद्यादितीर्थेन शीच
मित्तद्वयेकान्ते जनरतनाकोणे शूचिदेवा इत्पर्येत् । प्रागुदडमूलो वा सर्वदा-
चामेत् । आपस्तम्बेन 'तप्ताभिस्त्वं कारणात्' इत्पर्याद्याद्यादिकारण-
व्यतिरेकेण नाचामेत् । आच्यादी तु उष्णोहृताभिरप्याचमने दोषाभाव-
तीर्थ्यतिरेकेणाचमने शीचाभाव इति दर्शयितुमूलतस्यापि तीर्थस्य पून-
बचनम् ॥ ६१ ॥

६१. अनुष्ण (जो गमन न हो), केन से रहित जल से, तीर्थे (हाथ) से,
गमन को जानने वाला, शुद्धता को चाहने वाला सदा एकान्त में पूर्व या उत्तर की
ओर मौंह किए हुए आचमन करे ।

आचमनजलपरिमाणमाह—

हृदगाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

बैश्योऽद्विः प्रागिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ ६२ ॥

हृदगाभिरिति ॥ श्राद्धणो हृदयगाभिनीभिः, धक्षिणः कण्ठगाभिनीभिः,
बैश्योऽन्तरास्तप्रविष्टाभिः कण्ठमप्राप्तानिरपि, शूद्रो जिह्वोष्ठातेतापि स्पृष्टाभि-
रद्विः पूर्तो भवति । अन्तत इति तृतीयार्थे तस्मि ॥ ६२ ॥

६२. हृदय तक गए हुए जलों से विप्र, कण्ठ तक गये हुए जलों से राजा,
प्राप्तित (मौंह में गए हुए) जलों से वैश्य, [होठों के] सिरे से छुए हुए जलों से पृष्ठ
परिवर्त कर दिया जाता है ।

आचमनाङ्गतामूपवीतस्य दर्शयितुमूपवीतलक्षणं ततः प्रसङ्गेन प्राचीना-
वीतीतिवीत्यादिलक्षणमाह—

उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्पृथ्यते द्विजः ।

सब्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठसञ्जने ॥ ६३ ॥

उद्धृते इति ॥ दक्षिणे पाणावुद्धृते वामस्तक्त्वमिति दक्षिणस्तक्त्वाचलम्बे
वज्ञमूर्वे वस्त्रे बोपवीती द्विजः कव्यते । वामना पाणावुद्धृते दक्षिणस्तक्त्वस्त्वते

वामस्तन्त्रावलम्बे प्राचीनावीती भवते । भवेऽप्राचीन आवीतीति हृषीङ्-
रोधादुक्तम् तथा च गोभिलः—‘दक्षिण बाहुमदृत्यं शिरोज्वराम सव्येऽप्ते
प्रतिष्ठापयति दक्षिणस्तन्त्रमवलम्बनं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति’ । सव्यं
बाहुमदृत्यं शिरोज्वराम दक्षिणेऽप्ते प्रतिष्ठापयति सव्यं कष्टमवलम्बनं भव-
त्येवं प्राचीनावीती भवति । निवीतो कष्टस्तज्जन इति । शिरोज्वराम दक्षि-
णापात्पादावप्यनुद्वृते कष्टादेव यज्ञने शूजुप्रालम्बे यज्ञसूने वस्त्रे च निवीती
भवति ॥ ६३ ॥

६३. इन दाये हाथ के उठे हुए होने पर यज्ञोपवीती, वाये [हाथ के उठे हुए
होने] पर प्राचीनावीती, कष्ट ते [यज्ञोपवीत के] लटकने हुए होने पर निवीती
कहलाता है ।

मेखलामज्जिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ ६४ ॥

मेखलामिति ॥ मेखलादीनि विनष्टानि भिन्नानि छिन्नानि च जले प्रशिं-
पान्नानि स्वस्यगृह्णोक्तमज्जेन्द्रृहणीयात् ॥ ६४ ॥

६४. जीर्ण हुए हुए मेखला, [मृग] जर्म, दण्ड, यज्ञोपवीत, कमण्डल को
भिन्नछिन्न या जल में फेंककर मन्त्र के साथ (मन्त्रोच्चारण के साथ) ढूसरे (जये)
शहण करे ।

केशान्तः योद्धो वर्ये ब्राह्मणस्य विद्योयते ।

राजन्यवन्धोदृष्टिंशो वैश्यस्य द्वर्घिके ततः ॥ ६५ ॥

केशान्त इति ॥ केशान्ताद्यो गृह्णोक्तसंस्कारो ‘गर्भादिसंख्या वर्णाणाम्’
इति बीमायनवचनाद् गर्भयोद्धो वर्ये ब्राह्मणस्य, अत्रियस्य गर्भद्वाचिषे, वैश्यस्य
ततो द्वर्घिके गर्भञ्जतुविंशो कलंब्यः ॥ ६५ ॥

६३. (जब दाया हाथ उठता है—उस समय यज्ञोपवीत या वस्त्र वाये
कल्पे पर स्थित होता है और दाये कन्धे से लटक रहा होता है । जब बाया हाथ
उठता है उस समय यज्ञोपवीत दाये कन्धे पर स्थित होता है और बाये कन्धे से लटक
रहा होता है ।

६५. बाह्यण का केशात् [संस्कार] [गर्भ से] १६वें वर्ष में, वित्रिय का [गर्भ से] २२वें वर्ष में, वैद्य का [गर्भ से] उससे दो अधिक (२४वें) वर्ष में किया जाता है।

अमन्त्रिका तु कायेयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥

अमन्त्रिकेति ॥ इपमावृदय जातकमादिकियाकलापः समय उक्तकाल-क्रमम् शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणामस्त्रिका
उक्तकाल-क्रमम् शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणामस्त्रिका
उक्तकाल-क्रमम् शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणामस्त्रिका
उक्तकाल-क्रमम् शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणामस्त्रिका

६६. यह संपूर्ण आवृत् स्त्रियों की (क्रिया-परम्परा, series) और यथाक्रम शरीर के संस्कार के लिए विना मन्त्रों के (मन्त्रोच्चारण के विना) की जानी जाहिए।

अनेनोपनयनेऽपि प्राप्ते विद्येनमाह—

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतिसेवा गुरो वासो गृहायोऽग्निपरिक्रिया ॥ ६७ ॥

वैवाहिक इति ॥ विवाहविधिरेव स्त्रीणो वैदिकः संस्कार उपनयनात्मयो मन्त्रादिभिः स्मृतः । पतिसेवैव मृशकुले वासो वेदाध्ययनरूपः । मृशकृत्यमेव सायप्राप्तः समिदोमस्त्रियोऽग्निपरिचयाः । तस्माद्विवाहादे उपनयनस्थाने विद्या नावृपनयनादिनवृत्तिरिति ॥ ६७ ॥

६७. विवाह-विधि ही स्त्रियों का वैदिक संस्कार (उपनयन-संस्कार) कहा गया है, पतिसेवा ही गृह में (मृशकुल) में [वेदाध्ययन-रूप] वास, मृहार्थ (मृशकृत्य ही) अग्निपरिचयों (हवन-आदि) कहा गया है।

एष प्रोक्तो द्विजातीनामोपनायनिको विधिः ।

उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निवोषत् ॥ ६८ ॥

एष इति ॥ औपनायनिक इत्यत्तिव्यञ्जकादित्वादुमवपदवृद्धिः । अग्ने द्विजातीनामोपनयनसंबन्धी क्रमकलाप उक्त उत्पत्तेद्वितीयजन्मतो व्यञ्जकः ॥ ६८॥

६८. यह द्विजातियों के [नवोन, द्वितीय] जन्म की व्यञ्जक पुण्य विधि कही गई; [अब उनके] कर्म योग (कार्य, कर्तव्य, इयटी) को जानो।

इदानीमपनोतस्य येन कर्मणा योगस्त शृणुतेत्पाह—

उपनीय गृहः शिष्यं शिक्षयेच्छांचमादितः ।

आचारमग्निकार्यं च संध्योपासनमेव च ॥ ६९ ॥

उपनीय गुरुरिति ॥ गृहः शिष्यमपनीय इवम् 'एका लिङ्गे गुरुे तिथः' (५।१३६) इत्यादिवक्षयमाणं शीवं स्नानाच्छमनाच्छारमनो मायप्रातः समिद्वोमानुषानं समन्वकसंव्योगामूलविष्टु च शिष्यते ॥ ६९ ॥

६९. गृह शिष्य का उपनयनकिरक नवंप्रथम लोन (सफाई), स्नान, आचमन आदि) आचार, अग्निकार्य (माय-प्रातः हवन) तथा संध्योपासन सिखाए।

अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथावास्त्रमुद्घमुखः ।

ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ ७० ॥

अध्येष्यमाण इति ॥ अध्ययन करिष्यमाणः शिष्यो यथावास्त्रं कृताचमन उत्तराभिमुखः कृताञ्जलिः पवित्रवस्त्रः कृतेन्द्रियसंयमो तुश्चाऽध्याप्यः । 'प्राक्षम्बो दक्षिणतः शिष्य उद्घम्बो वा' इति गौतमवचनात्प्राक्षम्बस्त्रागव्ययनम् । ब्रह्माञ्जलिकृत इति 'बाहिताम्न्यादिषु' (पा. २। २। २७) इत्यनेत छत्रवदस्य परिनिपातः ॥ ७० ॥

७०. जिसने अध्ययन किया है ऐसा अध्याप्य (गृह के द्वारा जिसे पढ़ाया जाना है, शिष्य) शास्त्र के अमूलार जिसने आचमन किया है ऐसा, उत्तर की ओर मुँह निए हुए ब्रह्माञ्जलि को करके (दौधकर) लघु (हूलके, पवित्र) वस्त्रों बाला, जीत ली है इन्द्रियों जिसने ऐसा [हो]

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादो ग्राहीं गुरोः सदा ।

संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१ ॥

ब्रह्मारम्भेऽवसाने नेति ॥ वेदाध्ययनस्यारम्भे कर्तव्ये समाप्तमे च कृते गुरोः पादोपसंप्रहृण कर्तव्यम् । हस्तीं संहृत्य संशिलाण्डी कृत्वाऽव्येतत्वम् । 'स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः' इति पूर्वस्त्रोकोक्त 'ब्रह्माञ्जलि शब्दाधिव्याकारः' ॥ ७१ ॥

७१. वेद [के अध्ययन] के आरम्भ और अवस्त्रि में सदा गृह के चरण पकड़ जाने चाहिए (हाथों से गृह के चरण पकड़कर प्रणाम करना चाहिए), हाथों को संशिलिष्ट करके (जोड़कर) पड़ा जाहिए । वह ब्रह्माञ्जलि कहलाती है ।

व्यत्यस्तपरिणिना कार्यमुपसंप्रहृणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ ७२ ॥

अत्यस्तपरिणिनेति ॥ पादोपसंप्रहृणं कार्यमित्यनल्लरभूक्त तद् व्यत्यस्तपरिणिना कार्यमिति विधीयते । कौदृशो व्यत्यासः कार्य इत्यत आह—सव्येन परिणिना सव्यः पादो दक्षिणेन परिणिना दक्षिणः पादो गुरोः स्प्रष्टव्यः । उत्तानहस्ताभ्यो नेत्रं पादयोः स्पर्शेन कार्यम् । यदाह वैठेनसि—उत्तानाभ्यो हस्ताभ्यो दक्षिणेन दक्षिणं सव्यं सव्येन पादाचभिवादयेत् । दक्षिणापरिभावेन व्यत्यासो वायं शिष्टसमाचारत् ॥ ७३ ॥

७२. अत्यस्त हाथ से गुरु के [चरणों का] उपसंप्रहृण (पास से भली भाँति पकड़ना) किया जाना चाहिए, बाएँ हाथ से वायी [चरण] दाएँ (हाथ) से दायी [चरण] प्रहृण किया जाना चाहिए । अत्यस्त = X ।

अध्येष्यमाणं तु गुरुनित्यकालमतन्द्रितः ।

अधीष्ठ भो इति ब्र्याद्विरामोऽस्त्वति चारमेत् ॥ ७३ ॥

अध्येष्यमाणमिति ॥ अध्ययन करिष्यमाणं शिष्य सर्वदा अनलसो गुहः 'ब्रह्मोऽव भोः' इति प्रथम वदेत् । शेषे 'विरामोऽस्तु' इत्यभिषाप विरमे-श्रियते ॥ ७३ ॥

७३. जो अध्ययन करता हैं (अध्ययन के लिए प्रस्तुत) [शिष्य] को सदा तन्दा से रहित गुरु—'हे, यह' इति प्रकार कहे [यहाई समाप्त होने पर] विराम होवे—इस से निवृत हो (फड़ा बंद करे) ।

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

खवत्प्यनोऽकृतं पूर्वं पुरस्ताच्च विशीर्यति ॥ ७४ ॥

ब्रह्मणः प्रणवमिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्याच्यवनारम्भे अध्ययनसमाप्तौ चोऽकृतं कुर्यात् । यस्मात्पूर्वं यस्योऽकृतो न कृतस्तत्त्वति वनैः वनैनश्यति, यस्य पुरस्ताच्च कृतस्तद्विशीर्यति अवस्थितिमेव न लभते ॥ ७४ ॥

३४. वेद [अध्ययन] के प्रारम्भ में तथा अन्त में सदा प्रणव ('ओम्' का उच्चारण) करे; [अध्ययन] से गहले अनोड़त (जहाँ ओम् नहीं किया गया वह) [धीरे-धीरे] नहूँ ही जाता है तथा बाद में [जहाँ ओम् नहीं किया गया वह] विशीणु हो जाता है।

३५. प्राक्कूलान्वर्युपासीनः पवित्रैश्च व पवितः ।

प्राणायामेस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमहंति ॥ ३५ ॥

प्राक्कूलान्विति ॥ प्राक्कूलान्वायामप्राप्तभावासीनः पवित्रैः कुशैः करदग्धैः पवित्रीहतः 'प्राणायामास्त्रयः पञ्चदद्यमाप्ताः' (१४९) इति गौतमस्मरणात्यञ्च-दद्यमावैतिथभिः प्राणायामैः प्रवतः । अकारादिलक्षणकालक्षण मात्रा । ततोऽप्ययनाप्तमोऽङ्कारमहंति ॥ ३५ ॥

३६. शूर्व को ओर है नोके बिन को ऐसी कुशाओं पर [कुशालत पर] मिली भाँति स्थिर होकर बैठा हुआ तथा पवित्री (कुशाओं, दीनों हाथों में लो गई कुमाओं) से पवित्र किया गया, तीन प्राणायामों से पवित्र किया गया, उसके अमन्तर ओङ्कार के योग्य होता है (उसके नामोच्चारण का अधिकारी होता है) ।

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।

वेदव्याप्तिरुहद्भूर्भवः स्वरितीति च ॥ ३६ ॥

अकारं चेति ॥ 'एतदशारमेता च' (२।४४) इति वक्ष्यति तस्यायं शेषः । अकारमेकारं मकारं च प्रणवावपवद्भूतं ब्रह्मा वेदव्याप्तद्यन्यत्र सामलक्षण्याद्भूर्भुवस्त्रिरिति जाहृतिवयं त्रिमेशं निरुहद्भूतवान् ॥ ३६ ॥

३७. प्रजापति ने वेदव्य में (तीनों वेदों से—ऋग्, यजुः तथा साम) से (समशः) अकार, उकार और मकार का तथा भूः भुवः और स्वः (व्याहृतियों) को तुहा ।

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमद्भुहत् ।

तदित्यूचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठो प्रजापतिः ॥ ३७ ॥

३८. सवति—४ लु गती

विशीर्णति—वि-४ लु हिसायाम्

त्रिभ्य एवेति ॥ तथा त्रिभ्य एव वेदेन्य ऋग्यजुसामन्यः तदित्यूच इति
प्रतीकेनानुदितायाः सावित्र्याः पादं पादमिति भीन्पादान् ऋहो चक्षये । परमे
स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ॥ ७७ ॥

७८. परम स्थान में स्थित ग्रजापति ने तीनों बेदों से ही इस सावित्री के
'तत्' इस प्रकार [प्रारम्भ होने वाली] छक् (तत्सवितुवरेण्य...) के पादम्
पाद को दुहा । —सावित्री के तीन पाद हैं: प्रथम पाद ऋग्यवेद से, द्वितीय यजुर्वेद
से, तृतीय सामवेद से दुहा ।

यत एवमतः—

एतदशरमेतां च जपन्व्याहृतिपूर्विकाम् ।

संध्ययोष्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

एतदशरमिति ॥ एतदशरमो द्वादश्लाम्, एतां च त्रिपदा सावित्री
व्याहृतिवयपूर्विकां संध्याकाले वपन्वेदजो विश्रादिवद्वयाभ्ययनपुण्येन
युक्ततो भवति । अतः संध्याकाले प्रणवव्याहृतिवयोपेता सावित्री वपेदिति विधिः
कल्पते ॥ ७८ ॥

७९. इस अशर (ओम्) को और व्याहृतिपूर्वक इस [सावित्री] को
दोनों संध्याकालों में जपता हुआ वेद को जानने के बाला वाद्याण वेदपुण्य से
(तीनों बेदों के अव्ययन के पुण्य से) मृक्त हो जाता है ।

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य वहिरत्तन्त्रिकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासात्त्वचेवाहिविमुच्यते ॥ ७९ ॥

सहस्रकृत्व इति ॥ संध्यायामस्यव काल एतत्प्रकृतं प्रणवव्याहृतिवय-
सावित्र्यात्मक त्रिक ग्रामाद्विहनंदीतीरात्म्यादौ सहस्रावृत्ति वपित्वा महतोऽपि
पापात्मपे इव कन्त्रुकान्मूच्यते । तद्मालापक्षमार्थमिद जपनोपमित्वप्रकरणे-
इपि लाघवार्थमृक्तम् । अन्यत्रैतत्रयोऽवारणमपि पुनः कर्तव्यं स्यात् ॥ ७९ ॥

७३. ऋग्यवेदे जान वर्णन च—तत्सवितुवरेण्यम् । ✓

यजुर्वेदे किंग—भर्गो देवस्य धीमहि । ✓

सामवेदे आमन्दः प्रेरणा च—धियो यो नः प्रचोदयात् । ✓

५९. ब्रह्मण इस विक का बाहर हजार लार अमास करके (जपकर) एक ही मास में, त्वचा (केन्द्रो) से सौप के समान बड़े पाप से छूट भी जाता है।

एतद्यच्चो विसंयुक्तः काले च क्रिया स्वया ।

नह्यत्रियविद्योनिगंहन्णां याति साधु ॥ ८० ॥

एतद्यच्चेति ॥ संच्चापामन्त्रज समय छूचत्वा सादिज्ञा विसंयुक्तस्त्रियकृत-सादित्रीजय स्वकीया क्रिया साधप्रातहोमादिश्चया स्वकाले त्वयतो ब्राह्मणः लक्षियो वेदयोऽग्नि सञ्जनेषु निन्दां गच्छति । तस्माल्लक्षकाले सादित्रीजयं स्व-क्रिया च न त्यजेत ॥ ८० ॥

८०. इस छक् (सादित्रीमन्त्र) से विसंयुक्त (अलग-अलग हुआ) तथा काल में (साध प्रातः) क्रिया (संच्चा हवन आदि क्रिया) से विसंयुक्त ब्राह्मण लक्षिय और वेद्य, साधुओं में निन्दा को प्राप्त होता है।

३९. चहि—कुल्लक—संध्या से दूसरे काल में, बलहर—out side (the village)

विक—तीन की जोड़ी (यही तीन विक हैं ।)

१. ब उ म्
२. भू भृत्र स्वः
३. सादित्री (गायत्री) मन्त्र के तीन गाद—
(क) तस्मादितुवरेष्यम्
(ल) भर्गो देवस्य धीमहि
(ग) वियो दो नः प्रचोदयात्

ऐतरेयब्राह्मणम् २५.७. लक्ष्मेद एवाम्नेरज्ञायत । यजुर्वदो वर्योः । सामवेद आदित्यात् । तान् वैदान् अभ्यतपत् । तेभ्योऽभितप्तेन्यस्त्रीणि गृहाण्यज्ञापन्त । मूर्तियेव अम्नेदाद्यापन्त । भूष्म इति यजुर्वदात् । स्वरिति सामवेदात् । तानि गृहाण्यप्यतपत् । तेभ्योऽभितप्तेन्यस्त्रयो वर्णा अज्ञापन्त—अकार उकारे मकार इति । तानेकाच्चा समभरत् । तदेतदोमिति । ..... एतानि ह वै वेदान्तमन्तः लेखणानि । यदेता व्याहृतयः ।

८०. क्रियो योनियस्य स विद्योनिर्वेश्यः ।

ओङ्कारपूर्विकास्तित्वो महाव्याहृतयोऽव्याः ।
त्रिपदा चेव सावित्री विजेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ८१ ॥

ओङ्कारपूर्विका इति ॥ ओङ्कारपूर्विकास्तित्वो व्याहृतयो भूम्बःस्वरित्येता
अक्षरब्रह्माचार्तिकलत्वेनाव्याः । त्रिपदा च सावित्री ब्रह्मणो वेदस्य मुख-
माश्यम् । तापूर्वकविदाव्ययनामन्भात् । अथवा ब्रह्मणः परमात्मनः प्राप्तेद्वार-
मेतत् । अव्यवनजापादिना निषापत्स्य ब्रह्मज्ञानप्रकरणे मोक्षावाप्नेः ॥ ८१ ॥

८२. ओङ्कार है पहले जिनके ऐसी तीन अव्यय महाव्याहृतियाँ (भू. भू. स्व.) तथा त्रिपदा (तीन चरणों वाली) सावित्री—[इन्हें] ब्रह्म का मुख आनन्द चाहिए ।

अत एवाह—

योऽधीतेऽहन्यहन्येता त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूतिमान् ॥ ८२ ॥

योऽधीत इति ॥ यः प्रत्यहमनल्लम् सन्सावित्री प्रणवब्रह्माहृतियुक्तो वर्ष-
जयमधीते न परं ब्रह्माभिमुखेन गच्छति । स वायुभूतो वायुरिति कामचारी
जायते । च ब्रह्म तदेवास्य भूतिरिति खमूतिमान् भवति यारोरस्यापि नाशाद्
क्षत्येव संप्रसाते ॥ ८२ ॥

८३. जो अतन्द्रित (विना तम्भा, भालस्य के) तीन वर्षे तक दिन दिन में
(प्रतिदिन) इस (सावित्री) को पढ़ता है (जपता है), वह वायु हुआ हुआ,
आकाश की मूर्ति वाला [हुआ हुआ] परम ब्रह्म को प्राप्त करता है ।

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥ ८३ ॥ X

एकाक्षररमोङ्कारः परं ब्रह्म, परब्रह्माचार्तिहेतुत्वात् । ओङ्कार-
स्य जपेन तदर्थस्य च परब्रह्मणो भावनया तदवाप्ने । प्राणायामाः सप्तणव-
सव्याहृतिसशिरस्कमरायनीभिस्त्रिवरावृत्तिभिः । कृतादन्नद्रायणादिभ्योऽपि परं

तपः । प्राणायामा इति बहुवचननिर्देशान्वयोऽवश्यं कर्तव्या हृष्टकतम् । नाविकाः प्रकृष्टमन्यमन्त्रजात मास्ति । मौनादपि सत्यं वाचिषिष्यते । एपो चतुर्णी स्तुत्या चत्वायेतान्युगामनीयानीति विद्यः कर्तव्यते । धरणीधरेण तु 'एकाधरपरं ब्रह्म प्राणायामपरं तपः' इति पठित, व्याकुलात च—एकाधर परं यस्य तदेकाधरपरम्, एवं प्राणायामपरमिति । 'मेवातिथिप्रभूतिभिदुर्ज्ञ-लिलित यतः । त्रिवर्गनाडान्तरं तत्त्वं स्वतन्त्रो वर्णीचर' ॥ ८३ ॥

८३. एकाधर (ओम्) परम ब्रह्म है, प्राणायाम परम तप है, नाविकी से परे (उत्कृष्ट) [कुछ भी] नहीं है; मौन से सत्य (सत्यमाण) बहुकर है।

अकर्त्त्वं सर्वा वेदिकयो जुहोति-यजतिकियाः ।

अक्षरं त्वक्षरं ज्येयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४ ॥

अकर्त्त्वंतीति ॥ सर्वां वेदाविहिता होमपात्रादिकृपाः कियाः स्वकृपतः फल-तदेव विनशयन्ति । अक्षरं तु प्रणवब्रह्मजयं ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात्कलद्वारेणाक्षरं ब्रह्मीभावस्याविनाशात् । कथमस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमत आह—ब्रह्म वेदेति । चतुर्णी हेतौ । यस्मात्प्रजातामविषयतिर्वद्ब्रह्म तदेवायमोक्तुर् । स्वसातो ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन चास्य ब्रह्मतम् । उभयपापि ब्रह्मत्वप्रतिपादकत्वेन वाय-मुपाभितो जपकाले मोक्षहेतुरित्यनेन दर्शितम् ॥ ८४ ॥

८४. सब वेदिक होम नथा याग-रूप कियाएँ नष्ट हो जाती हैं; अक्षर (ओम्) अक्षर (न नष्ट होने वाला) जानना चाहिए [इनी ओम् की] ब्रह्म नथा प्रजापति जानना चाहिए ।

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणः ।

उपांशुः स्याच्छत्तगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ८५ ॥

विधियज्ञादीति ॥ विधिविग्रहो यज्ञो विधियज्ञो ददेष्योमेभासादिस्तस्मात्-प्रकृताता प्रणवादीता नपयज्ञो इत्यग्नाधिकः । सोऽप्यपाशयेदनुग्राहितस्तदा इत्यग्नाधिकः । यस्मीन्दायादपि परो न शृणोति तदुपांशु । मानसस्तु जपः साहस्रगुणाधिकः । यत्र विद्वाऽठ मनागांगे न चलति स मानसः ॥ ८५ ॥

८५. ऐतरेय शाश्वतम्, (२.१६)—यत्यं वदीवा । तस्माद् दीक्षितेन मापमेव वक्तव्यम् ।

८५. विधियज्ञ से जपयज्ञ दयगुना, उपांशु [जप] सी गुना तथा मानस
[जप] हवार गुना कहा गया है।

ये पाकयज्ञाइचत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नाहंनित षोडशीम् ॥ ८६ ॥

ये पाकयज्ञ डृति ॥ इत्याप्यज्ञादन्ये मे पञ्चमहायज्ञालतंगता वैश्वदेव्योम्-
बलिकम् नित्यश्राद्धातिपिभोक्तृत्यकाश्चत्वारः पाकयज्ञा विधियज्ञ दयांपौर्ण-
वासादयस्ते सहिता जपयज्ञस्य षोडशीमयि कलां न ग्राप्तुवन्ति । जपयज्ञस्य
षोडशाशेनापि न समा इत्यर्थ ॥ ८६ ॥

८६. जो चार विधियज्ञों से यकृत पाकयज्ञ [है], वे सब जपयज्ञ की १६वीं
कला (भाग, हिस्से) के गोम्य भी नहीं हैं।

जप्येनैव तु संसिद्धेद्वाहणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यज्ञ वा कुर्यान्मेत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ८७ ॥

जप्येनैवेति ॥ ब्राह्मणो जप्येनैव निसंदेहो सिद्धि लभते नोक्तप्राप्तिवोग्यो
भवति । अन्यद्विकं बामादिकं करोतु त करोतु वा । यस्मान्मेत्रो ब्राह्मणो

८५. विधियज्ञ—दशं, पौर्णमास, आदि वैद्यशास्त्रविहित यज्ञ । उपांशु
जप—होठों ही होठों में किया जाने वाला जप, यह किसी अन्य को सुनाए नहीं
देता ।

उपांशु जपः —उपगता अशब्दो यज्ञ । उपांशुजपलक्षणम्—

त्रित्वोद्धी चालयेत् किञ्चिद्देवतामगतमानसः ।

निजश्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥

जपस्त्रिविधः—

विधियज्ञो जपयज्ञः स्यात् तस्य भेदान् निवोधत ।

वाचिकदत्त यजपायाद्वच मानसश्च त्रिवा मतः ॥

८६. विधियज्ञ—दशं, पौर्णमास आदि यज्ञ

चार पाक यज्ञ—१. वैश्वदेव्य होम २. बलिकम् ३. नित्यश्राद्ध ४.

अतिपि भोजन ।

ब्रह्मणः संवन्धी ब्रह्मणि लीपते इत्यागमेष्वर्चयते । मित्रमेव मैत्रः । स्वार्थोऽग्निः ।
वायादिव पशुबीजादिवभावं संवंप्राणिप्रियता संभवति, तस्मादागादिना
विनापि प्रणवादिजपनिठो निस्तरतोति जपत्रवसा, त तु यामादीना निषेष-
न्तेषामपि शास्त्रीयत्वात् ॥ ८७ ॥

८८. ब्राह्मण जपसंबन्धी [बज] से ही सिद्धि को प्राप्त करता है, इस
विषय में संयोग नहीं है; [कुछ] अन्य [किया] करे या न करे, [करोंकि]
मैत्र (मनके प्रति मित्रता की भावता काला) ब्राह्मण कलाता है ।
इदानीं संवंधणिनिष्ठेन मकडपुरावर्णपद्मनिन्द्रियसवयमाह—

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वप्यपहारिषु ।

संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव वाजिनाम् ॥ ८८ ॥

इन्द्रियाणामिति ॥ इन्द्रियाणां विषयेष्वप्यपहरणशीलेषु वत्तमानानां तद्यि-
त्वादिविषयदोषाङ्गानन् संयमे यत्नं कुर्वत्वारथश्चित्र रथनिष्पृसामाभ-
वानाम् ॥ ८८ ॥

८९. विद्वान् विषयों में ले जाने के स्वभाव वाली इत्यर उत्तर भद्रतो हूर्द
इन्द्रियों के संयम में यत्न करे, जैसे सूर्यि अद्वां [के नियन्त्रण में यत्न करता है] ।

एकादशोन्द्रियाण्याहर्यानि पूर्वे मनोरिणः ।

तानि सम्यकप्रवद्यामि यथावदनुपूर्वजः ॥ ८९ ॥

एकादशोत्ति ॥ पूर्वपरिषिक्ता यन्येकादशेन्द्रियाण्याहस्तान्मवर्जनां शिक्षार्थं
सर्वार्थं कर्मतो नामतश्च कमाद्वयामि ॥ ८९ ॥

९०. यहले मनोरिणों ने जिन ११ इन्द्रियों का कर्त्तव्य किया है उसका यथा-
वत् (शीक-ठीक) करमः भली-भाति सविस्तर करन करेंगा ।

श्रोत्रं त्वचं चक्षुषो जिह्वा नासिका चंच पञ्चमो ।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चंच दशमो स्मृता ॥ ९० ॥

९०. तुलना कियताम्—यजुवेदः ३५.६—

सुपारथिरव्यवनिव यन्मनुष्वानेनीयतेऽभीषाभिर्वाँजिन इव ।

हत्प्रतिष्ठ यदविर जविष्ठं तस्मे मन शिवसु कुलमस्तु ॥

ध्रोत्रमिति ॥ तेष्वेकादशमु ओत्रादीनि दशैतानि बहिरन्दियाणि नामतो
निर्दिष्टानि । पायुपस्थं हस्तपादमिति 'दन्तदस्त्रं प्राणित्यर्थसेना ज्ञानाम्' (पा. २४१२)
इति प्राण्यज्ञानदत्तवादिकवद्ग्राहः ॥ ९० ॥

९०. काल, त्वचा, अंखें, जिह्वा, और पौचकी नासिका, पायु, उपस्थ
हाथ, पैर तथा बाणी दसवी कही गई है ।

बृद्धीन्द्रियाणि पञ्चवां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वजः ।

कर्मन्द्रियाणि पञ्चवां पात्रवादनि प्रचक्षते ॥ ९१ ॥

बृद्धीन्द्रियाणीति ॥ एको इशानो मध्ये श्रोत्रादीनि पञ्च कर्मोत्ताति बृद्धे
करणत्वाद् बृद्धीन्द्रियाणि । पात्रवादीनि चोत्सर्गादिकर्मकरणत्वात्कर्मन्द्रियाणि
तद्विदो बदन्ति ॥ ९१ ॥

९१. इनमें से कर्मवाः पौच और (काल) आदि को बृद्धीन्द्रियों (बृद्धि+
इन्द्रिय—ज्ञानेन्द्रियां), इनमें से [कर्मवाः] पौच पायु आदि को कर्मन्द्रियों कहते हैं ।

एकादशं मनो ज्यें स्वगुणेनोभयात्मकम् ।

यस्मिन्जिते जितावेतो भवतः पञ्चको गणो ॥ ९२ ॥

एकादशमिति ॥ एकादशसंख्यापुरकं च मनोरूपमन्तरिन्द्रियं ज्ञातव्यम् ।
स्वगुणेन संकल्परूपेणोभयलोन्द्रियगणप्रवत्तकस्वव्ययम् । अत एव यस्मिन्मन्तरि
जिते उभावयि पञ्चको बृद्धीन्द्रियकर्मन्द्रियगणी जितो भवतः । पञ्चकाविति
'तदस्य परिमाणम्' (पा. ५११११०) इत्यनुषुत्तो 'संख्यापाः समाप्तदृष्टमूत्रा-
ज्ञानेषु' (पा. ५११११८) इति पञ्चसंख्यापरिमितसद्व्याख्ये क ॥ ९२ ॥

९२. ११वीं मन ज्ञानना चाहिए । [वह] अपने मूल से उभयात्मक ज्ञाने-
न्द्रिय तथा कर्मन्द्रिय दोनों के स्वरूप बाला है—जिसके जौते जाने पर ये
दोनों पौच-पौच के समूह जीते हुए हो जाते हैं ।

मनोवर्मसंकल्पमूलत्वादिन्द्रियाणां प्राप्येण प्रवृत्तेः किमधंनिन्द्रियतिप्रह-
कतंव्य इत्यत आह—

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमुच्छसंशयम् ।
संनियस्य तु तान्येव ततः सिद्धि नियच्छति ॥१३॥

इन्द्रियाणामिति ॥ यस्मादिन्द्रियाणां विषयेन प्रसक्तया दृष्टादृष्टं च दोषं
नियतदेह प्राप्नोति । तान्येव पुनरिन्द्रियाणि सम्बालनवम्य तिद्धि भीक्षादि-
पुरुषार्थयोग्यतात्परां लभते । तस्मादिन्द्रियसंग्रहं कुर्यादिति शेषः ॥ १३ ॥

१३. इन्द्रियों में प्रसक्त होने से [मनुष्य] नियंशय (अब्रम्य ही) दोष
को प्राप्त होता है। उनको ही संयत (नियन्त्रित) करके उसके बाद (या उस कारण
से) सिद्धि को अपने नियन्त्रण में कार लेता है (वश में कर लेता है, प्राप्त कर
लेता है) ।

किमिन्द्रियसंयमेन विषयोपभोगादेस्त्रव्यक्तामो निवल्लर्तीत्यामङ्गुष्ठाह—
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हृचिया कृष्णवत्मेव भूय एवाभिक्षयंते ॥ १४ ॥

न चात्मिति ॥ न कदाचित्कामोऽभिलापः काम्यन्त इति कामा विषया-
स्तेपामुपभोगेन निवलंते, किंतु धृतेनान्निरिद्वाचिकाचिकरममेव वर्षते । प्राप्त-
भोगस्वाग्नि ॥ प्रतिदिन तदपिकर्मोगावाच्छादयनंतः । अत एव विष्णुपुराणे
यातात्वाक्षयम्—‘एतमिद्या वीहियवं हिरण्यं पश्वः स्त्रियः । एकस्मापि न
पर्याप्तं तदित्यतित्यं त्यजते ॥’ तथा—‘पूर्णे वर्षसहस्र मे विषयात्मकत्वेताः ।
सप्तान्नरम्भदिन तुष्णा यत्तेष्वेव हि जायते ॥ १४ ॥

१४. काम (इच्छा) कामो (इच्छाकामो) के उपभोग से कभी भी शान्त
नहीं होती : जैसे हृषि से अग्नि [वह काम] और अधिक बड़ा जाता है।

यद्यन्तान्नाप्नुयात्सर्वान् यद्यन्तान्केवलांस्तर्यजेत् ।

प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ १५ ॥

यद्यन्तान्निति ॥ य एतान्मार्वान्विषयद्यान्प्राप्नुयात्, यद्यन्तान्कामानुपेक्षते,
तपोविषयीपेक्षकः धेयान्; तस्मात्सर्वकामप्राप्नेस्तदुपेक्षा प्रशस्ता । तभा
हि—विषयलोकुपस्य तत्त्वाप्ननावृत्यादने कष्टसंभवो विषयती च क्लेशातिशयो
नामु विषयविरक्तस्य ॥ १५ ॥

१५. जो इन सब (कामों, विषयों) को प्राप्त कर ले और जो इनको चिन्तुम छोड़ दे—सब कामों को प्राप्त करने से परिवाग (पूर्णतया छोड़ देना) समुकर (वेहतर) है ।

इदानीमिन्द्रियसंयमोगापमाह—

न तथेतानि शक्यन्ते संनिधन्तुभसेवया ॥ १६ ॥

विषयेषु प्रज्ञाप्तानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥ १६ ॥

न तथेति ॥ एतानीमिन्द्रियाणि विषयेषु प्रसक्तानि तथा नासेवया विषय-सम्बिन्दित्वादिवदोषज्ञानेन शरीरस्य च 'अस्मिन्दणम्' (६।७६) इत्यादिवद्यमाण-दोषाचिन्तनेन । उस्मादिष्पदोषज्ञानादिना वहिर्मिन्द्रियाणि ममश्च निय-च्छेत् ॥ १६ ॥

१६. विषय में प्रज्ञाप्त (उन से प्रीति रखने वाली, उनका सेवन करने वाली, —या उनका प्रीतिपूर्वक सेवन करने वाली) ये इन्द्रियों असेवा (असेवन—विषयों का सेवन न करना) से उस प्रकार नियन्त्रित नहीं की जा सकती यथा निरन्तर रहने वाले ज्ञान से ।

यस्मादिनियमितं मनो विकारल्प हेतु स्पादत आह—

वेदास्त्यागाइच यज्ञाइच नियमाइच तपांसि च ।

न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धि गच्छन्ति कर्हचित् ॥ १७ ॥

वेदा इति ॥ वेदाभ्यवनदानवज्ञनियमतपांसि भोगादिविषयसेवासंकल्प-शीलिनो न कदाचित्पलसिद्धये प्रभवन्ति ॥ १७ ॥

१७. अत्यन्त दूरीपत है भाव जिसके ऐसे (मनुष्य) के लिए वेद, त्याग, यज्ञ, नियम और तप कभी सिद्धि को प्राप्त नहीं होते (फलसिद्धि करने वाले नहीं होते) ।

प्रज्ञाप्त = प्र + ज्ञाप्त + त (तत) — उसी प्रीतिसेवनयोः ।

गोता ४३८—न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विचते ।

जितेन्द्रियस्य स्वकामाह—

शुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा ग्रात्वा च यो नरः ।

न हृष्यति ग्लायति वा स विजेयो जितेन्द्रियः ॥ ९८ ॥

द्रुत्वेति ॥ स्तुतिवाचम् निवाचाक्षय च शुत्वा, सुखस्थपदं दुकूलादि, दुखस्थनं मेषकम्बलादि स्पृष्ट्वा, मूरुप कुरुते च दृष्ट्वा, स्वादु अस्वादु च भुक्त्वा, मुरभिमसुरभि च घात्वा, यस्य न हृष्यविषयादी स जितेन्द्रियो ज्ञातव्यः ॥ ९८ ॥

९८. नुन कर, सर्वो करते, देखकर, लाकर, मूरुपकर, वो मनुष्य न हृष्य होता है, न ग्लायि (दुख) को प्राप्त होता है उसे जितेन्द्रिय जानना चाहिए ।

एकेन्द्रियासंपर्मोऽपि निवायेत इत्याह—

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं भरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य भरति प्रजा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ ९९ ॥

इन्द्रियाणां रिति ॥ सर्वेषामिन्द्रियाणां मध्ये यहेकमपीन्द्रिय विषयप्रबण भवति ततोऽस्य विषयास्य इन्द्रियान्तर्हेतुपि तत्त्वज्ञान भरति न व्यवतिष्ठते । चर्मनिर्मितोदकपात्रादिवैकेनापि छिरेण सर्वस्थानस्यमेवोदक न व्यवतिष्ठते ॥ ९९ ॥

९९. यदि सब इन्द्रियों में एक इन्द्रिय [भी] भरित होती है (वही है, नियन्त्रण से बाहर हो जाती है), उससे इसकी (मनुष्य) प्रजा भरित हो जाती है, जैसे दृति (भगवक) के एक लुप्त पाद (चरण, भाग, छिर) से जल ।

इन्द्रियसमस्य सर्वगुरुपाप्यहेतुतो दद्येति—

वशो कृत्वेन्द्रियपामं संयम्य च मनस्तथा ।

सर्वान्संसाधयेदर्थानिक्षिष्वन् योगतस्तनुम् ॥ १०० ॥

वशो कृत्वेति ॥ वहिरिन्द्रियपाप्यमायते कृत्वा मनपञ्च संयम्य सर्वान्गुरुपापार्थान्

१०१. गीता ५-२०—

न प्रहृष्टेन्द्रियं प्राप्य नोहितेन्द्रियं चोप्रियम् ।

स्वरवद्विरसमुडो व्रह्मविद् व्रह्मणि स्मितः ॥

१०१. भरति—इत्यत्तसारसुल्तानामित्यसूचकम् ।

सम्प्रकाशयत् । योगत् उपायेन स्वदेहमपीड्यन्तः सहजसुखी संस्कृताज्ञादिकं
भुजते स कर्मण ते त्वरेत् ॥ १०० ॥

१००. इन्द्रिय-समूह को बझ में करके तथा मन को संवरत (नियन्त्रित)
करके, शरीर को छीण न करता हुआ योग से सब अचौं को मिछ कर सकता है
(करता है) । (अर्थात् हठयोग ठीक नहीं है—मन का नियन्त्रण ही असली योग
है—‘योगस्तिष्ठत्वृत्तिनिरोधः’—योगदर्शन) ।

पूर्वां संध्यां जपस्तिष्ठत्वसावित्रीमाऽक्षवर्णनात् । ✓ १०१

पदिच्चमां तु समासीनः सम्प्रगृक्षविभावनात् ॥ १०१ ॥

पूर्वां संध्यामिति ॥ पूर्वां संध्यां पदिच्चमामिति च । ‘कालावतोरत्यन्त-
संध्यां’ (पा. २।३।५) इति द्वितीया । प्रथमसंध्या सूर्यदर्शनपद्मनंतं सावित्री
जपस्तिष्ठते । आसनादुत्ताय निवृत्तगतिरेकत्र देशे कुर्यात् । पदिच्चमा तु संध्या
मावित्रो जपस्तिष्ठत्वत्वदर्शनपद्मनमूपविटः स्पात् । अत्र च फलवत्त्वाज्ञयः
प्रथान, स्वानासने तद्वाहे । ‘फलवत्त्वप्रिचावकलं तदङ्गम्’ इति न्यायात् ।
‘संध्यांवेदविद्विप्रो वेदपुष्पेन यूज्यते’ । (२।७।८) ‘सहस्रकृत्यस्त्वस्त्वस्त्व’
(२।७।९) इति पूर्वं जपास्तुतमुक्तम् । मेधातिविस्तु स्वानासनयोरेव प्राप्तान्य-
माह । संध्याकालश्च मुहूर्तमात्रम् । तदाह योगियाजपवन्नयः—‘हातवृद्धी तु
सतत दिवसाना गत्वाकमम् । संध्या मुहूर्तमात्र तु हासे वृद्धी च सा
स्मृता’ ॥ १०१ ॥

१०१. पहली अवधा पूर्वं दिशा की संध्या के समय (सब्रेरे की संध्या के
समय) सूर्य के दर्शन तक सावित्री को जपता हुआ बढ़ा रहे । पिछली या परिचम
की संध्या के समय (शाम की संध्या के समय) बैठा हुआ [जप करे] ।

पूर्वां संध्यां जपस्तिष्ठश्चमेनो व्यपोहति ।

पदिच्चमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ १०२ ॥

१००. योगतोऽधिष्ठन् इत्यस्यान्यमर्थं करोति । पाठकैविचाप्यम् ।

१०१. प्रभात आलस्यसभावनया ‘तिष्ठते’ ।

सायन्कूल इतन्तिसंभावनया ‘समासीन’ ।

पूर्वो मध्यामिति ॥ पूर्वसंघ्यायां तिष्ठन् जपं तुर्वाणो निशासमिति पाप
नामयति । पादित्वमसम्भायां तूष्विष्टो जपं कुर्वन्विकाजितं पापं निहृतिं ।
तथाग्नि बपात्कलमुक्तम् । एतच्चामानादित्पापविषयम् । अतएव मात्र-
कल्पः—‘दिवा वा यदि वा रात्री पदशानकृत भवेत् । विकालसंघ्याकरणा-
रात्सर्वं विप्रवदयति’ ॥ १०२ ॥

१०२. पूर्व संघ्या मे खड़ा हुआ जप करता हुआ निशासम्बन्धी (रात के)
पाप को हुर कर देता है । पश्चिम [संघ्या में] बैठा हुआ [जप करता हुआ] दिन
में किये गए मल (पाप) को तट कर देता है ।

न तिष्ठति तु या पूर्वो नोपास्ते यद्य विष्वमाम् ।

त शूद्रवद् बहिष्कायः सर्वस्माद्विज्ञप्तमणः ॥ १०३ ॥

न तिष्ठतीति ॥ यः पुनः पूर्वसंघ्या नानुतिष्ठति पश्चिमान् न नोपास्ते ।
तत्तत्कालविहितं बपादि न करोतीत्यर्थः । स शूद्र इव सर्वस्माद्विज्ञप्तमणी-
प्रतिपित्तकारादेरपि वाह्यः कायः । अनेनैव फल्यवापेत संघ्योगासनस्य निय-
तोक्ता । नित्यतेऽपि सर्वदापेक्षितपापशयस्य फलत्वमविच्छिन्नम् ॥ १०३ ॥

१०३. जो पूर्व [संघ्या में] लड़ा नहीं होता है जो पश्चिम [संघ्या में]
उपासना नहीं करता है—सब द्विज-कर्म से शूद्र के समान बहिष्कृत कर दिया
जाना चाहिए ।

अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः ।

साविक्रीमप्यधीयोत गत्वारण्यं समाहितः ॥ १०४ ॥

अपा समीप इस्ते ॥ बह्यप्रवर्णप्रमिदं सरुखेदाव्ययनाशक्तीं साविक्रीमात्र-
स्थितमपि विचीयते । अरण्यादिनिवर्तनदेश गत्वा नद्यादित्वत्समीपे नियतेऽन्त्रियः
समाहितोन्नयमना नैत्यकं विधि बह्यप्रवर्णप्रमास्थितोन्नुतिष्ठामुः साविक्री-
मपि प्रणवव्याहुतित्रयता पर्योक्तामधीयेति ॥ १०४ ॥

१०४. अरण्य (निजेन प्रदेश) में जाकर जलों (जलाशय नदी आदि)
के समीप नियतेऽन्त्रिय (जितेऽन्त्रिय) हुआ हुआ नियत की [बह्यप्रवर्णप्रमिद], विधि
को करने को प्रस्तुत [मनुष्य] साविक्री का भी अभ्यगत (जप) करे ।

वेदोपकरणे चैव स्वाध्यायो चैव नित्यके ।

नानुरोधोऽस्त्यनव्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ १०५ ॥

वेदोपकरण इति ॥ वेदोपकरणे वेदाङ्गे गिरादी नित्यके नित्यानुष्ठेये च स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञस्त्रो होममन्त्रेषु नानव्यायामादरो नास्ति ॥ १०५ ॥

१०५. वेदाङ्ग में तथा नित्य के स्वाध्याय में तथा होममन्त्रों में अनव्याय का जनुरोध (आदर) नहीं है (अर्थात् इनमें कभी छुट्टी नहीं) ।

नित्यके नास्त्यनव्याये ब्रह्मसत्रे हि तत्त्वमृतम् ।

ब्रह्माहुतिहृतं पुण्यमनव्यायवद्कृतम् ॥ १०६ ॥

नित्यक इति ॥ पूर्वोक्तनैत्यकस्वाध्यायवस्यायमनुवादः । नित्यके वपयज्ञनव्यायो नास्ति । यतः सतोऽसत्यत्वात् । ब्रह्मसत्र तन्मन्वादिभिः स्मृतम् । ब्रह्माहुतिहृत्याहुतिहृविस्तस्यां हृतमनव्यायामाव्यवनस्त्रामनव्यायवद्कृतमपि पुण्यमेव भवति ॥ १०६ ॥

१०६. नित्य के काथे में (जपयज्ञ में) अनव्याय नहीं है क्योंकि उसे तो ब्रह्मसत्र कहा गया है । ब्रह्म (वेद) लगो अहुति से हजि दिया गया अनव्यायलीपी वापद् से किया गया [वह ब्रह्मसत्र] पुण्यकारक है ।

यः स्वाध्यायमवीत्येवं विधिना नियतः शुचिः ।

तस्य नित्ये अरत्येव पयो इधि घृतं मधु ॥ १०७ ॥

यः स्वाध्यायप्रमिति ॥ अद्विद्यत्वन्तस्यामि इतीया । यो वयंमप्येकं स्वाध्यायमहरुहिताहृत्यकं नियतेन्द्रियं प्रततो वपति तस्येव स्वाध्यायो वपयज्ञ श्रीराधीनि अरति श्रीरादिभिर्वाल्यित् इच व्रीणाति । ते च प्रीताः

१०५. वेदाङ्गानिष्ठ—जित्ता बहुमे व्युक्तरणे छन्दो ज्योतिर्णि निर्वितज्ज्व ।

१०६. ब्रह्माहुतिहृतम्—कुलकृक—ब्रह्माहुतिस्तस्यो हृतम् । अस्माकं नियतेन ब्रह्माहुतिस्तस्या हृतम् । ब्रह्मसत्रम्—ब्रह्म वेदस्तत्पाठरूप सत्रम् ।

वपद्—देवोदृश्यकहृविस्त्वामन्वः (अमर.) ।

ज्योति वस्त्रिमन् सत्रे ब्रह्माहुतिरूपव्यायश्च वपदकृप्येण । एवमनव्यायो ते करिष्यते ।

सर्वकामेजपवज्ञकारिणस्तर्पयन्तीत्यथः । अत एव याजवल्यम् (२।५१) —
 ‘मधुना पथमा चैव स देवास्तर्पयद्विजः । पितॄन्मधुषुताभ्या च कृतोऽसीते
 हि योन्नवहम् ॥’ इत्पुण्ड्रकम्य चतुर्णामेव वेदानां पुराणानां चयम्य च । देव-
 मित्तुनिष्ठलमुक्त्वा येषु ‘ते तृष्णास्तर्पयन्तयेन सर्वकामफलं शर्मः’ (पा. स्म.
 २।५३) इत्युक्तवान् ॥ १०७ ॥

१०७. जो एक वर्ष तक वित्तेन्द्रिय पवित्र हुआ हुआ, विधि से स्वाध्याय
 को (जपवज्ञ को) पढ़ता है—अर्थात् जप करता है, उसके लिए वह (स्वाध्याय)
 नित्य दूष, दही, धी, वाहव अरित करता है ।

आग्नोन्धनं भैश्चर्यामधःशाय्यां गुरोहितम् ।

आ समावतंनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥ १०८ ॥

आग्नोन्धनमिति ॥ सावंप्रातः समिद्दोम, भिक्षासमहाहरण, अस्त्रवाचायन-
 कामामवःशाय्या ननु स्वपिष्ठलगायित्वमेव, गुरोहितकुम्भाच्चाहरणस्य द्वित-
 तुतोपनयनो बहुचारी समावतंनपयंतं कुर्यात् ॥ १०८ ॥

१०८. किया गया है उपनयन जिसका, ऐसा द्विज समावतंन [संस्कार] परंनन्तर समिद्दोम (पवित्र अस्ति में ईघन डाकता), भिक्षासमूह का लाना, नीचे (भूमि पर) सोना, गुह के हितकारी काष्ठ (गुह सेवा आदि) करे ।

कीदूषः शिखोऽव्याप्त्य इत्याह—

आचार्यपुत्रः शुद्धूषुलनिदो धार्मिकः शूचिः ।

आस्तःशक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽव्याप्त्य दश धर्मतः ॥ १०९ ॥

आचार्यपुत्र इति ॥ आचार्यपुत्र, परिचारक, जानात्तरदाता, धर्म-
 वित्, मृदागार्दिषु शूचिः, वान्धवः प्रह्लादारणसमर्थः, वसयाता, हितेभृ-
 ताति, दशेते चर्मेणाच्चाप्याः ॥ १०९ ॥

१०८. समावतंन संस्कारः—समावतंते गुरुकुलादनेन । सम आ॒/वृत-
 करणे ल्पृट । वेदाभ्यपनानन्तरं गाहृस्थ्याय गुरुकुलादागमनहेतुकः संस्कारभेदः ।
 ‘भौमभानुजयोऽव्यर्थे नक्षत्रे च वतोदिते ।
 ताराचन्द्रविशद्वौ च समावतंनमिष्यते ॥’

१०९. जात्यार्थ का पुण, सेवा करने वाला, जान देने वाला, धार्मिक, पवित्र, व्याप्त (वास्तव), समर्पण (ग्रहण-धारण-समर्पण), इष्ट वस्तु देने वाला, सज्जन संधा संबन्धी (रिस्तेदार) — (ये) इस शर्म के अनुसार अध्यापण (अध्यापनीय, वेदज्ञान देने योग्य) हैं।

नापृष्ठः कस्यचिद्ब्रूपान्न चाभ्यायेन पृच्छतः ।

जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लीक आचरेत् ॥ ११० ॥

नापृष्ठ इति ॥ यदन्वेनाल्पाभार विस्वर चाधीत तस्मा तस्व म वदेत् । विष्वस्य त्वपृच्छते ऽपि वक्तव्यम् । भक्तिवद्वादिप्रश्नमर्मौल्लङ्घनमन्याग, तेन पृच्छतो म ब्रूपात् । जानन्नपि हि प्राणी लोके मूक इव व्यवहरेत् ॥ ११० ॥

११०. न पूछा गया किसी को कुछ न कहे (विना पूछे कोई बात न समझाये) — न ही जन्माय मे पूछने वाले को कहे (उत्तर दे) — जानता हुआ भी मेधावी लोक मे जड़ के समान आचरण करे ।

उक्तप्रतिपेपठपातिकमे दोषमाह—

अथर्वेण च यः प्राह यदच्चाथर्वेण पृच्छति ।

तयोरन्वतरः प्रेति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ १११ ॥

अथर्वेण ॥ अथर्वेण पृष्ठोऽपि यो यस्य वदति यदच्चाथर्वेण ये पृच्छति तयोरन्वतरो व्यतिक्रमकारी त्रिवेते, विद्वेष वा तेन सह गच्छति ॥ १११ ॥

१११. जो अथर्वे से कहता है, जो अथर्वे से पूछता है—उन मे एक व्यतिक्रमकारी) मर जाता है—अथर्वा विद्वेष को प्राप्त होता है (अर्थात् वे एक-दूसरे के साथ द्वेष करने लगते हैं ।)

घर्मार्थोऽप्त्र न स्यातां शुश्रूषा दापि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥ ११२ ॥

प्रमाणाविति ॥ पस्मिन् विष्वेऽव्यापिते घर्मार्थोऽपि न भवतः परिचर्वा वाभ्य-मनानुकूला तत्र विद्या नार्थीया । मुखु वीजस्त्रिवीजमिवोषरे । यत्र बीजमुखं न प्रयोहति स ऊपरः । न चाध्यवहने भूतकाप्याप्याकत्वमात्राकृनीयम्, यद्यतो-वन्मयौ दीयते तदेतावद्व्याप्यामीति निपत्ताभावात् ॥ ११२ ॥

११२. वही भर्मे और अर्थ न होंगा या उस प्रकार की (अभ्ययन के अनुकूल) सुधूपा न हो—वही विद्या नहीं बोली जाहिए, जिस प्रकार उमर में सुभ बोल [सही बोला जाहिए] ।

विद्यवेच समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनानिरिणो वपेत् ॥ ११३ ॥

सिद्धप्रेति ॥ विद्यवेच सह वेदाभ्यापकेन वरं मर्तव्यं ननु नर्वंच्छब्द्याग्न-
पीम्पणिष्ठाभावे ज्ञापात्रावेच ता प्रतिपाद्येत् । तथा च 'आन्दोग्यडाह्याणम्'
'विद्या सार्वं श्रियेत त विद्यानुपरे वोत्' ॥ ११३ ॥

११३. भल्की ब्रह्मवादी के द्वारा [अपनी] विद्या के साथ मरा जाना
जाहिए—प्रवाल आनी विद्या अपने में ही लिये भर जाए, परन्तु घोर आपति में
भी उसे उसके में न लोडे ।

अस्यानुवादमाह—

विद्या ब्राह्मणमेत्याह देवविष्टेऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मां मा दास्तथा स्यां वीर्यंवत्तमा ॥ ११४ ॥

विद्या ब्राह्मणमिति ॥ विद्याविष्टासी देवता कवित्वाभ्यापक ब्राह्मणमाम-
देवविष्टेऽस्मि 'तवाह निविरस्मि । मा रक्ष । अमृतकादिदोषवते न मा लदे ।
तथा सत्यतिवयेन वीर्यंवतो भूयासम्' । तथा च 'आन्दोग्यडाह्याणम्—विद्या
हृषे ब्राह्मणमाजगाम तवाहमस्मि त नो गाला, अनुकूले मानिने तंव मा चा,
गोपाय मां थेष्वी तथाहमस्मि' इति ॥ ११४ ॥

११४. विद्या ब्राह्मण के पास ब्राह्मण बोली—'मेरी निधि है, मेरी रक्षा
कर, मूले असूया करने वाले को नह दे तथा [मेरी] वीर्यंवत्तमा (सर्वात्मक शक्ति
वाली) हो जाऊँ ।

११५. असूया—गुणेषु दोषादोषः ।

मिलकत २.८.१

विद्या हृषे ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मे देवविष्टेऽस्मि ।

अमृतकायानुजेऽप्रताय त नो गाला वीर्यंवतो मथा स्याम् ।

यमेव तु शक्षि विद्यान्नियतं ब्रह्मचारिणम् ।

तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥ ११५ ॥

यमेवेति ॥ यमेव पुनः शिष्य शूचि नियतेन्द्रियं ब्रह्मचारिणे जानामि तस्मै विद्याकामनिधिरक्षकाय प्रमादरहिताय मा वद ॥ ११५ ॥

११५. जिसे यवित्र जितेन्द्रियं ब्रह्मचारी जाने, उस निधि की रक्षा करने वाले अप्रमादी विप्र के लिए ही मुझे कह (मेरा अध्यापन कर) ।

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् ।

म ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्धते ॥ ११६ ॥

ब्रह्मेति ॥ यः पुनरभ्यासाद्यमधीयानादन्य वा कंचिदध्यापयतस्तदनुमति-रहित वेद गृहणाति स वेदस्तेयसंयुक्तो नरकं गच्छति, तस्मादेतत्र कर्तव्यम् ॥ ११६ ॥

११६. जो चिना अनुज्ञा लिए पहले वाले से ब्रह्म (वेद, वेदिक ज्ञान) को प्राप्त कर ले, ब्रह्म की ओरी से युक्त वह नरक को प्राप्त होता है ।

लौकिकं वेदिकं चापि तथाध्यात्मिकमेव च ।

आद्वीत यतो जानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ ११७ ॥

लौकिकमिति ॥ लौकिकमधीयानाद्वादिज्ञानं, वेदिकं वेदाधीज्ञानं, आध्यात्मिकं ब्रह्मज्ञानं, यस्मात् गृहणाति त ब्रह्मस्तेयसंयुक्ते स्थितं प्रथममभिवादयेत् । लौकिकादिज्ञानादानुशासामेव त्रयाणां समवाप्ते यतोत्तरं मालत्वम् ॥ ११७ ॥

११७. लौकिक अवबोध वेदिक तथा आध्यात्मिक ज्ञान जिससे यहाँ करे, पहले उसे अभिवादन करे ।

११८. प्रथम पठनतो 'विद्यात्', इति प्रथमपुरुषेकवचन, द्वितीयपठनतो च 'ब्रूहि' इति मध्यमपुरुषकवचनम् । यदि प्रथमपठनतो 'विद्या नियतम्' इति स्वातंत्रा साक्षोपश्चत्तदेभ्युःश्चिन्न न भवति । अयत्रा समाधानमिदं स्वात्—कश्चिदपि विद्यान् । यदि त्वं प्रथमसंनापि ज्ञानामि, तथापि ब्रूहि यदि कश्चिद्याप्ती ज्ञानाति ।

सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।

नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयो ॥ ११८ ॥

माविषोति ॥ सावित्रीमात्रवेत्तापि वरं सुयन्त्रितः शास्त्रनियमितो विप्रादिभान्तः, नायन्त्रितो वेदवगवेत्तापि निरिद्भोजनादिचीर्णः, प्रतिपिद्धविकेत्ताच । एतत्तत्र प्रदर्शनमात्रम् । 'सुयन्त्रित' शब्देन विविन्दिषेवनिष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ ११८ ॥

११९. साविषोमात्र सार बाला (अर्थात् जिसने केवल सावित्री पढ़ी है और उसका जप करता है), (परन्तु) सुनियन्त्रित विप्र उत्कृष्टतर (वेहतर) है; तीमो वेदों [को जानने] बाला भी सब-कुछ जाने बाला, सब-कुछ बेचने बाला अनियन्त्रित विप्र [अच्छा] नहीं ।

शश्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ।

शश्यासनस्त्वद्वैवेनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥ ११९ ॥

शश्येति ॥ शश्या चासनं च शश्यासनं 'जातिरप्राचिन्नाम्' (पा. २।४।६) इति इन्द्रैकावद्यावः । तस्मिन्ज्ञेयसा विद्यावधिकेन गृहणा चाध्याचरिते साधारण्येन स्वीकृते च तत्कालमयि तासीत । स्वयं च शश्यासनस्यो गृहणवाग्ते उत्थायाभिवादने कुप्राप्तः ॥ ११९ ॥

१२०. [जाने से] उत्कृष्टतर [गृह आदि] से पहुण किये गए शश्या और लासन पर उ बैठे । यदि शश्या या आसन पर बैठा हो [तो जाने से उत्कृष्टतर] इस (गृह आदि का) प्रत्युत्थान करके अभिवादन करे ।

अस्याधेवादभावः—

ऊर्ध्वं प्राणाहृत्कामन्ति यूनः स्वविर आयति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्त्रितपद्यते ॥ १२० ॥

उर्ध्वमिति ॥ यस्माद्यनोप्यवगमो वरोविद्यादिना स्वविरे आयति आग-

१२१. प्रत्युत्थान-उठकर किसी की ओर सम्मानपूर्वक जाना—अगवानी करना ।

च्छति सति प्राणा ऊर्वं उत्कामग्निं देहाद्विश्चिनिगंस्तुभिर्द्वच्चि ताम्बुदस्य प्रत्यु-
त्थानाभिवादान्यां पुनः मुस्थान्करोति । तस्माद् वृद्धस्य प्रत्युत्थायानिवादन
कुप्यते ॥ १२० ॥

१२०. [आयु, विद्या आदि से] वृद्ध के असे हुए होने पर युवक के
प्राण ऊपर की ओर उठते हैं (ये ह से बाहर जाने को होते हैं), [वह] प्रत्युत्थान
और अभिवादन से उन्हें फिर प्राप्त करता है (मुस्थ, मुप्रतिरिठत करता है)

इतश्च फलमाह—

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि संप्रवर्धनते आयुकिदा यशो बलम् ॥ १२१ ॥

अभिवादनशीलस्येति ॥ उत्थाय सर्वंदा वृद्धाभिवादनशीलस्य वृद्धेवि-
नश्च आयु-प्राण-यशो-बलानि चत्वारि सम्यक् प्रकर्षण वर्यन्ते ॥ १२१ ॥

१२१. अभिवादन शील वाले, नित्य वृद्धों का उपसेवन (सेवा, संगति)
करने वाले के चार लक्ष बढ़ते हैं आयु, विद्या, यश [और] बल ।

सप्रत्यभिवादनविधिमाह—

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायासमभिवादयन् ।

असौ नामाहमस्त्रीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥ १२२ ॥

अभिवादात्परमिति ॥ वृद्धमभिवादयन् विप्रादिरभिवादात्परं 'अभिवादये'
इति शब्दोच्चारणानन्तरम् 'अमृकनामाहमस्मि' इति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ।
जतो नामशब्दस्य विशेषपरत्वात्स्वनामविदेषोच्चारणानन्तरमभिवादनवाच्ये
नामशब्दोऽपि प्रयोज्य इति मेघातिषिगाविन्दराजपांरथभिवानमप्रमाणम् । अत
एव गौतम—(६१) 'स्वनाम प्रोक्ष्याहमभिवादय इत्यभिवदेत्' । माङ्गल्यायनो-
ऽपि 'असावह भी इत्यात्मनो नामादिष्टोत्' इत्युक्तवान् । यदि च नामशब्दश्रवणा-
तस्य प्रयोगस्तदा 'अकारवच्चात्प्रय नाम्नोज्ञते' (२११२५) इत्यभिवानात्प्रत्यभि-
वादनवाच्ये नामशब्दोच्चारणं स्याम च तत्कस्यचित्संभवतम् ॥ १२२ ॥

१२२. अपने से बड़े का अभिवादन करता हुआ विप्र अभिवादन के बाद
'वह नाम वाला मैं हूँ', इस प्रकार अपना नाम कीतित करे (कहे) ।

नामवेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।

तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रूपात्स्त्रियः सर्वास्त्वयेव च ॥ १२३ ॥

नामवेयस्येति ॥ नामवेयस्य उच्चास्त्रिय मतो ये केचिदभिवादाः संस्कृतान्मिश्रयाभिवादमभिवादये न जानन्ति तान्प्राज्ञभिवादनेऽप्यसमर्थत्वात्प्राज्ञ इत्यनिवादशक्तिविज्ञोऽभिवादयिता 'अभिवादयेहम्' इत्येवं ब्रूपात् । निवादसर्वास्त्वयेव ब्रूपात् ॥ १२३ ॥

१२३. जो कोई नाम के (नाम के उच्चारण करने पर) अभिवाद को (अभिवादन के अभं को) नहीं जानते हैं उन्हें ब्रूपिमात् 'मे हूं' इत्य प्रकार कहे । सब स्थिरों को भी ऐसा कहे ।

भोऽग्न्यं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।

नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥ १२४ ॥

भोऽग्न्यमिति ॥ अभिवादने यज्ञाम प्रयत्नं दस्यान्ते भोऽग्न्यं कीर्तयेदभिवादसंबोधनास्त्रम् । अत एवाह—नाम्नामिति ॥ भो इत्यस्य यो भाव यस्ता सोऽभिवादयनाम्नाः तद्वारभाव ऋषिभिः स्मृतः । तस्मादेवमभिवादनवाचयम् 'अभिवादये गुम्भासामहमित्य भो' ॥ १२४ ॥

१२४. अभिवादन में अपने नाम के ब्रह्म में 'भो' शब्द कहे, क्योंकि 'ऋषियों' के द्वारा भोभाव (भो की सत्ता या स्वरूप) नामों का स्वरूपभाव (स्वरूपक मत्ता) कहा गया है—अर्थात् 'भो' सभी नामों का स्वरूप है, इसमें सब नाम आ जाते हैं ।

आयुष्मानभव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।

अकारवाचास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाकारः प्लुतः ॥ १२५ ॥

आयुष्मामिति ॥ अभिवादने कुन्ते प्रत्यभिवादयिता अभिवादको निप्रादि 'आयुष्मानभव सौम्य' इति वाच्यः । अस्य वार्ताभिवादकस्य यज्ञाम तस्यान्ते योज्ञारादिः स्वरी नाम्नामवाचान्तत्वनियमभावात्स्य प्लुतः कायः । स्वरोपेत्य चिदकारान्तर्वें आज्ञानान्तेऽपि नाम्नि संभवति । पूर्वं नामगतमधरं संविकल्पं यस्य न पूर्वाकारस्तेन नामनुरपकृत्य ताकारादिः स्वरः प्लुतः कायः । एतत्त्वं

'वाक्यस्य देः प्लुतं उदात्तः' (८२१८२) इत्यल्पानुवृत्तो 'प्रत्यभिवादेऽग्रुदे'
(८२१८३) इति प्लुतं स्मरन्याणिनि स्तुटमुकावान् । व्याख्यातं च वृत्तिहृता
बापतेन—टेरित किम्, अञ्जनान्तस्मैव देः प्लुतो यत्वा स्पात् इति । तस्मा-
दीदूरं प्रत्यभिवादनवाक्यं 'आयुष्मानभव सौम्य शुभवर्मन्', एवं अत्रिपन्थ्य 'वल-
वर्मन्', एवं वैश्यस्य 'वसुभूते' । 'प्लुतो राजन्यविशा वा' (वा. ४८६५) इति
कास्यायनवचनात्क्रियवैश्यवतोः पद्मे प्लुतो न भवति । शूद्रस्य प्लुतो त काये,
—अग्रुदे' (८२१८३) इति पाणिनिवचनात् । 'स्त्रियामपि निषेधः' (वा.
४८६४) इति कास्यायनवचनात्स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये त प्लुतः ।
गोविन्दराजस्तु ग्राहणस्य नाम्नि शब्दोऽपदं नित्यं प्रागभिपायं प्रत्यभिवादन-
वाक्ये 'आयुष्मान् भव सौम्य भद्र' इति निषेधपदोदाहरणसोपयोदोदाहरणान-
भिज्ञत्वमेव निजं जापयति । घरणीघरोऽपि 'आयुष्मान् भव सौम्य' इतिशब्दुद्धि-
विभावयनं मनुवचनं यद्यप्रप्यपरमं वृद्धिप्रथमं कवचनात्ममुक्तश्चामृत्युदाहरन्वि-
चक्षणीरप्येक्षणीय एव ॥ १२५ ॥

१२५. अभिवादन करने पर विप्र 'आयुष्मान् हो सौम्य' इस प्रकार कहा
जाना चाहिए । और नाम के अन्त में अकार (अकारादि स्वर) प्लुत कहा जाना
चाहिए (तथा अञ्जनान्त शब्दों का पहला अक्षर (स्वर) [प्लुत कहा जाना
चाहिए]) ।

यो न वेस्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवादः स विदुषा यथा शूद्रस्तर्येव सः ॥ १२६ ॥

यो न वेत्तीति ॥ यो विप्रोऽभिवादनस्यानुरूपं प्रत्यभिवादनं त जानात्म-
सावभिवादनविदुषापि स्वनामोऽच्चारणाद्युक्तविधिमा शूद्र इव नाभिवादः ।
'अभिवादयेऽहम्' इति शब्दोऽच्चारणमात्रं तु चरणधृणादिशुद्धयमनिरिद्धम् ।
प्रागृक्तात्पात् ॥ १२६ ॥

१२६. जो विप्र अभिवादन के प्रत्यभिवादन को नहीं जानता, मिद्दान् के
डारा वह अभिवादन नहीं किया जाना चाहिए; क्योंकि वह जैसा शूद्र, दंसा ही
है (शूद्र के नमान है) ।

आहुणं कुशलं पृच्छेत्वात्रवन्धुमनामयम् ।

बैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ १२७ ॥

आहुणमिति ॥ समागमे समागमे कृते अभिवादप्रभवरवदस्के समान-
वपस्कमनभिवादकर्मपि आहुणं कुशलं विविष्णवनामयं, बैश्यं क्षेमं, शूद्रमारोग्य-
पृच्छेत् । अत एवापस्तम्बः—‘कुशलमवरवयसे समानवयम् चा विप्रं पृच्छेत्,
अनामयं लक्षितं, क्षेमं बैश्यं, आरोग्यं शूद्रम् । अवरवयसमभिवादकं वयस्य-
मतभिवादकर्मपि ति मन्दर्थमेवापस्तम्बः स्फुटयति स्म । गोविन्दराजस्तु प्रकार-
मात्रत्वभिवादकस्येवं कुशलमदिप्रसन्नमाह । तत्र; अभिवादेन सह
समागमनभवतुप्राप्तत्वात् । समागमेति निवायोजनानुवादप्रसन्नात् । अतः
कुशलमेवावदयोरनामयारोग्यपदयोऽन समानार्थवाच्छृङ्खियोल्लागमेव
विवक्षितम् ॥ १२७ ॥

१२८. मिलकर (मिलने पर) आहुण से कुशलः पृष्ठे, लक्षित से मीरोगता,
बैश्य से क्षेमं और शूद्र से आरोग्य ।

(३) अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।

भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभावत धर्मवित् ॥ १२८ ॥

अवाच्य इति ॥ प्रत्यभिवादनकाळे अन्यदा च दीक्षणीयातः प्रभृतावभूम-
समानात्कनिष्ठोऽपि दीक्षितो नाम्ना न वाच्य, किन्तु भोभवत्पूर्वकं दीक्षि-
तादिशब्दैरत्कार्याभिघायिभिरेव वामिकोऽभिभावेत—‘भो दीक्षित, इदं कुरु,
भवता सवभावेत इदं क्रियताम्’ इति ॥ १२८ ॥

१२९. कुशलम्—कल्पाणम् । ✓कुशु शुतो वृथादित्वात् कलत् । अपवा-
कुं पापं समात् शलति गच्छति पृथक्त्वं प्राप्नोतीत्यस्य ।

आमगम्—आमे तां रुणावस्था वा गात्यनेत्यामयः ।

आमगम्याभाव—अनामगम् ।

क्षेम—क्षि+मन् (उण्णादि २.१३०) क्षवरक्षणम् ।

आरोग्यम्—अरोगक्षय भावः (वाद्) ।

१२८. दीक्षित का नाम से नहीं पुकारा जाना चाहिए, भले ही वह छोटा हो; यम का बानने वाला इससे 'भो' या 'भवत्' प्रवंक ('भो' या 'भवत्' शब्दों के प्रयोग के साथ) बातचीत करे।

परपल्नी तु या स्त्री स्यादसंबन्धा च योनितः ।

तो ब्रूयाद्गुबतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥ १२९ ॥

परपल्नी लिखित ॥ या स्त्री परपल्नी भवति, असंबन्धा च योनित इति स्वसारिनं भवति तामनुपद्युक्तसंभाषणकाले 'भवति, सुभगे भगिनि' इति वा बदेत् । 'परपल्नी' ब्रह्मणात् कन्याया नैष विधिः । स्वसुः कन्यादेस्तु 'आयुष्मती'-त्वादिगद्दैरभिनाशणम् ॥ १२९ ॥

१२९. दूसरे की पल्नी तथा जो स्त्री योनि से (अपने से) सम्बन्ध रखने वाली नहीं उसे 'भवति, सुभगे और भगिनि' इस प्रकार पुकारे।

मातुलादित्पि त्वद्वारानृत्विजो गुरुन् ।

असावहभिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यत्वीयसः ॥ १३० ॥

मातुलादित्वेति ॥ मातुलादीनामताल्कनिधानासनादुत्तायं 'असावहम्' इति बदेत् नाभिवादयेत् । असाविति स्वसामनिदेवः, 'भूयिष्ठा यालु गुरुव्' इसाप्रक्रम्य जानवृद्धतपोद्वृद्धपोर्णग हारीतेन गुरुत्वकीर्तनातयोश्च नानिष्ठयोर्णि संभवात्तदिपयोज्ञे 'गुरु' गच्छ ॥ १३० ॥

१३०. आगु में छोटे [भी] मामाजों, जाताजों, समुर्गों, ऋत्विजों (पुरोहितों) तथा गुरुओं को प्रत्युत्थान करके 'वह मैं हूँ' इस प्रकार कहे।

१२८. दीक्षित—धीत यज्ञ के लिए जिसने अवभूष ल्नान किया है। दीक्षा जाताय्य । अववा दीक्षा कर्त्तरि कहः । सोमपानविशिष्ट्यागकर्ता । अववा गुहमुलाद् गृहीतमन्त्रः । दीक्षा—यजनम्, पूजनम्, व्रतसंप्रहः—(हेमचन्द्रः) । मुरुमूलात्स्वेषट्देवमन्तर्घणम् ।

ददाति दिव्यता तावत् विष्णुयात् पापसन्ततिम् ।

तेन दीक्षेति विक्षयाता सुनिभिस्तन्त्रपार्णी ॥—नौतमीयतन्त्रम्, ३.२.

१२९. योनितः समंबन्धा—बहिन इत्यादि ।

मातृष्वसा मातुलानो इवश्रूत्य पितृष्वसा ।

संपूर्जया गुरुपत्नीवित्समास्ता गुरुभायंया ॥ १३१ ॥

मातृष्वसेति ॥ मातृष्वलादयो गुरुपत्नीवित्प्रत्यत्थालाभिवादनासनदानो-
दिभिः संपूर्जया । अभिवादनप्रकरणादभिवादनमेव संपूर्जत विकामत इति
समालता इत्यबोचत् । गुरुभायांसमानत्वात्प्रत्यत्थृत्यानादिकमपि कार्यमित्यर्थः ॥

१३१. मातो, मामो, मास, दुजा, गुरुपत्नी के समान संपूर्ज्य है; वे
गुरुपत्नी के समान हैं ।

भ्रातुभायोपसंप्राहुग सवणिहन्यहन्यपि ।

विप्रोद्य तृपसंप्राहुग जातिसंबन्धयोषितः ॥ १३२ ॥

भ्रातुभायोपि ॥ भ्रातु सज्जातीया भाया उद्योगा पूजाप्रकरणादुपसंप्राहुगा
यादयोरभिवाद्या । अहन्यहनि प्रत्यहमेव । अग्निरेवार्थः । जातिः पितृपत्ना;
पितृञ्चादय, संबन्धिनो मातुपत्ना; इवश्रूतादयश्च, तेषां पत्न्यः पुनविप्राप्त
प्रवासात्प्रत्यागतेन्द्राभिवादाः, न तु प्रत्यह नियमः ॥ १३२ ॥

१३२. भाई की सज्जातीय मायो प्रतिदिन ही चरणों में अभिवादनीय है ।
जातियों से सम्बन्ध वाली स्त्रियों प्रवास से लौटने पर चरणों में अभिवादनीय
है ।

पितृमंगिन्यो मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि ।

मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥ १३३ ॥

पितृमंगिन्याभिति ॥ पितृमातुश्च भगिन्या व्येष्टायो चात्मनो भगिन्यो
मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् । माता पुनरस्ताभ्यो मुस्तमा । ननु 'मातृष्वसा मातुला-
नी' (२।१३१) इत्यनेनेव गुरुपत्नीवित्प्रत्यत्थमृक्तं किमधिरहस्येत बोधते ?
ठ्ञाते—इदमेव 'माता ताभ्यो गरीयसी' इति । तेज पितृष्वसानुज्ञायां दत्तात्रो
माता च विरोधे मातुराज्ञानुज्ञेयेति; अथवा पूर्वे पितृष्वसादेमांत्वत्प्रत्य-
त्थमृक्तम् । अनेन तु लोहादिवृत्तिरप्यतिदिश्यत इत्यपुनरहितः ॥ १३३ ॥

१३३. जाति-पिता और माता के पक्ष के रिश्तेदार चाला, नाना इत्यादि ।

१३३. पिता को बहन में तथा माता की बड़ी बहन में साता के समान बृत्ति रहे। माता उनसे बड़ी है। भाव यह है कि इन सबका सम्मान करे। पर माँ इनसे बड़ी है अर्थात् तुलना का अवसर आ पहुंच तो माँ की आज्ञा-सेवादि इन सबसे अधिक महत्त्वपूर्ण समझे।

दशाब्दालयं पौरसत्यं पञ्चाब्दालयं कलाभूताम् ।

अब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वद्योनिषु ॥ १३४ ॥

दशाब्दालयमिति ॥ दशाब्दा जाला यस्य तदशाब्दालयं पौरसत्याम् । अवसरं—एकांतुरज्ञामिति । वद्यमाणविद्यादिगुणरहितानामेकरस दशमिरव्वे अपेक्ष्यत्वे सत्यपि सत्यमास्यापते । पुरं सहृणु प्रदर्शनार्थं, तेनैकज्ञामादिनिवासिनामपि स्वतः । गीतादिकलाभिज्ञाना यज्ञवर्षपद्यन्तं सत्यं, श्रोत्रियाणां अवदपर्यन्तं, सप्तिष्ठेष्वत्यन्ताल्पेनवं कालेन सहं सत्यम् । ब्रह्मिरेखार्थं । सर्वं प्रोक्तकालादूध्वं उपेक्ष्यवज्ञार ॥ १३४ ॥

१३५. [एक ही] नगर में रहने वालों का सत्य इस वर्ष का कहा गया है, गीतादिकलाभिज्ञों का पौर्व वर्ष का कहा गया है, श्रोत्रियों का तीन वर्ष तक का, सप्तिष्ठों का अवयन औड़े काल का भी।

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम् ।

पितापुत्रो विजानीयाद् ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ १३५ ॥

ब्राह्मणमिति ॥ दशवर्षं ब्राह्मणं, शतवर्षं पुनः क्षत्रियं पितापुत्रो विजानीयत् । तयोर्मध्ये दशवर्षोऽपि ब्राह्मण एव क्षत्रियस्य शतवर्षेस्वागि पिता । तस्मात्पितृकदसी तस्य मात्यः ॥ १३५ ॥

१३६. जननी जन्मभिद्व न्यगादिपि गरोदसी ।

१३७. भाव यह है कि हमारे नगर में जो रहता है यदि हम से आगे में दस वर्ष बड़ा भी हो तो हमारा उसका संबन्ध मित्रता का माना जायगा । परन्तु गीतादिकलाभिज्ञों के माध्य हमारा मित्रता का संबन्ध तभी माना जायगा जब कि वे ५ वर्ष तक बड़े हों । उससे बड़े हों तो उन्हें बुजुर्ग मानें । इनी प्रकार आगे समझना चाहिए ।

१३५. दस वर्षों के प्राद्युम्न को लक्षा सी वय के राजा को पितामुख बानो। उन दोनों से ज्ञान ही पिता है [जाहं उसकी आपु कुछ भी हो]।

वित्तं बन्धुवंशः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यत्वानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ १३६ ॥

वित्तभिति ॥ वित्त न्यायावित्तं यन्, बन्धुः पितृबादिः, तयोऽधिकवरस्तक्ता, कर्म और स्मार्तं च, विद्या वेदार्थतत्त्ववान्, एतानि पञ्च मान्यत्वकारणानि । एषां मध्ये यद्यदुत्तरं तत्त्वार्थस्माच्छेष्ठमिति बहुमान्यमेतत्के वलावलमुक्तम् ॥ १३६ ॥

१३६. न्यायावित्त यन्, बन्धु, आप, कर्म और पौत्रवंशो विद्या—ये सात्त्वान् वा आदर के त्वान् हैं—[इन से भी] बाद काद का अधिक बहु है।

पञ्चानां श्रियु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।

यत्र स्युः सोऽत्र मानाहुः शुद्धोऽपि दशमीं गतः ॥ १३७ ॥

पञ्चानामिति ॥ श्रियु वर्णेषु प्राद्युम्नादिषु पञ्चानां वित्तादीनां मध्ये यन् पुरुषे पूर्वेषाम्यनेकं भवति, स एवोमरस्मादपि मान्यः । तेन वित्तबन्धुपूक्तो वयोधिकाम्यान्यः । एवं वित्तादिवयपूक्तः कर्मवत्तो मान्यः । वित्तादिवयपूक्तय-वृक्तो विद्युषो मान्यः । गुणवन्ति चेति प्रकार्यवन्ति । तेन द्वयोरेव विद्यादिवयत्वे प्रकार्यो मानहेतुः । शुद्धोऽपि दशमीभवत्या मवत्यधिका गतो शुद्धमत्सामपि मानाहुः । शतवर्षीणा दशापा विभागे दशममवस्था नववर्षधिका भवति ॥ १३७ ॥

१३७. तीनों वर्णों (बाह्यण, शाश्वत, वैश्य) में, [इन] पाँचों में अधिक और मुख बाला जहाँ हो, वह [अपेभाष्ट, अधिक] मान के गोप्य है। दसवें

१३८. अथ इलोकोऽवर्णेषः। जार्याणां निरर्तिशयमुक्तवारिच्यं प्रकटयत्पत्तन् ।

[दशाक] को प्राप्त हुआ हुआ, अपांत् १० वर्ष से अधिक आयु का, शूद्र भी [अपेक्षाकृत अधिक] मान के योग्य है।

अथमपि पृच्छाप्रकारः प्रसङ्गाद्युच्यते—

चकिणो ददास्मीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥ १३८ ॥

चकिण इति ॥ चक्षुपुस्तरयादियामास्त्वस्य, नवत्यधिकवयस्ते, रोगात्मस्य, भारगीतिनस्य, स्त्रियाः, अभिरन्वितस्तमावत्सनस्य, देवाधिपत्य, विवाहाम प्रस्त्रियस्य पन्थास्त्वपतलः । त्यागार्थंत्वाच्च ददातेन चतुर्थी ॥ १३८ ॥

१३८. जबकि (चक्षु से पूका रथ आदि पर आकृद), १० से अधिक आयु में निवृत् रोगी, जिसने भार उठा रखा है, स्त्री, स्नातक, राजा तथा वर को मार्ग दिया जाना नाहिं अर्थात् जब इनमें से कोई आ रहा हो तो रास्ता छोड़ कर एक ओर लड़ा हो जाए ।

तेषां तु समवेतानां मान्यो स्नातकपार्थिवो ।

राजल्लास्तकयोऽच्चं च स्नातको नूपमानभाक् ॥ १३९ ॥

तेषामिति ॥ तेषामेकत्र भिक्षिताता देवाधिपस्तातुको मान्यो । राजस्तात् कवोरोऽस्त्र स्नातक एवं राजापेशया मान्यः । जब तो 'राज' शब्दोऽपि पूर्वस्त्रोके न केवल त्रातिक्षणः । क्षणियवात्पेशया 'राज्ञश्च ददात्वर्ण तु' (२११३५) इत्यनेन वाद्युतमात्रस्य मत्पत्तिभिवातात् स्नातकप्रत्यक्षेयम्याच्च ॥ १३९ ॥

१४०. अत्र कुलकृत य आत्म अकटीकृतो न वर्णं तमनुमोदाभहे । पूर्वतरक्षणोके कथित 'मरीयो यज्ञदुत्तरम्' इति । एतदनुभूत्य वर्णो वित्त वस्त्रवयस्या गरीयो यज्ञवत्तर वा । अतः कुलकृत्यव रूपम् 'वित्तवस्त्रमुक्तो तप्तोऽधिकान्मान्य' इत्यादि त साध । इति तु केवल 'भूमासि' इत्यनुसारि । 'गृणवन्ति' इत्यप्यनेन साध्यमेव विचारणीयम् । यत्रोभयमपि स्वात्मा मानाहंतरः । अनेन वित्तवस्त्रावान् मनस्य केवल विद्यावत् उत्कृष्टतरो भविष्यति, पृथग् वित्तवस्त्रावान् केवल विद्यावत् उत्कृष्टतर न भविष्यति । अतः दशमी नवः सर्वांगि मानाहंतरम्—तात्पर्यमिदं यज्ञवत्यनन्तर वय एव मानाहंतरम् ।

१३९. इकट्ठे हुए हुए इनमें स्नातक और राजा मान्य हैं। राजा और स्नातक में भी स्नातक राजा ने अधिक मान का भासी है।

आचार्योदिशब्दार्थमाह—

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

सकलं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ १४० ॥

उपनीयेति ॥ तैः शब्देरिह शास्त्रे प्रायो व्यवहारात् । वो आहुषः शिष्य-मृपनीय कल्पशूल्यमहिता वेदशास्त्रो सर्वोभ्यापयति तमाचार्यं पूर्वे सनयो वदन्ति । कल्पो यज्ञविदा, रहस्यमृपनीयत् । वेदत्वेऽन्युगमित्यदां प्राचान्तरिक्षया पृथग्निर्देशः ॥ १४० ॥

१४०. जो द्विज उपनिषत करके शिष्य को यज्ञविदा के साथ तथा उपनिषत के साथ वेद पढ़ाये उसे आचार्य कहते हैं।

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।

योऽभ्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ १४१ ॥

एकदेशमिति ॥ वेदस्यकदेशं मन्त्रं ब्राह्मणं च वेदरहितानि व्याकरणादी-स्वत्त्वानि यों वृत्त्यर्थमज्ञापयति स उपाध्याय उच्यते ॥ १४१ ॥

१४१. वेद के एक भाग को ध्येय वेदाङ्गों को वौं वृत्ति के लिए पड़ाता है, वह ज्ञाप्याम कहलाता है।

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

संभावयति चाग्नेन स विप्रो गुह्यत्वते ॥ १४२ ॥

१४०. आचार्य—आचार्यः कस्मात् ?

आचार्य याह्यत्याचिनारथ्याचिनात्तिविद्विमितिवा ।—निष्पत्तम् १४०.

१४१. वेदमध्येय यद् यो वृत्त्यर्थं पाठ्यति स आचार्यं पदनाक् कर्माचिदपि न भवति ।

कालिकास्तो यात्तिविकाम्निभिते—

प्रस्थागमः केवल यात्तिविकाम्यं ते शानपद्यं वर्णितं वदन्ति

निषेकादीनीति ॥ निषेको गम्भीरान्, तेन पितुर्यं गूरुत्वोपदेशः । गम्भीरानादीनि सरस्वारकमाणि पितुलादिष्टानि वशाशास्त्रं यः करोति, अप्नेन च सर्वप्रवृत्तिं स विष्णोः गुरुरुच्यते ॥ १४२ ॥

१४२. जो वयाविधि गम्भीरान् इत्यादि वर्मं करता है और अन्न से [विष खो] बढ़ाता है वह विष गुह कहलाता है ।

✓ अम्ब्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मत्त्वान् ।

यः करोति वृतो पस्य स तस्यत्विग्होच्यते ॥ १४३ ॥

अम्ब्याधेयमिति ॥ बाहुबनीयाद्यम्ब्युत्तादकं कर्माम्ब्याधेयं, अष्टकादीनामानामान्, अग्निष्टोमादीम्ब्यज्ञानन्तुत्वरणो पस्य करोति स तस्यत्विग्हात्मास्तेऽभिवीयते । बहुवारित्वमेष्टुप्रपूतमप्यत्वमूलक्षणमाचार्यादिवदृत्विजोऽपि मान्यत्वं दर्शयितुं प्रसङ्गादुपत्तम् ॥ १४३ ॥

१४३. अम्ब्याधेय, पाकयज्ञ, अग्निष्टोम इत्यादि यज्ञ, वरण किया हुआ जो जिसके लिए करता है वह उसका उत्त्विक् कहलाता है ।

य आवृणोत्यवितयं ब्रह्मणा ध्वणावृभौ ।

स माता स पिता ज्ञेयस्तं त द्रुहोत्कदाचन ॥ १४४ ॥

य आवृणोत्तीति ॥ य उभी कर्णोऽवितयमिति वर्णस्वरवैगुप्यरहितेन अत्यधोण वेदेनापूर्यति स माता पिता च ज्ञेयः । महोपकारकात्वगुणयोगादगमध्यापको माता-पितृशब्दवाच्यस्तं नामाकुलीत् । कदाचनेति गृहीते लेदे ॥ १४४ ॥

१४२. गृह—गम्भाननीयः । [अत्र] पिता ।

१४३. अम्ब्याधेयः—अग्निराधेयो मत्र ।

पाकयज्ञ—पाकमाध्यो यज्ञः । चक्षयोक्तेन कर्त्तव्यं यज्ञभेदः । स च यज्ञो वयोत्पर्गादि होमः । 'ब्रह्मयज्ञात्म्ये पञ्चमहायज्ञान्तमेता वर्णवेदवहोमवलिकमंतित्वयादातिपितौज्ञात्मकारपत्वाद् पाकयज्ञः ।'

अग्निष्टोमः—अग्ने स्तोमः स्तुतिसामन्तं तुष्टसमृदायोऽवनामेत्त । अथवा अम्लीना स्तोमः । वायविशेषः ।

१४४. जो ठोक-ठोक (पुणेतत्वा सम्बन्धक् रीति से) दोनों कानों को वेद (वेदज्ञान) से पूरित करता है (भरता है), उसे माँ और बाप जासना चाहिए; उसके प्रति कभी दोहन करे ।

उपाध्यायान्वदवाचार्यं जाचायणिं शतं पिता ।

सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणात्तिरिद्यते ॥ १४५ ॥

उपाध्यायानिति ॥ दशोपाध्यायानपैद्य आचार्यं, आचार्यादत्तमपैद्य पिता, सहस्र पितृन्मेष्य माता गौरवेणात्तिरिद्यता भवति । अत्रोपनयनपृष्ठेनाविक्री-माचार्यापिता आचार्योऽभिप्रेत, तमपैद्य पितृन्मेष्य । 'उत्पादकब्रह्मदात्रो' (२११४६) इत्यनेन मुलाचार्यामस्य पितृरमपैद्योऽकर्त्य वश्यतीत्य विचारः ॥ १४५ ॥

१४५. इन उपाध्यायों से आचार्य, आचार्यों के मो (सौ आचार्यों) से पिता, पिताओं के हवार (हजार पिताओं) से माता गौरव के द्वारा (गौरव की दृष्टि से) बहकते हैं ।

उत्पादकब्रह्मदात्रोऽरोद्दीयान्वहृदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ १४६ ॥

उत्पादकेति ॥ जनकाचार्योऽदावपि पितरो । जन्मद्यात्त्वात् । तपोचाचार्यः पिता गृहतरः । गत्तमाद्विमल्ल ब्रह्मप्रह्लादं जन्मोपनयनसंवारकूपं जन्म परलोके च भावन्तं मित्यम् । ब्रह्मप्राप्तिफलकर्त्तवत् ॥ १४६ ॥

१४६. पैदा करने वाले और वेद (ज्ञान) देने वाले (दोनों पिताओं से) वेद (ज्ञान) देने वाला पिता बहकते हैं । विप्र का ब्रह्मजन्म (ब्रह्म के द्वारा जन्म) मर कर (परलोक में) और इस लोक में शाश्वत है ।

१४७. मातृगौरव महारिणा मनना प्रख्यापितमित्यवधेष्यम् । अनेनैव मित्यति पन्मन्त्रं नारीमिन्दक । यत्र मिन्दा प्रतिभाति ना नारीभावकस्तभाव-जनितदोषनिन्दा । पितरो मुमिकायो द्रष्टव्य ।

१४८. बास्तविक पिता का? कालिदासो रघुवंशे दिलीपविषये कवयति—
प्रजाना विनयाधाद् रघुणाद् भरणादग्नि ।

स पिता पितृस्तासा केवल जन्महेतु ॥

—रघुवशम्

कामान्माता पिता चेनं यदुत्पादयतो मिथः ।

संभूति तस्य तां विद्याद्युमोनावभिजायते ॥ १४७ ॥

कामादिति ॥ मातापितरी मेदेन बालक कामवशेनान्योन्यमृत्यादयतः संभवभावे तस्य पश्चादिमात्रारणम् । यद्योनी नातुकुशावभिजायतेऽप्य-प्रत्यज्ञानि लभते ॥ १४७ ॥

१४८. माता और पिता परस्पर काम से (काम के बय होकर) बो पैदा करते हैं, जो योनि (मातृ-कुशि) में पैदा होता है, जो (केतल) उस का (यिशु का) पैदा होना चाहे ।

आचार्यस्त्वस्य यां जाति विधिवदेवपारगः ।

उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजरामरा ॥ १४८ ॥

आचार्य इतिौ । आचार्ये पुनर्वेदोऽन्य माणवतत्वं या जाति यज्ञम् विधिवसाविष्येति साऽङ्गोपनयनपूर्वकसाविष्यननुकचनेनोपादयति सा जाति सत्या अवरामरा च । वह्यप्राप्तिकलत्वात् । उपनयनपूर्वकस्य वेदाव्ययन-तदपेनानानुष्ठानंमिष्टामस्य सोऽप्सलाभात् ॥ १४८ ॥

१४९. वेद में पारम्परा आचार्य इस (यिशु के) जिस जन्म को सावित्री के द्वारा पैदा करता है वह (जन्म) अजर और अमर है ।

अल्पं वा वह वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रिया तथा ॥ १४९ ॥

अल्पं देति ॥ श्रुतस्य श्रुतेनेत्यर्थः । उपाख्यायो यस्य शिष्यस्याल्पं वा वह वा कुत्वा अतेनोपकरोति तमपीह यास्त्रे तस्य गुरुं जानीयात् । श्रुतमेवोप-क्रिया तथा श्रुतोपक्रिया ॥ १४९ ॥

१५०. जो विश्वक [वेद] ज्ञान में अल्प या अधिक उपकार करता है उसको जो यहा [वेद] ज्ञान (देने वाली) उपकार के कारण से गुरु जाने ।

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।

बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मतः ॥ १५० ॥

ब्राह्मवेति ॥ ब्रह्मत्रवणार्थं जन्म ब्राह्ममुपनयनम् । स्वधर्मस्य शासिता

वेदार्थव्याख्याता तावृणीष्ठि वालो बृद्धस्य अपेक्षस्य पिता भवति । घर्मं इति पितृवर्मस्तिमनुष्ठातव्याः ॥ १५० ॥

१५०. इह (वेद, ज्ञान) संवन्धो बन्म का करने वाला और स्वधर्म का अध्यापन करने वाला वाल विप्र भी घर्म से बृद्ध का पिता होता है ।

प्रकृतानुरूपार्थवादमाह—

अध्यापयामास पितृज्ञावाराङ्ग्रिरसः कविः ।

पुत्रका इतिहोवाच जानेन परिगृह्ण तान् ॥ १५१ ॥

अध्यापयामासेति ॥ अग्निरसः गुप्तो वालः हविविदान् पितृनीणान् पितृवर्तत्युत्रादीनिकवासोऽल्यागितवान् । तावृणीण परिगृह्ण शिष्यान्कृत्वा 'पुत्रका' इति आबृहाव । इतिह इत्यव्यय पुरावृत्तसूचनार्थम् ॥ १५१ ॥

१५१. विदान्, अग्निरस के पूजने (—अग्निरस के विदान् 'पुत्रने') पिता वो को (पिता के समान जाए वाली की) पढ़ाया । उनको [वह] ज्ञान से [शिष्यों के रूप में] स्वीकार करके, 'हे छोटे पुत्रों, कहता था ।

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानामगतमन्यवः ।

देवाऽचेतान्तमेत्योचुर्व्याप्तिं वः शिदुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥

ते तमर्थमपृच्छन्तेति ॥ ते गितुल्लाः 'पुत्रका' इत्युक्ता अनेन जातकोवाः 'पुत्रक' शब्दार्थं देवाम्पृष्ठवन्तः । देवाऽच पृष्ठा मिलित्वा एतानवावन्—ग्रामान्वचित्प्रा 'पुत्र' अन्देनोक्तवोस्तथुक्तम् ॥ १५२ ॥

१५२. जो यथा है कोभ जिन को ऐसे उन्होंने देवों से इन वारे में पूछा [कि यह हमें 'छोटे पुत्रों' कहता है] । और देवों ने इकट्ठा होकर इनको कहा—[इसने] "तुम्हे शिया ठीक ही कहा ।"

अज्ञो भवति वै वालः पिता भवति मन्त्रवः ।

अज्ञे हि वालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम् ॥ १५३ ॥

अज्ञ इति ॥ वैग्रन्थोऽवधारणे । अज्ञ एव वालो भवति न त्वल्पत्वाः । मन्त्रवः पिता भवति । 'मन्त्र'यहाँ वेदोपलक्षणार्थम् । यो वेदमध्यापयति व्याचारे स

पिता । अत्रैव हेतुमाह—यस्मात्पूर्वेष्टि मुनयोऽप्तं बालमित्यूक्तु, मन्त्रद च
पितृत्येवाब्रुवन्निव्याह ॥ १५३ ॥

१५३. ज्ञानरहित ही बच्चा होता है, मन्त्र देने वाला ही पिता होता है ।
ज्ञान-रहित को ही बच्चा, [तथा] केवल मन्त्र [वेद ज्ञान] देने वाले को ही
पिता, इस प्रकार कहते हैं ।

न ह्रायननेन पलितं वित्तेन न बन्धुभिः ।

ऋषयश्चकिरे धर्मं योऽनुचानः स नो महान् ॥ १५४ ॥

न ह्रायननेत्स्ति ॥ न वहुभिर्वर्षे, न केशमन्त्रलोमभिः शक्ते, न बहुता
धनेन, न पितृत्यादिभिर्वन्धुभावे, समुदितं रप्तेन महत्वं भवति, किन्तु
अहम् इम् धर्मं कुतव्यतः । यः साङ्गेवदाभ्येता सोऽस्माकां महान् समतः ॥ १५४ ॥

१५४. न वर्षों से, न सफोद केशमन्त्र-लोमों से, न धन से, न बन्धुओं से
[ब्रह्मपन आता है]; ऋषियों ने यह धर्म (नियम) बनाया है जो अनुचान (ऋग्गों
के सहित वेदों का अन्येता) है, वह ही हमारे लिए महान् है ।

विप्राणां ज्ञानतो ज्येष्ठं धत्रियाणां तु वीर्यतः ।

वैश्यानां धान्यघनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥ १५५ ॥

विप्राणाभिति ॥ विप्राणां विद्यया, धत्रियाणां पुनर्वर्णेण, वैश्यानों
धान्यघनतादिप्रत्येन, शूद्राणामेव पुनर्वन्मना शेषत्वम् । सर्वत्र नृणां पापं
तस्मि ॥ १५५ ॥

१५५. विप्रों को ज्ञान से ज्येष्ठता है, धत्रियों की वीर्य (शक्ति) से, वैश्यों
की धान्य-घन से और शूद्रों की जन्म से (अपात् शूद्रों में एक-दूसरे से बड़ा आम्
के कारण होता है) ।

न तेन बृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो च युक्ताप्यवीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ १५६ ॥

१५५. पलितम्—केशादौ जरवा जाता श्वेतता ।

अनुचानः—शिक्षादिपद्मज्ञसहितवेदाभ्येता । वैदापर्वानुवचनसमर्थः ।

न तेऽति ॥ न तेऽनुवादो भवति येनास्य शुक्लगोत्रं शिरः किंतु वृद्धारि सत्
यो विद्वास्त देवा: स्थविरं जानन्ति ॥ १५६ ॥

१५६. उससे (उस कारण से) वृद्ध नहीं होता है जिससे इसका फिर सफेद
बालों वाला हो गया है। (अर्थात् सफेद बालों के कारण वृद्ध नहीं होता) —जबान
भी, जो अध्ययनशील है, वेव उसे वृद्ध जानते हैं।

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।

यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम विभ्रति ॥ १५७ ॥

यथा काष्ठमय इति ॥ यथा काष्ठेषट्टितो हस्ती, यथा चर्मनिमितो मृगः,
यश्च विप्रो नारीते, यथ एते नाममात्रं दधति, सतु हस्त्यादिकार्यं शशुदधादिकं
कर्तुं जामन्ते ॥ १५७ ॥

१५७. जैसे लकड़ी का बना हुआ हाथी, जैसे चमड़े से बना हुआ हिरन और
जो न गड़ने वाला लिप्र—ये तीनों नाम को [ही] धारण करते हैं (अर्थात् नाम
के हाथी, हिरन या लिप्र हैं) ।

यथा घण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गंधि चाफला ।

यथा चालोऽफलं दानं तथा विप्रोऽनुवृत्तोऽफलः ॥ १५८ ॥

यथा घण्ड इति ॥ यथा नपुसकः स्त्रीषु निष्पलः, यथा च स्त्रीमध्ये
गच्छामेव निष्पलः, यथा चाले दानमाफलः, तथा व्राह्मणेऽप्यनधीयामो
निष्पलः श्रोतस्मात्कर्मानहृतया तत्फलरहितः ॥ १५८ ॥

१५८. जैसे नपुसक स्त्रियों में निष्पल है, जैसे गी मी में अफल (फल-रहित)
है, जिस प्रकार मूर्खों में दान अफल है वैसे ही कहचाओं (वेद, वेद ज्ञान, स्वाध्याय)
से रहित विप्र अफल है ।

अहिसयंव भूतानां कार्यं अयोऽनुशासनम् ।

वामचर्वं भद्रुरा इलशणा प्रयोज्या वर्ममिच्छता ॥ १५९ ॥

अहिसयंवति ॥ भूतानां जियाणा प्रकरणाच्च योप्यमनुशासनमनतिहिसया
कर्तव्यम्, 'रज्ज्वा वेणुदलेन वा' (८१९१) इलशणाहिसाया अन्यनुशासनात् ।

ताणी मधुर दीक्षितननो ललधा या नोच्छैस्थिते या शिष्यमिक्षापै
षमंवदिभिर्वा प्रसीक्षतव्या ॥ १५९ ॥

१५९. प्राणियों का (शिष्यों का) अनुशासन अहिंसा से ही करना चाहिए।
परमं को जाहने वाले के हाथ मधुर और ललध (चिकनी, कोमल) बाणी प्रयुक्त
की जानी चाहिए।

इशनो गुरुप्रमाणस्य फलं जर्म वाङ्मनःसयममाह—

यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्पग्नुप्ते च सर्वंदा ।

स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥ १६० ॥

यस्येति ॥ अश्यापमितुंव पस्य वाङ्मनस्तोभयं शुद्ध भवति, वामनुता-
दिभिर्वृद्धा, मतरञ्च रागद्वेषादिभिरस्तृपितं भवति, एते वाङ्मनसी निपित्त-
विषयप्रकरणे सर्वंदा पस्य पुनः सुरक्षिते भवति, स वेदान्तेऽवगतं सर्वे कुले
सर्वजात्य सर्वेशानादिरूपं मोक्षलाभादवानोति ॥ १६० ॥

१६०. जिसके बाणी और मम शुद्ध है तथा उस भाँति रक्षित है, वह
वेदान्त में गये हुए (वेदान्त से प्राप्त होने वाले) सारे फल को प्राप्त कर लेता है।

नास्तुदः स्यादातोऽपि न परद्रोहकर्मधीः ।

यथास्योद्घिजते वाचाऽनालोक्यां तामुदीरयेत् ॥ १६१ ॥

नास्तुद इति ॥ अवमणि गुरुप्रमाणस्येव वर्मो नाथ्यापकाम्य । आतं
पीडितोऽपि नास्तुद स्याद्भ मर्मपीडाकरं तत्त्वदृष्टममुदाहरेत् । तथा परस्य
द्वोद्घिजकारस्तदये कर्म बुद्धिश्च न कर्तव्या । तथा यमा वाचाऽन्य परो व्ययते
ता मर्मस्तुशमनालोक्या स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिनीं न वदेत् ॥ १६१ ॥

१६१. (स्वय) आतं (दुखी भी) [अन्य के लिए] मर्मपीडाकर न होने,
न ही परद्रोह के कर्म [करने] का विचार रखने वाला हो । इसकी जिस बाणी से

(कोई) उद्दिश्य, (भयभीत) होता है, (स्वर्ग) लोक न केने वाली उसको न कोले।
संमानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्दिजेत विवादिव ।

अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वंदा ॥ १६२ ॥

संमानादिति ॥ ज्ञात्यग्नः संमानाद्विवादिव सर्वशेद्दिजेत संमाने प्रीति न कुर्यात् । अमृतस्येव सर्वस्माल्लीकादवमानस्याकाङ्क्षेत, अवमाने परेण कुतेऽपि अमावास्तत्र खेद न कुर्यात् । मानावमानदन्वसहिष्णुत्वमनेन विचोपते ॥ १६२ ॥

१६२. संमान से ज्ञात्यग्न नित्य विष की नरह उद्दिश्य हो (भयभीत ही, अवराये) और अपमान को सदा अमृत की तरह तीव्रता से चाहे ।

अवमानसहिष्णुत्वे हेतुमाह—

सुखं हृष्यमतः शोते सुखं च प्रतिबृध्यते ।

सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नक्षमन्ता विनश्यति ॥ १६३ ॥

सुखं हृष्यमतः शोते इति ॥ अस्मादवमाने परेण कुते तथ विद्यमकुर्वाणः सुखं निश्चाति । अन्यतरावमानदन्वेत वस्त्रमान कथं निश्चा लभते । कथं च सुखं प्रतिबृध्यते । प्रतिबृद्धस्य कथं सुखं कार्येषु चरति । अवमानवर्ता तेन पापेन विनश्यति ॥ १६३ ॥

१६३. क्योंकि जिसका अपमान हूआ है, वह सुखपूर्वक सोता है, सुखपूर्वक उत्तमा है, सुखपूर्वक इस लोक में गति करता है; अपमान करने वाला भाट ही जाता है ।

१६३. 'वाचानालोक्याम्' अस्य स्थाने वदि 'वाचा नालोक्याम्' इति स्यात्तदात्र साधुत्वम् । नालोक्याम्—न अलोक्याम् । ताम अलोक्या [वाच] न उद्दीरयेत् । कुलको उनालोक्यामि'ति पठति पुनः न वदते' इत्यत्र नेति कुत अपमानम्?

पाठान्तर-क्षेत्र 'वाच्या नालोक्याम्' इत्यन्ति । तत्रापि 'वाचा नालोक्याम्' इति नालतदात्र साधुत्वम् ।

१६३. कुलद्वक्षयं त्यात्पात्नामगता विभाति, अस्मी 'कथम्' इत्यस्याभ्याहार करोति । नालतदात्र साधुत्वम् । तात्पर्यमिद प्रतिभाति वद् यदि केनचिदत्परम् जानिन् कुता, अपमानोऽपि क्षमाभावेन सोऽस्तस्य सर्वे सुखमेव 'वदि मनः शान्तं' तदा सुखमेवास्ति ।

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।

गुरो वसन्संचिनूयादब्रह्माधिगमिकं तपः ॥ १६४ ॥

अनेनेति ॥ अनेन क्रमकथितोपायेन जातकर्मादिनोपनयनपर्यन्तेन संस्कृतो
द्विजो गुरुकुले वसन् शनैरत्वरत्या वेदब्रह्मार्थं तपोप्रभिहितादिष्यमात्मनियम-
कलाग्रहणमनुत्तिष्ठेत् । विन्द्यगतरमिदस्यापवयभर्घवादीज्ञयनाऽन्त्वयोप-
नाय ॥ १६४ ॥

१६५. इस क्रमयोग (क्रमपूर्वक बताए हुए उपायमध्ये) से परिष्कृत हो
गया है अन्तरात्मा (आत्मा, मन, ब्रह्म आदि) जिसका ऐसा द्विज गुरु में (गुरु के
समीप) रहता हुआ शनैः शनैः ब्रह्म (वेद, ज्ञान) को प्राप्त कराने वाले तप का
संचय करे ।

अन्यवत्ताऽन्त्वयेव स्वाध्ययति—

तपोविशेषेविविधं वृत्तं दत्तं विधिचोदितः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगम्नत्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ १६५ ॥

तपोविशेषेरिति ॥ तपोविशेषेरिति नियमकलापेविविधं वृत्तं प्रकाशेत्वा 'अप्योथ-
माणमत्वाचान्तः' (२०७०) इत्यादिनोक्ते, 'सेवेतेमास्तु नियमान्' (२०७५)।
इत्यादिभिवंश्यमाणेरपि, व्रतद्वोपनिषद्यमहानामिनकादिभिविधिचोदितः स्वगृह्य-
विहितः समधेवदो मन्त्रज्ञात्मात्मकः सोपनिषत्कोऽप्यध्येतव्यः । रहस्यमू-
निषदः । प्राधान्यस्यापनाय पृथक्कलिदेशः ॥ १६५ ॥

१६५. द्विजन्मा के द्वारा विशेष विशेष तपों से, विविध शास्त्र में प्रेरित
(कथित) व्रतों से सारा सरहस्य (सोपनिषत्) वेद प्राप्त किया जाना अपवा-
न्यवत्त किया जाना चाहिए ।

वेदमेव सदाभ्यस्येतपस्तप्स्यन्दिजोत्तमः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ १६६ ॥

वेदमेवेति ॥ यत्र नियमानामन्त्वमुक्तं तत्कृत्स्नस्वाभ्यासाभ्ययनमनेन

विषते । तपस्तस्यस्वरिष्यनिजो वेदमेव प्रहणार्थमावत्येत् तस्माइवाम्यास
एवं विग्रहेदेविह कोक्षे प्रकृष्टं तां मूलिभिरभीष्यते ॥ १६६ ॥

१६६. तप के लिए प्रस्तुत (तप करना चाहता हुआ) द्विजोत्तम सदा वेद
आ ही अस्वास करे, वयोंकि वेदाम्यास ही लिप्र का राम तप कहलाता है ।

१६७ आ हैव स नसाप्रेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यः स्वाध्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायां शक्तितोऽन्वहम् ॥ १६७ ॥

आ हैति ॥ स्वाध्यायाध्यवनस्तुतिरियम् । इशब्दः परमदद्विहितस्वाधि
प्रकरणत्वं सूचकः । स द्विज आ नसाप्रेभ्य एव जराजरापर्वते सर्वदेहज्ञापक-
मेव प्रकृष्टतम तपस्तप्ते । स अस्यपि कुमुममालायार्थपि प्रत्यह वभावनित
स्वाध्यायमधीते । स्वाध्यपीत्यनेन वेदाम्यवताव व्रह्मार्दिनिवन्त्यागमपि
स्तुतये दद्यति । तप्यत इति 'तास्तप्तकर्मस्तप्ते' (पा. ३) ॥ १६८ ॥ इति परम-
त्मनेनादे भवत ॥ १६७ ॥

१६८. निरचन से वह द्विज नसों के अग्ने भाग तक (अत्यधिक) परम
तप करता (करता) है जो माला धारण करता हुआ भी प्रतिदिन वयावानित
स्वाध्याय (वेद) को पढ़ता है ।

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते अमम् ।

स जीवस्त्रेव शूद्रस्वमाणु गच्छति साम्यः ॥ १६८ ॥

योऽनधीत्येति ॥ यो द्विजो वेदमनधीत्याम्यवार्यमास्त्रादौ धमं नसाति-
यापि करोति म जीवस्त्रेव पुत्रपीत्रादिसहित शोष्य शूद्रत्वं गच्छति । वेदमनधी-
त्यापि स्मृतिवेदाङ्गाध्ययने विरोधाभावः । अत एव शास्त्र-लिखितो—'न वेद-
मनधीत्याम्यासो विद्याभधीयीताम्यास वेदाङ्गस्मृतिम्' ॥ १६८ ॥

१६९. सर्वे स्वाध्यायशीलैरिद सत्यभूषण योगिविरचितामूर्त्रं समति
निषेदम्—'वन्यासेनान्यास' । अन्यासेन हि समारे नवान्तरः (व+न्यास=
वन्येषम्—वन्यसी भये) ।

१७०. नव्—माला । स्वरवी=मालाधारी । मालाधारणमन्त्र सासारिक-
भोगनिरत्युपलक्षणम् ।

१६८. जो द्विज वेद को न पढ़कर अन्यत्र अग करता है, वह जीता हुआ ही शोध ही अन्य (वश, पुनर्पोजादि) सहित शुद्धत्व को प्राप्त हो जाता है।

द्विवानां तत्र तत्त्वाचिकारत्वं तेर्त्वं इत्वनिरूपणार्थमाह—

मातुरप्रेऽधिजन्मं द्वितीयं मौञ्जिजन्मने ।

तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ १६९ ॥

मातुरप्र इति ॥ मातुः सकाशादादी पुरुषस्य जन्म । द्वितीयं मौञ्जिजन्मने उपत्यने । 'इयाणोः संजात्तन्दसोबहुलम्' (पा. ६।३।६३) इति हस्तः; तृतीयं यज्ञोतिष्ठामादियज्ञदीक्षायां वेदभ्रवणात् । तथा च श्रुतिः 'पुनर्वा यदृत्वज्ञो यज्ञिय कुर्वन्ति यदीक्षयस्ति' इति । प्रथमद्वितीयतृतीयजन्मने कथनं चिदं द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं, द्विजस्यार्थं यज्ञदीक्षायासप्तविकारात् ॥ १६९ ॥

१७०. वेद के प्रेरण (कथन, विद्यान) से द्विज का पहला जन्म माँ से, द्वितीय मेखलाबन्धन (उपत्यन) में, तीसरा यज्ञदीक्षा में होता है।

तत्र यद् ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीजीवन्धनचिह्नितम् ।

तत्रास्य माता साक्षिं पिता त्वाचायं उच्यते ॥ १७० ॥

तर्त्तेति ॥ तेषु चिष्य जन्मसु मध्ये यदेतद् ब्रह्मग्रहणार्थं जन्मोपनयनसंस्कारस्वर्थं मेखलाबन्धनोपलक्षितं तत्रास्य माणवकस्य साक्षिं माता, आचार्यस्वपिता, मातृपितृसंभावत्वाजन्मन ॥ १७० ॥

१७०. उन [तीनों जन्मों] में इसका मेखलाबन्धन से चिह्नित जो ब्रह्मजन्म (वेदज्ञान से जन्म) है—उसमें इसकी साक्षिं माता [ओर] आचार्यपिता कहलाता है।

वेदप्रदानादाचायं पितरं परिचक्षते ।

न हृस्तिमन्युज्यते कर्मं किञ्चिदामौञ्जिजन्मनात् ॥ १७१ ॥

वेदप्रदानादिति ॥ वेदाभ्यापनादाचायं पितरं मन्वाद्यो वदन्ति । पितृ-जन्महोपकारपत्नाद् गौणं गितृत्वम् । महोपकारसेव इर्षयति—न हृस्तिमन्निति ।

१७०. ब्रह्मजन्म = कुलदूकः—ब्रह्मग्रहणार्थं जन्म, बलहरस्तमनुमरति । अस्माकं मतेत् 'क्रद्यणो ब्रह्मणि च जन्म' ।

यस्मादस्मिन्माणवके प्रागुपनपनात्कचित्कर्म स्थीतं स्माते च न संबध्यते, न
उप्राधिक्रियत इत्यर्थः ॥ १७१ ॥

१७१. वेद [ज्ञान] देने के कारण आचरण को पिता कहते हैं तभीकि मौज्जी-
वन्धन (मेखला-वन्धन) से पहले इन (बालक) में कोई [श्रीत-न्माते] कर्म संबद्ध
नहीं होता है—प्रत्येत् वह किसी श्रीतस्माते कर्म का अधिकारी नहीं होता ।

नाभिव्याहारयेद् बहु स्वधानिनयनादुते ।

शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥ १७२ ॥

नाभिव्याहारयेदिति ॥ आभीज्जिज्जवन्धनादित्यनुवर्तते । प्रागुपनपनाद्वेद
नोच्चार्थयेत् । स्वधा शब्देन आदमुच्यते । नितीगते निष्पाद्यते येन मनवातेन
तद्वर्जितिवा मृतपितृको नवधात्रादौ मन्त्रं नोच्चार्थयेत् । तद्वर्तिरित्यत् वेद
नोदाहोते । यस्माद्यावद्वेदे न जायते तावदसो शूद्रेण तुल्यः ॥ १७२ ॥

१७२. आद-निष्पादन [के मन्त्रों] को छोड़कर [मेखलावन्धन से पूर्व]
वेद का उच्चारण न करे, क्योंकि जब तक वेद में वन्धन में नहीं लेता तब तक
(वह) शूद्र के समान है ।

कृतोपनयनस्यास्य ब्रतादेशनमिष्यते ।

ब्रह्मणो प्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥ १७३ ॥

कृतोपनयनस्येति । यस्मादस्य माणवकस्य ‘समित्रमाधेहि’ (गु. स.
१२२१६) दिवा मा स्वामीः’ (गु. स. १२२१२) इत्यादिव्रतादेशनं वेद-
स्पाद्यवनं मनवाह्याणकमेण ‘अद्येष्यमाणस्वाचान्तः’ (२१७०) इत्यादिविधि-
पूर्वकमपनोत्स्योपदिष्यते, यस्माद्युपनयनात्पूर्वं न वेदमुदाहरेत् ॥ १७३ ॥

१७३. किया गया है उपनयन जिसका ऐसे इसका (इसके लिए) ब्रतों का
आदेश इष्ट है तथा कर्म से विधिपूर्वक बहु (वेद) का ग्रहण [इष्ट है] ।

यस्यस्य विहितं चर्मं यत्सूत्रं या च मेखला ।

यो दाढो यच्च वसनं तत्तदस्य वर्तेष्वपि ॥ १७४ ॥

यस्यस्येति ॥ यस्य ब्रह्मणाशिरो यानि चर्मसूत्रमेखलायद्यवस्त्राध्युपनयन-
काले गृह्णेण विहितानि, गोदानादिकर्तेष्वपि ताम्बेव नकानि कर्तव्यानि ॥ १७४ ॥

१७४. जो इसका चर्म विहित (शास्त्रोक्त) है (जिस चर्म का इसके लिए विद्यान है), जो सूत्र और जो मेलला, जो दण्ड और जो बस्त्र (शास्त्रोक्त है), वह [ही] इसका व्रतों में भी [विहित है] ।

सेवेतेमांस्तु नियमान्वहृचारी गुरो वसन् ।

सन्धियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्धचर्यमात्मनः ॥ १७५ ॥

सेवेतेति ॥ अद्याचारी मुखमोगे वसन्धिन्द्रियसंयमे कुत्वानुगताद्युष्टवृद्धचर्य-
मिमान्नियमाननुतिष्ठेत् ॥ १७५ ॥

१७५. मुह में (गुरु के समीप) रहता हुआ अद्याचारी इन्द्रिय-ममूह को
नियन्त्रित करके अपनी ताप को विशिष्ट वृद्धि के लिए इन नियमों का सेवन करे ।

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्यादेवधिपिततप्तंगम् ।

देवतान्यच्चनं चैव समिदाघानमेव च ॥ १७६ ॥

नित्यमिति ॥ प्रत्यह स्नात्वा देवधिपितम् उदकदान, प्रतिमादिपु हरि-
हरादिदेवपूजनं, सायंप्रातश्च समिदोम कुर्यात् । यस्तु गौतमीये स्नाननिषेधो
बद्धाचारिणः स मुखस्नानतिषयः । अत एव वौषाप्तनः (२१३८) — 'नाम्नु दलाघ-
मानः स्नायात्' । विष्णुसाम—'कालदृष्टमभिषेकान्तिकारणमप्यु दण्ड-
वस्त्रमउज्जनम्' इति ब्रुवाणेन वारद्वयं स्नानमूपदिष्टम् ॥ १७६ ॥

१७६. नित्य स्नान करके शुद्ध [हुआ हुआ] देवो, शृणियो और पितरों का
तप्तं, देवताओं का सम्पक् अच्चन तथा समिधाओं का जायान (सायंप्रातः हवन)
करे ।

वज्ज्येन्मधु मांसं च गन्धं भाल्यं रसान्स्त्रियः ।

शक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिसनम् ॥ १७७ ॥

वज्ज्येदिति ॥ शौद्ध मांस च न यादेत् । गन्ध च कर्पुरत्वन्दनवस्तुतिकादि
वर्जयेत् । एषां च गन्धानां यथासंभवे भवतानुलोपान च निषिद्धम् । भाल्यं च
न यार्थयेत् । उद्दिक्तरसादृशं गुडादीश यादेत् । स्त्रियश्च नोपेयात् । यानि
स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवयेनोदकवासादिना वाम्लादिति तानि शुक्तानि
न यादेत् । प्राणिनां हिसां न कुर्यात् ॥ १७७ ॥

१७७. शशांक, मांस, गन्ध, माला रस, स्त्रियों, जो सब शुक्त हैं तथा प्राणियों की हिसा (इन सब का) बजेन करे (इनका परिहार करे, इनसे दूर रहे) ।

अभ्यङ्गमञ्जनं चाकणोदपानच्छत्रधारणम् ।

कामं छोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् ॥ १७८ ॥

अभ्यङ्गमिति ॥ तेलादिना विरसहितदेहमदंनलक्षण, कञ्जलादिभित्ति चक्षुपोरञ्जनं, पादुकागाढ़नस्त्वं च आरण, कामं भैरवातिरिक्तविषयाभिलापातिक्षयम् । मैथुनस्य स्त्रिय इत्यनेनैव निपिङ्गत्वात् । छोधलोभनुत्पर्मीतवैष्णायगवादि बजेयेत् ॥ १७८ ॥

१७८. तेल लगाना (सिर पर लगाना तथा शरीर पर मालिङ्ग करना), छोड़ों में अजन लगाना, जूते तथा छाति का आरण बाला, काम, छोध, लोभ, नाचना, गाना, बजाना गे [सब छोड़ दे] ।

चूतं न जनवादं च परिवादं तथानृतम् ।

स्त्रोणां च प्रेक्षणालस्मभूपघातं परस्य च ॥ १७९ ॥

चूतं जेति ॥ अस्तकीड़ों, जनैः सहे निरर्थकताकरणहैं, परस्य दोषवाद, भूराभिधान, स्त्रोणां च मैथुनेच्छया सानुरागेण प्रेक्षणालिङ्गनं, परस्य जापकार बजेयेत् ॥ १७९ ॥

१७९. जुगा, लोगों से [निरर्थक] वाद (आत्मीत, कालह आदि), नित्य, अनृत (नियम-विरुद्ध आचरण) स्त्रियों को [कामभाव से] देखना तथा [उनसे] आलिङ्गन तथा दूसरे का अपकार—[इन सबको छोड़ दे] ।

१८०. शुक्त अन्तर्ख को प्राप्त हुई वस्तुएँ ।

द्रवद्रव्यविशेषः—

कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च ।

गताद्रव्यविशेषमूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते ॥

शुक्तस्य गुणः—

शुक्तं तीक्ष्णोऽग्नलवणं पित्तकृत् कटुकं लघुः ।

रसः कृम्युदचानाहशोधाशोविषकुरुत्वात्” (राजनिषेष्टः)

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्स्वचित् ।

कामाद्वि स्कन्दयन्ते तो हिनस्ति घ्रतमात्मनः ॥ १८० ॥

एक इति ॥ सर्वत्र नीचयादवेकाकी शयने कुर्वते । इच्छया न स्वशुक्रं पातयेत् । यस्मादिच्छया स्वभेद्यात्म्भुते पातयन्त्वातीप्रते नाशयति । त्रैतलोपे चावकीणिप्रायपित्रते कुर्वते ॥ १८० ॥

१८०. सब जगह अकेला सोए, कहो भी बीयं न गिराए । काम से बीयं को गिराता हुआ ज्याने व्रत को नष्ट कर देता है ।

स्वप्ने सिफत्वा ब्रह्मचारी द्विः शुक्रमकामतः ।

स्तात्माकं मर्जयित्वा त्रिः पुनर्मीमित्युच्चं जपेत् ॥ १८१ ॥

स्वप्न इति ॥ ब्रह्मचारी स्वप्नादावनिच्छाया रेतः सिफत्वा कृतस्नानप्रचन्दनाद्यनुलोगनपुण्यधूपादिभिः सूर्यमन्मन्त्रे 'पुनर्मीमित्यित्यम्' (जात्रव. ग. ३।६) इत्येतत्तमूर्च्च बारत्ये पठेत् । इदमत्र प्राप्तिस्तम् ॥ १८१ ॥

१८१. ब्रह्मचारी द्विः स्वप्न में दिना काम [के बीयं को सिफत करके (बीयंपात करके), स्नान करके, सूर्य की पूजा करके तीन बार, 'पुनर्मीमित्यित्यम्' इत्यादि ज्ञाना का जप करे ।

उदकुम्भं सुमनसो गोडाकुन्मृत्तिकाकुशान् ।

आहरेद्यावदर्थानि भैरवं चाहरहश्चरेत् ॥ १८२ ॥

उदकुम्भमिति ॥ बलकलनपुण्योमरमूतिकाकुशान् यावदर्थानि यावद्विः प्रयोजनानि आत्मार्पस्य तावन्त्याचायर्थंगाहरेत् । अत एवोदकुम्भमित्यत्रैकात्म-मष्टविवक्षितम् । प्रदर्थानि चैतत् । अन्यदप्याचायोपयुक्तमुपाहरेद्द्वैषं च प्रत्यह-मर्हयेत् ॥ १८२ ॥

१८२. जल का घड़ा, फूल, गोबर, मिठी और कुणा, जितने [आत्माये] के प्रयोजन हों [जतने] लाए और प्रतिदिन भिजा-समूह मार्गने जाए ।

१८३. अथवेदेव निम्नलिखितः पाठः—

पुनर्मीत्यित्यं पुनरात्मा इविण ब्राह्मणं च ।

पुनरल्लयो चिराया यस्यास्याम कलयत्तामिहैव ॥ (अथव. ७.६३.१)

वेदयज्ञेरहीनानां प्रशस्तानां स्वकमंसु ।

व्रह्माचार्यहरेद्गुर्बं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ १८३ ॥

वेदयज्ञेरिति ॥ वेदयज्ञेरवाचायक्षानां स्वकमंसु दक्षाणा मृहेभ्यः प्रत्यह व्रह्म-
चारी सिद्धान्नभिशासमृहमाहरेत् ॥ १८३ ॥

१८३. जितेन्द्रिय व्रह्माचारी प्रतिदिन वेदों तथा वर्जों से अहीन (यूक्त) अपने कर्मों में प्रथस्त [मृहस्यों के] पर से निक्षासमृहलगाए ।

गुरोः कुले न भिक्षेत न जातिकुलबन्धुयु ।

अलाभे स्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं दिवजंयेत् ॥ १८४ ॥

गुरोः कुल इति ॥ आत्मायेत्य सरिष्ठेय, वन्धुयु, मातुलादियु च न भिक्षेत ।
तदगुह्यतिरिक्तभिशायोग्यगृहाभावे चोक्तेभ्यः पूर्वं पूर्वं वज्ञयेत् । ततत्त्वं प्रथमं
वन्धुनिक्षेत, तत्त्वाभे जातीन्, तत्त्वाभे गुरोरपि जातीनिक्षेत ॥ १८४ ॥

१८४. सुर के कुल में निक्षा न मांगे, न ही सगिर्डों में, कुल [के लोगों] में,
और वन्धुओं में [भिक्षा मांगे]—अन्यों के गृहों से जलाभ में [जर्जीत् वहां
से भिक्षा न मिलने पर, [गुर जादि में] पहले-पहले का वर्जन करे (अर्थात्
वन्धुओं में जाए, वहां न मिल तो कुल में इत्यादि) ।

सर्वं चापि चरेद्यामं पूर्वोक्तानाभसंभवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तास्तु वर्जयेत् ॥ १८५ ॥

सर्वं वेति ॥ पूर्वं वेदयज्ञेरहीनानाम् (२११८३) इत्यनेमोस्तानामसंभवे
सर्वं वा चाममुक्तगुणरहितमपि शुचिमां नी भिक्षेत । महापातकाचायभिशस्ता-
स्त्वज्ञेत् ॥ १८५ ॥

१८५. पहले कहे दुर्बां के न होने पर जितेन्द्रिय (व्रह्माचारी) वाणी को
नियन्त्रित करके सारे ग्राम में भिक्षा के लिए छूमे—[वहो भी] अभिशस्तों
[महापातकास्त्रों] का वर्जन करे ।

दूरादाहृत्य समिघः संनिदध्याद्विहायसि ।

सावंप्रातश्च ज्ञुष्यात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥ १८६ ॥

१८५. अभिशस्तः—विनिष्टतः, विगहितः, पातककर्ताः । परस्तिवां परपुरुषे
वा नेत्रों प्रति भिक्षादूषितः । अभिशस्त् वधे ।

द्वारादिति ॥ द्वारादिग्म्य परिगृहीतवृक्षेन्य समिष आनोग्र आकाशे वारणा-
प्राप्तः पटलादौ स्थापयेत् । ताभिस्व समिद्धि सायंप्रातरत्ने होम
कुर्यात् ॥ १८६ ॥

१८६. द्वार से समिषाओं को लाकर जाकाश में रख दे । [उन समिषाओं]
से सायं और प्राप्तः अग्नि में हवन करे ।

अकृत्वा भैक्षवरणमसमिष्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरत्नमवकीणिद्रतं चरेत् ॥ १८७ ॥

अकृत्येति ॥ भिक्षाहारे, नायंप्राप्तः समिद्धोम, अरोगो नैरन्तर्याण सप्त-
रत्नमकृत्वा उप्तद्रतो भवति । ततश्चावकीणिप्रायश्चित्त कुर्यात् ॥ १८७ ॥

१८७. रोग से रहित, सात रात्रि तक भैक्षवरण, (भिक्षासमूह के लिए
जाना, पूर्णना) को न करके, अग्नि को [समिषाओं से] न जलाकर (सायं-
प्राप्तः समिद्धोम में करके) अवकीणिद्रत को करे ।

१८८. 'द्वारद्' इति कहमात्रक्यते—जाथमसञ्जिकटवृक्षाणां नाशो न
स्थादिति कृत्वा ।

विहायसि—आकाशे—उच्चस्थाने । भूमी न स्थापयेत्—येन भूमिमलिनता
चरणस्पवर्दिदोषो वा न स्पात् ।

१८९. रोगरहित—नातर्यं यह है कि यदि रोगी हो तो इन कर्त्तव्यों के अकरण में
कोई पाप नहीं । अवकीण—अवकीणमनेने इति येन नियममङ्गुः कृतः सोऽवकीणी ।
अवकीणिद्रतं (अवकीणिप्रायश्चित्तम्) मनूसमूलौ श्लोकद्वये (११-११८, ११९)
कथितम्—

अवकीणी तु काणेन गदेभेन चतुष्पथे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत् निवृहति निवि ॥

हुत्वाम्नी विधिवदोमानन्तरत्वं समित्यूचा ।

कातेन्द्रगूरुवृहीनो ज्ञहुयात्सपिपाहुतीः ॥

मौतमस्मृतिः (२६०-२.)—

[अवकीणी] सोमावास्याणां निष्पत्तिमुपसमाधाय प्रायश्चित्तात्याहुतीर्जुहोति ।

मैक्षेण वर्तयेति नैकान्नादी भवेद्वती ।

मैक्षेण ब्रतिनो वृत्तिस्यवाससमा स्मृता ॥ १८८ ॥

मैक्षेणेति ॥ ब्रह्मनारी न एकाभ्यमध्यालितु बहुगृहाहृतिभिक्षासमूहेन प्रत्यहं चीवत् । यस्माद्ब्रिधासमहेन ब्रह्मचारिणी वृत्तिस्यवासस्तुला मूर्तिभिः स्मृता ॥ १८८ ॥

१८८. व्रती (ब्रह्मनयंवतपारी) नित्य भिक्षासमूह से गुजारा करे, एक [अपि] का अन्न खाने वाला न हो, व्रती की भिक्षासमूह से वृत्ति उपवास के समान कही गई है ।

ब्रतवद् देवदेवत्ये पित्र्ये कर्मण्डर्थादिवत् ।

काममन्यथितोऽनीयाद् ब्रह्मस्य न लुप्यते ॥ १८९ ॥

ब्रतवदिति ॥ पुर्वेनिराद्यस्यकामभोजनन्याय प्रतिप्रसदः । देवदेवत्ये कर्मणि देवतोहेशोनाम्यथितो ब्रह्मनारी ब्रतवदिति ब्रतविद्युत्युमासादिविवितमेक-स्त्रापाप्न यथेषितं भृत्यजीत । अथ पित्र्येशोनाम्यथितो भवति तदा ब्रह्मिर्विति तन्मन्यथासंप्रवाप्ताम् इति साप्तुमासवित्तमेकस्त्रापाप्न यथेषितं भृत्यजीत इति स एवाद्यो वैदम्येनोक्ता, तथापि भैश्वर्णिनियमरूपं व्रतमस्य लुप्तं न भवति । याज्ञवल्योऽपि शाश्वेत्यथितस्यकामभोजनमाह—‘ब्रह्मचर्ये इतिरो नैकामत्रमध्यादनापदि । आत्मणः काममरनोपाच्छाद्वे व्रतमपीडन् ॥’ (वात्स. कम्. ११२)—इति । विष्ववर्णेण तु ‘व्रतमस्य न लुप्यते’ इति परम्यता ब्रह्मचारिणी मांसभक्षणमनेन भनुवचनेन विशीर्णत इति व्याख्यातम् १८९ ॥

अवकोणितो लक्षणम् (मनूसमृति: ११-१२०)

कामतो रेतसः रेते व्रतस्यस्य द्विवन्मनः ।

अतिकमे प्रतस्वाहृतेमना ब्रह्मवादिनः ॥

अवकोणितस्तेजो मारुतादिकामन्येति (मनूसमृति: ११-१२१)—

सातते पूरुहृते च गुरुं पावकमेव च ।

चतुरो व्रतिनोऽम्येति ब्राह्म तेजोऽवकोणितः ॥

अत एव ग्रामशिवत्स कर्षितं तेम्य आज्ञाहृतीर्जुहुयादिति ।

१८९. निर्मकित वती देवों के सम्मान में किये गये [तथा] पितरों के सम्बन्ध में किये जाएं में [एक अवक्षित] के [अपाने] व्रत के अनुकूल अब को भी गवेन्ति, इनि के समान [आचरण करता हुआ] चाहे—[इससे] इसका व्रत लूप्त नहीं होता है।

ब्राह्मणस्यैव कर्म तदुपदिष्टं मनोषिभिः ।

राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत्कर्म विद्योयते ॥ १९० ।

ब्राह्मणस्यैवेति ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविश्वा ब्राह्मणाभिः भैश्वाचरण-विचानात् 'यत्वत्' (२।१८९) इत्यनेन तदपवादस्तामेकाभ्रभोदनमूपदिष्टं क्षत्रियवैश्ययोरपि पुनर्सक्तेन गर्मदस्यते । एतदेकाभ्रभोजनस्य कर्म तद् ब्राह्मण-स्यैव वेदार्थविद्विष्टिर्विहितम् । त्रिविष्टवैश्ययोः पुनर्त नैतत्कर्मेति चूते ॥ १९० ॥

१९०. मनोषियों के द्वारा यह कर्म ब्राह्मण का हो (के लिए हो) उपदिष्ट है—क्षत्रिय और वैश्य के लिये इस कार्य का विचान नहीं किया गया है।

चोदितो गृहणा नित्यमप्रचोदित एव च ।

कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च ॥ १९१ ॥

चोदित इति ॥ आचार्योऽपि प्रेरितो न प्रेरितो वा स्वयमेव प्रत्यहमध्ययने मुहु-हितेषु चोच्छार्यं कुर्यात् ॥ १९१ ॥

१९१. गुरु से नित्य प्रेरित या अप्रेरित भी अध्ययन में तथा आचार्य के हित (हितकारी कार्यों) में गत्वा करे ।

शरीरं चंद्रं वाचं च बुद्धीन्द्रियमनासि च ।

नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ १९२ ॥

शरीर चेति ॥ देहवाम्बुद्धीन्द्रियमनासि नियम्य हताञ्जलिगुरुमुखं पश्यस्तिष्ठेचोगविशेत् ॥ १९२ ॥

१९२. शरीर, वाणी, ज्ञानेन्द्रियों तथा मन को नियन्त्रित करके हाथ जोड़े हुए गुरु के मुह को देखता हुआ (उसकी आङ्गा को प्रतीक्षा करता हुआ) खड़ा हो या खड़ा रहे ।

नित्यमुद्भूतपाणिः स्यात्साध्वाचारः सुसंयतः ।

आत्मतामिति चोक्तः सम्भासोत्तमिमुखं गुरोः ॥ १९३ ॥

नित्यमिति ॥ सततमुत्तरीयाद् बहिरङ्गतदशिष्यवाहुः, शोभनाचार, वस्त्रावृतदेह, 'आत्मताम्' इति गुरुणामतः सत् गुरोरभिमुखं यथा भवति तथा आसीत ॥ १९३ ॥

१९४. निल [उत्तरीय] निकले हुए हाथ वाला, शोभन आचार वाला तथा सुसंयत रहे और 'जैठा जाए' इस प्रकार कहा गया गुरु के अभिमुख बैठे ।

हीनाद्रवस्त्रवेषः स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमं चैव संविज्ञेत् ॥ १९४ ॥

हीनाद्रवस्त्रवेति ॥ सर्वदा गुरुसमीपे गुरुपेत्थया स्ववक्षाप्ताद्रवस्त्रप्रसाधनो भवेत् । गुरुरेत्वं प्रथमं राखिशेषे शयनादुत्तिष्ठेत्, प्रदोषे च गुरी सुन्ते पद्माचल-गीत ॥ १९४ ॥

१९५. गुरु के समीप सदा (गुरु को अपेक्षा) हीन अन्न और वस्त्र-वेष वाला होते—गुरु से पहले [सोकर] उठे और बाद में सोये ।

प्रतिथवणसंभाषे शयानो न समाचरेत् ।

नासीनो न च भुज्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥ १९५ ॥

प्रतिथवणेति ॥ प्रतिथवणमाज्ञाकूकरण, संभाषण च मुरोः शयायाः सुप्ताः, आसनोपविष्ट, भुज्जानः, तिष्ठन्, विमुखद्वय न कुर्वात् ॥ १९५ ॥

१९५. सुनना और बालबीत लेटे हुए न करे, त बैठे हुए, न लाते हुए, न मूँह फेर कर लड़े हुए ।

१९५. भाव यह है कि गुरु कोई बात कहे तो उसे मुनते या गुरु से बात-चीत करते हुए विद्यार्थी सम्भासपूर्वक गड़ा रहे । लेटे हुए बैठे हुए, लाते हुए, या मूँह फेर कर लड़े हुए प्रतिथवण या बातचीत न करे ।

प्रयान—कुल्लूक—गुरुवास्यामां सुनः—नाथोऽयं साधुः प्रतिभाति ।

तिष्ठन्—कुल्लूकावलहरवचोभावपि 'तिष्ठन्' इति पराङ्मुखः' इति च पृथग् स्वाम गृहीतः । अहमाकं भत्तेन 'पराङ्मुखस्तिष्ठन्' इति सम्बद्धं प्रहीतव्य, यतो यदि तिष्ठन्नपि (standing) वार्तालाप न करिष्यति तदा कथं करिष्यति ?

कथं नहि कुर्यात्तिवाह—

आसीनस्य स्थितः कुर्यादिभिगच्छत्स्तु तिष्ठतः ।

प्रत्युदगम्य त्वाद्रवजतः पश्चाद्वावस्तु व्यावतः ॥ १९६ ॥

आसीनस्येति ॥ आसनोपविष्टस्य गुरोराजा ददतः स्वरमासनादुत्पितः, तिष्ठतो गुरोरादिशतस्तदभिमूख कतिचित्पदानि गत्वा, यथा गुरुरागच्छति तथाप्यभिमूख गत्वा, यदा तु गुरुर्धाविभ्रादिशति तदा तस्य पश्चाद्वावन्प्रति-अवणसमाप्ते कुर्यात् ॥ १९६ ॥

१९६. [वातांलाप आदि कैसे करे ?] बैठे हुए के साथ लड़ा हुआ करे, खड़े हुए के साथ उसकी ओर जाता हुआ, आते हुए के साथ प्रत्युदगमन करके, [और] दौड़ते हुए के पीछे दौड़ता हुआ ।

पराङ्मुखस्याभिमूखो दूरस्थस्पृष्ट्य चान्तिकम् ।

प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चंब तिष्ठतः ॥ १९७ ॥

पराङ्मुखस्येति । पराङ्मुखस्य वादिशतः समूखस्य, दूरस्थस्य मुरोः समीपमागत्य, शयानस्य गुरोः प्रणम्य प्रहवो मूत्त्वा, निदेशे निकटेऽवतिष्ठतो गुरुरादिशतः प्रहवीभृगैव प्रतिश्ववणसंभागे कुर्यात् ॥ १९७ ॥

१९७. [तथा] मुहु फेरे हुए के अभिमूख हुआ हुआ, दूर ठहरे के पास [यथा हुआ], लेटे हुए या समीप खड़े हुए [आदेश देते हुए गुरु को] प्रणाम करके ।

नीचे शयासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधो ।

गुरोस्तु चक्षुविवर्ये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ १९८ ॥

नीचमिति ॥ गुरुसमीपे चास्य गुरुशय्यासनापेक्षया नीचे एव शय्यासने नित्यं स्पालाम् । यत्र च देशे समासीनं मृहः पश्यति न तत्र प्रथेष्टचेष्टा चरणप्रसारणादिकां कुर्यात् ॥ १९८ ॥

१९६. 'अभिगच्छन्' तथा 'प्रत्युदगम्य' इत्यत्र त स्वरूपभेदो, मात्राभेद एव । 'प्रत्युदगम्य' इत्यत्र गन्तुः गरोरस्थयोर्ध्वंभाग उदगतस्तीव्रतदात्र गतिः (प्रति-उद्गम्य) ।

१९७. निदेशे = निकटे; चक्षुहरू निमनस्थाने (in a lower place) ।

१९८. गुरुके समीप इस (छात्र) के शम्भा और ब्राह्मण सदा मींचे [हो]—गुरुके चक्रविषय में (दृष्टि की परिवर्ति में) यज्ञेष्टासन (इच्छा के अनुसार ब्राह्मण से, बोगत्वाही से बैठने वाला) न होंगे।

नोदाहरेदस्य नामं परोक्षमपि केवलम् ।

न चंवस्यानुकुर्वीत गतिभावितचेष्टितम् ॥ १९९ ॥

नोदाहरेदिति ॥ अस्य गुरोः परोक्षमपि उपाध्यायाचार्योऽप्यप्युच्चावचनोप-
गिदशत्रु नाम नोच्चारणेत् । न तु गुरोर्गमनभापितचेष्टितान्यनुकुर्वीत गृहणमतादि-
सद्विशान्यात्मनो गमनादीन्द्रियाहासवद्या न कुर्वीत ॥ १९९ ॥

२००. परोक्ष में भी (आत्म से परे, पीठ-पीछे) भी इसका केवल (सम्मान-
सुकृत विदेशी से रहित) नाम उच्चारण न करें; न ही उसको गति, भाषण वा
चेष्टा का अनुकरण करें (मकड़ न जतारे) ।

गृहेष्ट्रं परोक्षादो निन्दा वापि प्रबत्तंते ।

कर्णो तथं पिथातत्व्यो गत्तत्व्यं वा ततोऽन्यतः ॥ २०० ॥

गृहोर्येष्ट्रति ॥ विद्यमानदोषस्याभिदानं परोक्षाद, अविद्यमानदोषाभिदान
निन्दा, यत्र देहे सुरोः परोक्षादो निन्दा च वत्तते तथं नियतेन शिष्येष्ट कर्णो
हस्तादिना तिरोक्षतत्व्यो । तत्त्वाद्वा हेतादेशात्मतरं मृत्युम् ॥ २०० ॥

२०१. गुरु का जहाँ परोक्षाद (विद्यमान दोषों का क्रम) अवधा निन्दा (अविद्यमान दोषों का क्रम) हो रहा हो, वहाँ काम छक्क लेने (बगद कर लेने)
जाहिए, अवधा खहाँ से दूसरी जगह चले जाना जाहिए।

इदानीं शिष्यतत्त्वं करपरोक्षादहुतापलमात्—

परोक्षादात्मतरो भवति इवा द्वे भवति निन्दकः ।

परिभीक्ता हुमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥ २०१ ॥

परोक्षादादिति ॥ गुरोः परोक्षादाच्छिद्यो मृत वरी भवति । मूरोनिन्दकः

१९९. अचले विद्यालयेषु महाविद्यालयेषु छात्रा एवमत्तुकुर्वति । इदं
हि तेषां व्यक्तित्वविनाशकम् ।

कुम्हुरो भवति । परिमोक्ता अनुचितेन गुरुवतेनोपजीवकः कुमिर्भवति । मत्सरी
गुरुरुल्कयांसहनः कीटो भवति; कीटः कुमिन्यः किञ्चित्स्थूलो भवति ॥ २०१ ॥

२०१. परिवाद से [अगले जन्म में] गवा बनता है, भिन्नक कुत्ता बनता
है, परिमोक्ता कुमि (छोटा कीड़ा) बनता है, मत्सरी कीट (बड़ा कीड़ा)
बनता है ।

दूरस्थो नाचंयेदेनं न कुद्रो नान्तिके स्त्रियाः ।

यानासनस्थश्चेवनमवरुह्याभिवादयेत् ॥ २०२ ॥

दूरस्थ इति ॥ दूरस्थः शिष्योऽत्र विष्णव मात्पवस्त्रादिना गुरुं नाचंयेत् ।
स्वयं यमनाशक्तो त्वदोषः । कुद्रः कामिनीसमीपे च स्थितं स्वप्नमणि नाचंयेत् ।
यानासनस्थश्च शिष्यो यानासनादवतीयं गुरुमभिवादयेत् । 'यानासनस्थश्चेन
प्रत्यक्षाय' (२०१९) इत्पनेन यानासनादुत्त्वाम् विहितम्; अनेन तु यानासनत्यागं
इष्टपुमरुक्तिः ॥ २०२ ॥

२०२. [ब्रह्मे आए] दूर ठहरा हुआ [किसी के द्वारा] इस (गुरु) की
पूजा न करे, न कुद्र हुआ-हुआ, न म्ही के समोष । याम या आग्ने पर स्थित
[शिष्य] उत्तरकर इस (गुरु) को अभिवादन करे ।

२०१. परिमोक्ता—अनुकुललङ्घम अनुचितश्चेत् गुरुवतेनोपजीवकः ।
वत्तहरु कुललङ्घमनुभवति । जस्माकं नतेनास्य त्वत्र प्रकरणं नान्ति; निन्दाप्रकरण-
मेवान्ति । अतः परिमोक्ता इत्प्रक्षायाः सात्—ग. [गुरु] परीवादिन्द्रा-
वत्तेषु रसमनुभवति । कामे स्वयं निन्दादिकं न करीति परं तत्रैव तिष्ठन्ना-
कर्णेवति रथं चानुभवति ।

२०२. भाव यह प्रतीत होता है कि शिष्य गुरु के लिए पूजाये माला
जादि लाए और स्वयं तो एक तरफ जड़ा ही बाए और किसी को कहे कि यह गुरु
जो को दे आओ—यह दूरस्थता इतनी ही है गुरु वहाँ से देख जाता है । यदि
वहाँ से काफी दूर है और किसी से पूजा-सामग्री भिजवाता है तब कोई दोष नहीं है ।

नान्तिके स्त्रिया—समीपे के स्थितो गुरुः शिष्यो वा ? अनु-
कुललङ्घ—गुरुः । परं साक्षीय इदं स्पाद् यद् मदि तस्मिन् समये स्त्री समीपेऽस्ति—
सा चोभयोर्सपि समीपे भविष्यति ।

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत् गुरुणा सह ।

असंश्वेच्छं च गुरोन् किञ्चिदपि कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

प्रतिवात इति ॥ प्रतिगतोऽभिमत्तीभत् शिष्यस्तदा गुरुदेशाच्छिक्षदेश-
मागच्छति च प्रतिवात् यः शिष्यदेशाद् गुरुदेशमागच्छति सोऽनुवात् तत्र
गुरुणा सर्वं नासीत् । तथाऽविद्यमानः संश्वेच्छं च तस्मिन्प्रसंश्वेच्छं । गुरुयैव न
शृणोत्तीर्थर्थः । तत्र गुरुगतमन्यगतं वा न किञ्चित्कर्तव्येत् ॥ २०३ ॥

२०३. प्रतिवात और अनुवात में गुरु के साथ न बैठे तथा गुरु के असंश्वेच्छ
(भलीभाति न सुनने में) कुछ भी न कहे ।

गोऽवोऽट्ट्यानप्रासादलक्ष्मतरेषु कटेषु च ।

आसीत् गुरुणा सार्वं शिलाफलकनोषु च ॥ २०४ ॥

गोऽवेति ॥ 'यान'शब्दः प्रत्येकमभिसवध्यते । घोटकप्रयुक्ते
गाने, उष्ट्रयुक्तयाने, रथकाण्डादो, प्रासादोपहि, लक्ष्मतरे, कटे च तुणानिदिमित्तं,
शिलायाः, फलके च दारघटितदीर्घासने, नोकायाः च गुरुणा सह आसीत् ॥ २०४ ॥

२०४. गोगानः, (बैलगाहो) अश्वयान (रथ, तांगा आदि), उष्ट्रयान
(ऊंटगाही), मे, भहल में, लक्ष्मतर (धास-या पत्ते के आसन) पर, जटाइयों पर,
तथा शिला पर, पटरे पर और नोका म—गुरु के साथ बैठ सकता है ।

गुरोर्गुरी सन्धिहिते गुरुवहृत्तिमाचरेत् ।

न चानिसूष्टो गुरुणा स्वान्गुहनभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

२०५. भाव मह है कि रथ में गुरु के साथ बैठकर शिष्य जा रहा है । तब
प्रतिवात और अनुवात में (यदि रथ गुरु के घर से शिष्य के घर जा रहा है तो इसे
प्रतिवात कहते हैं और जब शिष्य के घर से गुरु के घर जा रहा है, उसे अनुवात
कहते हैं) शिष्य गुरु के साथ एक आसन पर न बैठे । गुरु आगे बैठे, शिष्य पीछे
होकर बैठे । तथा रथ में यदि कोई और भी बैठा हो उसके साथ कामाफुसी म
करे—वो कुछ कहे, इस प्रकार कहे कि गुरु भी सुन सके ।

बलहरोज्ज्व परमारां परित्यज्य केवल शब्दार्थमात्रं करीति । नेत्रं सापु

गुरोर्गुराविति ॥ आचार्यस्याचार्ये लग्निहिते आचार्ये इव तत्मजप्रभिवादनादिकां वृत्तिमनुतिष्ठेत् । तथा गुरुहृषे वसन् शिष्य आचार्येणानियुक्तो न स्वागृह्णमातुपितृव्यादीनभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

२०५. गुरु के गुरु के समीप होने पर गुरु के समान ही [अभिवादन आदि] वृत्ति को करे [गुरु के घर में रहता हुआ] गुरु से अनिस्थ (अनादिष्ट, न आचार्या दिया गया) [अपने] गुरुओं (माता पिता-आदि) को अभिवादन न करे ।

विद्यागुरुव्येतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिष्ठु ।

प्रतिषेधत्सु जाधर्माद्वितं चोपदिशत्स्वपि ॥ २०६ ॥

विद्येति ॥ आचार्यव्यतिरिक्ता उपाध्याया विद्यागुरुवः, तेष्वेतदेवेति सामान्योपकमः । कि तत् ? आचार्ये इव नित्या साधकालिको वृत्तिविषेचा, तथा स्वयोनिष्ठपि पितृव्यादिषु तद्वृत्तिः, अधर्मान्निषेधत्सु वर्मन्तत्त्वं चोपदिशत्सु गुरुव्यवर्तितव्यम् ॥ २०६ ॥

२०६. विद्यागुरुओं (आचार्य के अतिरिक्त अन्य अध्यापकों)में (के प्रति), अपने कुल के गुरुओं (पितृव्यादिकों) में, अधर्म से रोकने वालों में, हित का उदाहरण देने वालों में भी गहरी (पहले इलोकों में गुरु [आचार्य] के प्रति कही गई) वृत्ति (व्यवहार) करे ।

ब्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।

गुरुपुत्रेषु जायेषु गुरोऽचेच्च च स्ववन्धुषु ॥ २०७ ॥

ब्रेयस्विति ॥ ब्रेयसु विद्यातपसमुद्देषु, आर्यविति गुरुपुत्रविदेषणम् । समानवातिगुरुपुत्रेषु गुरोऽच जातिष्वपि पितृव्यादिषु सर्वदा गुरुवद् वृत्तिमनुतिष्ठेत् । गुरुपुत्रव्याप्र शिष्याचिक्षयादिव बोद्ध्वः । शिष्यवालसमानवयतामनन्तरे शिष्यस्य वद्यमाणत्वात् ॥ २०७ ॥

२०७. [अपने से] उत्कृष्टतर जर्नों में (के प्रति) आर्ये गुरुपुत्रों में और गुरु के आपने बन्धुओं में गुरु के समान व्यवहार करे ।

आर्येषु गुरुपुत्रेषु—अनुबलहरं गृहोः सर्वार्थाः पल्या बातेषु पुत्रेषु ।

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यजकमंणि ।

अद्यापयनुरुद्धसुतो गुहवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

बाल इति ॥ कनिष्ठः सवपा वा उद्धोऽपि वा शिष्योऽन्वापयन्त्रयापन-
समये । गुहीतवेद इत्यर्थः । च यजकमंणि अतिक्रमनुत्खिन्वा सलवर्णनार्थ-
मामतो गुहवत्पूजामर्हति ॥ २०८ ॥

२०८. बालक या समान जन्म वाला (समान आयु वाला) या यजकमंणि में
शिष्य [भी] गुरु का पुत्र पड़ाता हुआ गुरु के समान ही मान के योग्य है ।

आचार्यविद्यतितिवेष पूजार्थो प्राप्ताणां विशेषमाह—

उत्सादनं च गाचाणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।

न कुर्याद् गुहवृत्रस्य पादयोऽचावनेजनम् ॥ २०९ ॥

उत्सादनमिति ॥ गाचाणामुत्सादनमुद्भवनं, उच्छिष्टस्य भक्षण, पादयोऽच
प्रदालनं गुरुवृत्रस्य त कुर्यात् ॥ २०९ ॥

२०९. गुरु-पुत्र के अहों को दबाना (पेर दबाना आदि) [उसे] नहाना
[उसका] उच्छिष्ट-काना और पेर छोना न करे ।

गुहवत्प्रतिपूज्या स्युः सवर्णा गुरुयोदितः ।

असवर्णस्तु संपूज्याः प्रत्युत्पानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

गुहविति ॥ सवर्णा गुरुपत्वः गुरुवदाज्ञाकरणादिना पूज्या भवेत् ।
असवर्णा: पुनः केतकप्रसादृत्यानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

२०८. भाव यह है कि गुरु के स्वान पर यदि गुरु-पुत्र पड़ा रहा हो तो
उसका गुरु के समान ही मान करो, भले ही वह आगे में छोटा हो या बड़ा हो
और भले ही यजकमंणि में वह तुम्हारा शिष्य हो अर्थात् तुम उसे कुछ सिखाते हो ।

२०९. भाव यह है कि गुरु-पुत्र पड़ा रहा हो तो गुरु के समान मान के योग्य
है, परन्तु उसके लिए उत्सादन आदि कार्यों के कारने का विवान नहीं है ।

कुलठकः स्नापनशब्दस्यार्थं न वदाति । बलहरोऽपि तर्थेव करोति । कि
कारणमत्र ?

२१०. गुरु की सत्वर्ण (ब्राह्मण समाज वर्ण की) पलियों की गुरु के समाज पूजा करनी चाहिए; असत्त्वर्ण पलियों को पूजा तो प्रत्यक्षान और अभिवादनों से [ही]।

अभ्यव्यञ्जनं स्नापनं च गाश्रोत्सादनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥ २११ ॥

अभ्यव्यञ्जनमिति ॥ तेलादिना देहाभ्यङ्गः, स्नापनं गाश्रोत्सादनं, केशानां च मालादिना प्रसाधनम्; एतानि गुरुपत्न्या न करन्व्यानि । केशानामिति प्रश्नान-
मालावर्ष, देहस्वाधि चन्दनादिना प्रसाधन न चर्यात् ॥ २११ ॥

२१२. गुरु पत्नी की मालिङ्ग, [उसे] नहलाता, [उसके] अङ्ग इच्छा तथा केशों का प्रसाधन (कंपी करना, फूल आदि लगाना) नहीं करने चाहिए ।

गुरुपत्नी तु युवतिनर्भिवाद्यो ह पादयोः ।

पूर्णचिशतिवर्योण गुणदोषो विजानता ॥ २१२ ॥

गुरुपत्नी त्विति ॥ युवतिगुरुपत्नी पादयोरुपसंगृह्य अभिवादनदोषगुणदोष-
मुना नाभिवाद्या । पूर्णचिशतिवर्यत्वं योवनप्रदशनाधर्मम् । ब्राह्मस्य पादयोरभि-
वादनमनिषिद्धम् । यूतस्तु भूमादभिवादन वध्यति ॥ २१२ ॥

२१३. पुरे कर लिए हैं २० वर्ष जिसने ऐसे [उभय] गुण (अच्छा, ठीक) और दोष (बुरा, गलत) को जानने वाले [शिष्य] के द्वारा, यहाँ, युवती गुरु-
पत्नी पैरों में (पैर पकड़कर) अभिवादन नहीं की जानी चाहिए ।

स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् ।

अतोऽप्यज्ञि/प्रमाद्यस्ति प्रमदासु विपश्चितः ॥ २१३ ॥

स्वभाव इति ॥ स्त्रीणामयं स्वभावः यदिह युज्ञारत्नेष्टया व्यामोह्य पुरुषाणां
दूषणम् । अतोऽप्यदिस्माद्वेतोः पश्चित्ता । स्त्रीषु न प्रमत्ता भवन्ति ॥ २१३ ॥

२१४. यहाँ (इस संसार में) नारियों का यह स्वभाव है [कि] नरों का
दूषित करना । इस कारण जानी जन प्रमदाओं में प्रमत्त (माफिल, प्रमादयुक्त) नहीं होते जर्जात् प्रमदाओं के विषय में सावधान रहते हैं ।

२१३, २१४—जाक यह है कि नारियों का यह स्वभाव है कि पुरुषों को
आकृष्ट करें, उनके मन में विकार पैदा करें—अतः विपश्चित् जन उनसे व्यवहार

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।
प्रमदा हृत्यर्थं नेतुं कामकोषवशानुगम् ॥ २१४ ॥

अविद्वांसमिति ॥ 'विद्वानहं जितेन्द्रिय' इति बुद्धप न स्वीकृतिष्विविधेयः । यस्मादविद्वांस विद्वांसमपि वा पुनः पुरुषं देहधर्मत्वामकोषवशानुगम्यित्वा लिप्य उत्सर्घं नेतुं समर्थोः ॥ २१४ ॥

२१४. [देह-समं से—देह के स्वभाव से] काम और कोष के बीच हुए-हुए उनके अनुयायी अविद्वान् का तथा विद्वान् को भी प्रमदाएँ जनुचित मार्ग पर के जाने के लिए समर्थ हैं ।

करते हुए साक्षात् रहते हैं—ऐसा अवसर नहीं जाने देते कि इस प्रकार की कोई चाल बने या बढ़े ।

प्रमदाशब्दस्य प्रयोगः सामित्रायः—यः प्रमादे पातपतीति । परं पो विप्रदिव्य भवति तासौ प्रमतो भवति, काचिदिदपि कीदृश्यपि प्रमदा तत्र भवेत् ।

नारीणा स्वभावः—इत्यस्य कि तात्पर्यम् ? कि नारीणां तिन्दा हुता मनुना ? तेव । केवल नारीः भिरतिशयस्वाभाविकासमोहनयक्तेऽत्यच्छर्वचो हुता । तात्पर्यम् सम्मोहने नारीः काचिदिद्युग्मोजना वा । 'स्वभाव' इत्यस्य तात्पर्यं स्वक्षयमिति । यथा चिष्टाशब्दस्य स्वभावो जिह्वालौल्पोत्पादनमन्ते स्वभावो दाहो जलस्त्रुतं स्वभावः शैत्यम् । यदि कदिचत्क्षयते—'स्वभाव एष वल्लेहि तयाणामिहदाहनम्' अत्र वल्लेनिन्दा न हुता, केवल तस्य स्वभावः प्रदीपितः । नारीणा निन्दा नास्तीति तत्वं २.२१५ लोकेन साष्टीभवति । तत्र बलवत् इन्द्रियप्राप्तस्य चर्चा हुता ।

अविदुषां तु कर्वेद का, जाततत्त्वा विद्वांसोऽपि कामकोषवशीभूताभवन्ति, प्रमदाभिरत्नोल्पर्थं नीयन्ते । यदि कदिचत्क्षयामकोषवशीभूतो नास्ति तस्मिन् काचिद्यप्रमदानां प्रमाद इत्यवोऽपि मूनिना कल्पते । कामकोषविषये गीतायां काप्रितम्—

अत भाह—

मात्रा स्वल्पा दुहित्रा या न विविक्तासनो भवेत् ।

बलवानिन्द्रियप्रामो बिद्वांसमपि कर्यंति ॥ २१५ ॥

मात्रेति ॥ मात्रा, भगिन्या, दुहित्रा, निर्जनगृहादौ नासीत । यतोऽप्तिबलः
इन्द्रियगणः शास्त्रमिपमितात्मानमपि पुरुषं परवशं करोति ॥ २१५ ॥

२१५. मात्रा, बहिन् या बेटी के साथ [भी] विविक्तासन (एकान्त में
आसन [बैठना] है जिसका ऐसा) न हो; अर्थात् एकान्त में न बैठे, [कर्मांकि]
बलवान् इन्द्रिय-समूह विद्वान् को भी सीधे लेता है ।

कामं तु गृहपत्नीनां युवतीनां युवा भूवि ।

विधिवद्वन्दनं कुर्यादिसावहमिति द्रवन् ॥ २१६ ॥

कामं त्विति ॥ कामं तु गृहपत्नीनां युवतीनां स्वयमपि युवा, यथोक्तविधिमा
'अभिवादयेऽमुकप्राप्तमाहृ भोः।' इति द्रवन्यादवद्यहण विना यज्ञेष्टमभिवादनं
कुर्यात् ॥ २१६ ॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो मित्यवैरिणा ।

कामस्येष कौन्तेय दुष्पूरणानलेन च ॥

(एव मनुना प्रमदाना त कान्तिनिन्दा हता; कामकोशावशानुग्रह्य पुरुषस्य
कीदूशी गतिभंवतीतीदमेव केवल स्पष्टीकृतम्) ।

२१६. २.२१३ श्लोके 'स्वभाव एष नारीणा नराणामिह द्रूपणम्' इति
कथितम् । तत्कथनमनेन श्लोकेन स्पष्टीभविष्यति । इदं सर्वं (२१३, २१४, २१५,
इत्यत्र) पुरुषदोवैल्यदृष्ट्याचा कथितं, नतु नारीनिन्दादृष्ट्याचा । नारीनिन्दा कथ
कर्तुमहंति मन् । मातुर्निरतिशयं गौरवं स प्राप्यापयति—

उपाध्यायान्दशाचार्यं ज्ञानार्थाणा शतं पिता ।

महत्वं तु पितृन् माता गौरवेणातिरिच्छते ॥

(मनुस्मृति: २.१४६)

माता पृथिव्या: मूर्ति । (मनुस्मृति २.२२८)

२१६. जाहे तो मुवा (शिष्य) पूर्वती गुरुपालियों का विचित्रत् तुलने पर बन्दन करे (पूर्वी पर लेटकर प्रणाम करे). 'बह मै हू' इस प्रकार कहा हुआ।

विश्रोध्य पादप्रहृणमन्वहं चाभिवादनत् ।

गुरुदारेषु कुर्वीत सतां घर्ममनुस्मरन् ॥ २१७ ॥

विश्रोध्येति ॥ प्रवासादागत्तर 'सव्येन सर्वे दधिणेन च वशिणाम्' इत्युक्त-विविना पादप्रहृणं प्रत्यहं भूमाधभिवादनं च गुरुपालीयु मुवा कुर्वत् । शिष्टानामपमालार इति जानन् ॥ २१७ ॥

२१८. 'सत्' जनों के घर्मं को स्मरण रखता हुआ [मुवा शिष्य] गुरुपलियों के विषय में प्रवास में लौटकर पादप्रहृण करे तबा प्रतिदिन [२१६ फलोंक में कवित] अभिवादन करे ।

उक्तस्य मुथ्राविधेः कल्पमाह—

यथा स्वतन्त्रनिवेद नरो वायंघिगच्छति ।

तत्रा गुरुगतां विद्यां शुश्रूरघिगच्छति ॥ २१८ ॥

नथेति ॥ यत्रा कार्यक्रमनुष्मः स्वनिषेण भूमि लनम् जर्व प्राप्नोति, एवं गुरी स्थिता विद्यां गुरुसेवापन् शिष्यः प्राप्नोति ॥ २१८ ॥

२१९. जैसे मनुष्य स्वनिष्व (कृदाली, फालडा आदि) से लोकता हुआ जल को प्राप्त कर लेता है, उसी प्रकार गुरु में गई हुई (गुरु में विषयमान) विद्या को, सेवा में लगा हुआ [शिष्य] प्राप्त कर लेता है ।

विद्युत्तारिणः प्रकारवयमाह—

मुण्डो वा जटिलो वा स्वादपवा स्याच्छिखामटः ।

नैनं प्रामेऽभिनिम्लोचेत् सूर्यो नाभ्युदिवात्वचचित् ॥ २१९ ॥

२२०. मुवा शिष्यो यदीच्छेतदा युवतीनां गृहपालीनां बन्दनं भूमो निष्पत्य स्वनामोच्चरणपूर्वकं कर्त् पारयति, परन्तु पादस्य पादप्रहृणं वा न करोतु ।

२२१. २२० फलोंके यो निष्पत्य क्षितिस्तत्त्वापवादोऽप्यम् । प्रवासा-प्रियती पूर्वाशिष्य पादप्रहृण करोतु । तदनन्तरं प्रतिदिन 'मुवि बन्दन कुर्वत्' ।

मुण्डो वेति ॥ मुण्डितमस्तकः, शिरकेगतावान्वा, शिर्खंव वा जटा जाता
यस्य वा, परे चिरकेशा मुण्डितास्तथा वा भवेत् । एन बहुचारिणं भवचिद् प्रामे
निद्राण्, उत्तरत्र 'शयानम्' इति दर्शनात्मूर्खो नाभिनिम्लोचनास्तमियात् ॥ २१९ ॥

२२०. मुण्ड (सिर मुडाए हुए) हो मा बटाधारी वाथवा शिखाजट
(शिखा-क्षय एक जटा वाला, बाकी सिर मुडा हुआ) हो; प्राम में [सोए हुए]
इसे कभी न तो सूर्य उदय हो, न अस्त हो ।

अत्र प्रायशिच्छत्तमाह—

तं चेदभ्युदियात्सूर्यं शयानं कामचारतः । *Tasya*
निम्लोचेद्वाऽप्यविज्ञानाऽग्नुपश्चुपवसेद् दिनम् ॥२२०॥

तं लेदिति ॥ तं नेत्रामतो निद्राण निद्रोपवशत्वेन मूर्खोऽभ्युदियात्सूर्य-
मियातदा सावित्री जपद्वूभयत्रापि दिनमुपवसन् रात्रौ भुज्यीत । अभिनिम्लुक्त-
स्योत्तरेऽहनि उपवासजपी । 'बभिरभागे' (पा. ३।४।११) इति कर्मप्रवचनोप-
सन्ना, ततः कर्मप्रवचनोपयुक्ते इतीया । सावित्रीजपं तु गौतमवचनात् तदाह
गौतमः (२४२)—'मूर्खोऽप्युदिते बहुचारी तिष्ठेदहरभूज्ज्ञानोऽभ्युस्तमिते
न रात्रि जपस्तावित्रीम्' । ननु गौतमवचनात्मूर्खोऽभ्युदितसूर्यव दिनोजनवपा-
युक्तो, अभ्युस्तमितस्य तु रात्र्यमोजनजपी । नैतत्; अपेक्षायां व्याप्त्या-
सदेहे वा मूर्खन्तरविवृतमधेमस्वय वाथयामहे ननु स्फुटं मन्त्रवृं स्मृत्यन्तर-
दर्शनादन्यथा कुर्मः । अत एव जपायेकायां गौतमवचनात्सावित्रीजपोऽभ्युपेय
एव, नवूभयव स्फुटं मनूक्तं दिनोपवासवपावपाकुर्मः । तस्मादभ्युस्तमितस्य
मानवगौतमोपप्राप्तशिच्छत्तविकल्पः ॥ २२० ।

२२०. स्वेच्छा से या अनज्ञाने सोए हुए उसको (उसके लोए हुए होने पर),
यदि सूर्य उदय हो या अस्त हो, तो दिन भर [सावित्री का] जप करता हुआ
उपवास करे ।

अस्य तु प्रायशिच्छत्तविधेरथयादमाह—

सूर्येण ह्यभिनिम्लुक्तः शयानोऽभ्युदितसूर्यः ।

प्रायशिच्छत्तमकुर्वण्ठो युक्तः स्पानमहृत्तनसा ॥२२१॥

आत्मार्थ इति ॥ आत्मायों वेदान्तोदितस्य ब्रह्मः परमात्मनो मूर्तिः शरीर, पिता हिरण्यगम्भेस्य, माता च वारषान्पृथिवीमूर्तिः, भ्राता च स्व सरभः अपवृत्तय । तस्यादेवतारूपा एता नावमन्तव्या ॥ २२६ ॥

२२६. आत्मार्थ ब्रह्म (ब्रह्मन्) को मूर्ति है, पिता प्रजापति की मूर्ति है, माता पृथिवी की मूर्ति है, अपना भाई [अपनी] जात्मा की मूर्ति है ।

ये मातापितरी बलेशं सहेते संभवे नुणाम् ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षदत्तेरपि ॥ २२७ ॥

यमिति ॥ नुणामपत्यामां सभवे गर्भाधाने सति भनन्तरं में लेण माता-पितरों सहेते तस्य वर्षदत्तेरप्यनेतरपि जन्मभिरामणां कर्तुं सशयम् । मातु-सत्तावत्कुधी वारणदुर्लभं, प्रसववेदनातिशाय, जातस्य रक्षावर्षनकाटं च पिनु-रथिकान्धेव । रक्षासवर्षनदुर्लभं, उपनयनात्प्रभूति वेदत्वब्रह्माध्यापनादिक्षेवा-तिशय इति सर्वभिन्दम् ॥ २२७ ॥

२२७. मनुष्यों के पैदा होने में जिस बलेश को माता-पिता सहेते हैं, सो साल में भी उस का बदला नहीं नुकाया जा सकता ।

तस्मात्

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।

तेष्वेव त्रियु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ २२८ ॥

तयोर्नित्यमिति ॥ तयोर्मातापित्रो प्रत्यहमाचार्यस्य च सर्वदा प्रीति-मृत्यादयेत् । वस्मातेष्वेव त्रियु द्वीपेषु सर्वं तपश्चान्द्रायणादिकं फलद्वारेण सम्प्रक्षाप्यते मातापित्रमनुष्टप्तेव सर्वस्य तपसः, कलं प्राप्यत इत्यादि ॥ २२८ ॥

२२८. सदा उन दोसों का (माता-पिता का) और आत्मार्थ का प्रिय करे । उन तीनों के तुष्ट होने पर सारा तप (तप का फल) भली भाति प्राप्त किया जाता है, अथवा सारा तप समाप्त हो जाता है, तप को चरम सौमा यही है ।

२२९. सभवे = जन्मनि, जन्मागात्तपोपनादिश्विति भावः ।

२३०. समाप्यते=सम्+आप्यते=सम्पर्म् आप्यते । अथवा समाप्ति मन्त्रहति । तपसश्वरमसोमा तवेवास्तीति भावः ।

तेषां व्रयाणां शुश्रवा परमं तप उच्चपते ।

न तं स्वनभ्यनुजातो धर्ममन्यं तमाचरेत् ॥ २२९ ॥

तेषाभिर्दि ॥ तेषां मातापित्राचायाणां परिचर्या सर्वं तपोमयं वेष्यमित
एव सर्वतपापकलप्राप्तेः । यदन्यमपि धर्मं कर्मचित्कर्त्तांति तदपेतत्वयात्मति-
मातिरेण न कुर्यात् ॥ २२९ ॥

२२९. उन तीनों की परिचर्या (संबोधना) परम तप कहनाता है ।
उनसे अनभ्यनुजात (अनुभति या जाज्ञा न हिंसा गया) अन्ह धर्म को स करे ।

त एव हि ब्रह्मो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।

ते एव हि ब्रह्मो वेदास्त एवोकतास्त्रयोऽनन्यः ॥ २३० ॥

त एवेति ॥ यस्मात् एव मातापित्राचायाणिंगो लोका, लोकत्रयप्राप्ति-
हेतुत्वात् । कारणे कार्योऽप्यात् । त एव प्रद्युम्नर्थादिभावत्रयलग्ना आश्रमाः ।
गाहूङ्गाद्याद्याव्यमत्रयप्रदावक्तव्यात् । त एव वयो वेदा, वेदत्रयप्रफलोपादत्वात् ।
त एव हि वयोऽन्ययोऽनिहितास्त्रेतामापाद्यवज्ञादिफलदातुत्वात् ॥ २३० ॥

२३०. वे ही तीन लोक हैं, वे ही तीन आश्रम हैं, वे ही तीन वेद हैं, वे ही
तीन वर्णियां कहित हैं ।

पिता च गाहूङ्गत्योऽनिमत्तामिन्द्रियः स्मृतः ।

गुरुराहवनीयस्तु सामिनेता गरीयसो ॥ २३१ ॥

पितेति ॥ वैश्वदोऽवशारणे । पितैव गाहूङ्गत्योऽनिमि, माता वक्षिणामिः,
आश्रमं आहवनीयः । सेयमनिनेता धेष्ठतरा । स्तुत्यर्थत्वाच्चास्य न वस्तु-
विरोधोऽत्र भावनीयः ॥ २३१ ॥

२२९. यदि किञ्चिद् धर्मकार्यमपि कर्त्तव्य तेषां जानश्च नास्ति न कुर्यात् ।

(परलोक-कल से सम्बन्ध रखने वाला) जो जो [कर्म] में, वेन, किया से करे, वह वह उनको मिवेदित कर दे ।

त्रिवेतेत्वितिकृत्यं हि पुण्यस्य समाप्यते १

एष धर्मः परः साक्षात् पृथमोऽन्य उच्यते ॥ २३७ ॥

त्रिविति ॥ इतिशब्दः कात्मन्ये । हिंशब्दो हेती । यस्मादेतेषु त्रिषु पृथग्यितेषु पुण्यस्य सर्वं श्रौतस्मातं कर्तव्यं संपूर्णमनुग्रहितं भवति, तापलावाप्ते । तत्स्मादेव अेष्ठो वर्मः साक्षात्सर्वपृथग्याख्यसाधन ॥ अन्यस्त्वमिन्होत्तरादिप्रतिनियतस्वर्गादिहेतुरूपधर्मो जयन्तव्यम् इति शुश्रूषास्तुतिः ॥ २३७ ॥

२३८. इन तीन में पुण्य का इनिकृत्य पूर्ण हो जाता है, अर्थात् पुण्य का जीवन में जो-नुच्छ भी कर्तव्य है इन तीन की शुश्रूषा से पूरा हो जाता है । यह ही साक्षात् परम धर्म है, अन्य (और सब) उपधर्म (गोण धर्म) कहलाता है ।

अद्वधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।

अन्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ २३८ ॥

अद्वधान इति ॥ अद्वायुक्त शुभा दृष्टिशक्ति गारुडादिविद्यामवराच्छ्रुद्रादपि गृहणीयात् । अन्यस्त्वाण्डालस्त्वमादपि जातिस्मरादेविहितयोगप्रकाशति । दुष्कुलशोषोपाभोगाख्यमवाक्तव्याकालजन्मतः परं धर्मं मोक्षोपायमात्मानमाददीत । तथा अज्ञानमेवोपाक्षम्य मोक्षधर्मं 'प्राप्य ज्ञानं ब्रह्मणात्तत्रिपादैश्याच्छ्रुद्रादपि नीचादभीडणं अद्वातव्यं अद्वधानेन निष्यते ॥' न अद्विन प्रति जन्मसूत्युक्तिसेप्तता । मेघातिपिस्तु—“अतिसमृत्यपेक्षया परो धर्मो लौकिकः । धर्म-शब्दो अवस्थापार्थापि यज्यते । यदि नाष्टालोऽपि—‘अत्र प्रदेशे मा चिरं स्था मा चातिस्मरमन्ति स्नासी’ इति बदलि तमपि धर्मंमनुतिष्ठेत् ।” ‘प्रागलभ्यालौकिकं वस्तु परं धर्मंमिति द्वयम् । चित्रं तथापि सर्वं इलाघ्यो मेघातिपिः सताम् ॥’ स्वीरत्ने आरमापेयया निकृष्टकुलादपि परिषेत् स्वीकृयात् ॥ २३८ ॥

२३९. मिवेशपेत्—बलहरः shall inform (—करयेत्) । तुल्यो न किञ्चित्कायदति । यत्करोतु तेभ्यः करयेत् इत्येकोऽयः । अन्योऽर्थोऽयं स्याद् यत् तत्सर्वं तेषां चरणयोरपित करोतु । सत्सर्वस्य पुण्यं तानेव प्राप्योत्तिकामयेत् ।

२३८. अदा करता हुआ नीच (शूद्र) से भी शुभ विद्या को, नीचतम् (चाषड़ाल आदि) से भी परम धर्म को, दुष्कुल (नीच, खराब, दुष्ट कुल) से भी स्त्री-रत्न को ग्रहण कर ले ।

विषादप्यमृतं प्राहुं बालादपि सुभाषितम् ।

अमित्रादपि सहृत्तममेघ्यादपि काञ्चनम् ॥ २३९ ॥

विषादिति ॥ विषं यद्यमृतसंयुक्तं भवति तदा विषमपसार्यं तस्मादग्रृतं प्राहुम्, बालादपि हितवचनं प्राहुम्, शकुतोऽपि सज्जनवृत्तम् अमेघ्यादपि सुवर्णादिके ग्रहीतव्यम् ॥ २३९ ॥

२३९. विष से भी अमृत, बालक से भी सुभाषित, अमित्र से भी सद्वृत् (जन्मा या अच्छों का आचरण) और आविक (वस्तु) से भी सुखी प्राहु है (ग्रहण कर लेना चाहिए) ।

स्त्रियो रत्नान्ययो विद्या धर्मः शोचं सुभाषितम् ।

विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥ २४० ॥

स्त्रिय इति ॥ अब स्त्रियादीनामुक्तानामपि द्राटान्तर्वेनोपादानम्; यथा स्त्र्यादयो निष्कृष्टकुलादिन्यो ग्रहन्ते तथा अन्यान्यपि हितानि निष्कृतेनानादीनि सर्वतः प्रतिग्रहीतव्यानि ॥ २४० ॥

२४०. स्त्रियो रत्न, विद्या धर्म, उद्धता, सुभाषित, तथा विविक्ष शिल्प सब ओर से (सब स्थानों और दिशाओं से) ग्रहण करने योग्य है ।

अन्नाहुणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुद्रव्यया च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ २४१ ॥

अन्नाहुणादिति ॥ ज्ञाहुणादन्यो यो द्विः अप्रियस्तदभावे वैद्यो वा तस्मादध्ययनमापत्काले ज्ञाहुणाद्यागाकासंभवे ब्रह्मचारिणो विधीयते । अनुद्रव्ययादिस्या गुरोः शुश्रूषा यावदध्ययनं तावत्कार्य । गुरुपादप्रकालनोच्छ्रुत्प्राणानादिरूपा शुश्रूषाऽप्यशस्ता सान कार्या । तदर्थमनुद्रव्यया चेति विधीयितम् । गुरुत्वमपि यावदध्ययनमेव लक्षियस्याह व्याप्तः (अ. सू. ११३५)—‘मन्त्रवद् श्रवियो विप्रैः शुश्रूषानुगमादिना । प्राप्तविद्यो ज्ञाहुणस्तु पुनस्तत्य गृहः स्मृतः’ ॥ २४१ ॥

२४१. आपत्तिकाल में अवाहण से भी अवश्यन विहित है (विवि से अनुमोदित है); और जब तक पहुँच तक (अवाहण) गृह की अनुकूल्या और शुभ्या करनो चाहिए।

प्रसूत्वारिते नैष्ठिकस्यापवाहणादध्ययनं प्रसक्ते प्रतिषेधयति—

नावाहणे गुरो शिष्यो वासमात्पन्निकं चसेत् ।

वाहणे चानन्त्वाने कालनगतिमनुत्तमाम् ॥ २४२ ॥

नावाहण इति ॥ आत्पन्निकं वासं पावन्त्रीविकं वाहणं अधिष्यादिके गुरो वाहणे साहृदेवानध्येतरि । अनुत्तमा गति मात्रलक्षणाभिष्ठन् पिण्डो नावतिष्ठेत ॥ २४२ ॥

२४२. अनुत्तम (सर्वोत्तम, मोक्षरूप) गति को चाहता हुआ (जाहने वाला) पिण्ड अवाहण गृह में (के समीप) तथा अनन्त्वान (साहृद वेदों को न पढ़ने वाले) वाहण गृह में (के समीप) आत्पन्निक वास न करे। आत्पन्निक वास-नीवन भर निवास।

यदि त्वात्पन्निकं वासं रोचयेत गुरोः कुले ।

यूक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् ॥ २४३ ॥

यदीति ॥ यदि तू गुरोः कुले नैष्ठिकवाहनवर्तिमकमात्पन्निकं वासमिष्ठे-तदा पावन्त्रीवनमदुक्तो गृह धन्वधयेत् ॥ २४३ ॥

२४३. यदि गृह के कुल में आत्पन्निक वास करना चाहे तो शरीर कुलने तक युक्त हुआ हुआ (लगान और यत्न से) इसकी सेवा करे।

अस्य फलमाह—

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुभ्यते गुरम् ।

स गच्छस्यञ्जसा विश्रीवाहणः सदा शाश्वतम् ॥ २४४ ॥

२४४. अनुग्रज्या—मनुस्मृतो, २, ११२-११ इत्यत्र सविस्तर वर्णिता। नवाहणगुरोरनुग्रज्या शुभ्या न कर्तव्ये, यरन्तु पादप्रशालनोऽस्त्रिभवणादिकं न कर्तव्यम् ।

आ समाप्तेरिति ॥ समाप्ति शरीरस्य जीवनत्यागः, तत्त्वयन्तं यो गुरु परिचरति स तत्त्वतो ब्रह्मणः सप्तरूपमविनाशि पदं प्राप्नोति । ब्रह्मणि लीपत इत्यर्थः ॥ २४४ ॥

२४५. शरीर की समाप्ति तक जो गुरु की सेवा करता है वह किसी सीधा ब्रह्म के शाश्वत सद्गम (गृह, स्थान, लोक) को प्राप्त होता है ।

न पूर्वं गुरवे किञ्चिद्गुर्वात् धर्मवित् ।

स्नास्यस्तु गृहणाङ्गातः शब्दत्या गृवर्थमाहरेत् ॥ २४५ ॥

न पूर्वमिति ॥ उपर्कुर्वाणस्याय विधिः, नैष्ठिकस्य स्नानासभवात् । गुरुदक्षिणादान वर्मजो ब्रह्मान्नारी स्नानात्पूर्वं किञ्चिदगोवस्त्रादि वनं गुरवे नावश्च दद्यात् वदि तु यदृच्छातो लभते तदा गुरवे दद्यादेव । अतएव स्नानात्पूर्वं गुरवे दान-माहापत्तम्—‘ददन्नानि इव्याणि यथालाभमुपहरति विक्षणा एव ताः स एव ब्रह्मप्रवारिणो भजो नित्यप्रतम्’ इति । स्नास्यन्मुमर्गुरुणा दत्ताज्ञो यथाचक्षित विनन् याचित्यायि प्रतिश्रहादिनामि गुरवेऽर्थमाहृत्यावश्य दद्यात् ॥ २४५ ॥

२४५. धर्मं (नियम) को जानने वाला [ब्रह्मान्नारी] [समावर्तन संस्कार से, स्नानात्क बनने से] पूर्वं गुरु के लिए कुछ उपकार न करे (भेट आदि न दे)—[जब समावर्तन का] स्नान करने वाला हो, अर्थात् स्नानात्क बनने वाला हो तब, गुरु द्वारा जाना दिया गया गुरु के लिए [अपर्मा] शक्ति से [भेट दक्षिणा] लाये । कि तत्तदाह—

क्षेत्रं हिरण्यं गामद्वं छत्रोपानहमासनम् ।

धान्यं शार्कं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥ २४६ ॥

क्षेत्रमिति ॥ ‘शारक्या गृवर्थमाहरेत्’ (२१२४५) इत्युक्तत्वात्क्षेत्रहिरण्यादिके वासासामध्यं विकलितं समृद्धितं वा गुरवे दत्त्वा तत्प्रीतिमर्जयेत् । विकल्प-पक्षे चान्ततोऽप्यासभवे छत्रोपानहमामि दद्यात्; उन्नदिदेवात् समृद्धिदानम् । प्रदर्शनार्थं चैतत् । संभवेऽन्वदमि दद्यात् । अतएव लघुहारीतः—‘एकमप्य-

२४६. अनेन मोक्षायोगसुवौरतामभिः साधीनविषयति ।

करं यस्तु गृहः विष्णोः निवेदयेत् । पूर्विक्या नास्ति तद् इत्थं पद्धत्वा चानुषी
नवेत् ॥ असभवे शाकभागी ददात् ॥ २४६ ॥

२४६. खेत (खेत, भूमि), सुवर्ण, गौ, घोषा, आता, जूते, आसन, चान्द्र,
शाक और कण्ठ [शक्त्या गुरुर्वर्षमाहरेत्], [और इस प्रकार] गृह के लिए श्रीति
(प्रसभता, तृष्णि) को लाए ।

आचार्यं तु खलु प्रेते गृहपुत्रे गुणान्विते ।

गृहवारे सपिष्टे वा गृहवद्वृत्तिमावरेत् ॥ २४७ ॥

आचार्यं हति ॥ नैष्ठिकस्यायमपुदेशः । आचार्ये मृते तत्सुते विद्यादिगुण-
युक्ते, तदभावे गृहपत्न्या, तदभावे गृहोः सपिष्टे पितृव्याप्ते गृहस्तव्युभ्या-
मनुतिष्ठेत् ॥ २४७ ॥

२४८. [जिसने आपोवन ब्रह्मचर्य का बत लिया है वह] आचार्य के मर
जाने पर गुणों से युक्त गृह के पुत्र में, गृहाल्ली में अबवा (गृह के) सपिष्टा
(चाचा आदि रित्येवारों में) गृह के नमान आवरण करे ।

एतेष्वविद्यमानेषु स्नानासनविहारत्वान् ।

प्रथुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद् देहमात्मनः ॥ २४८ ॥

एतेष्विति ॥ एतेषु त्रिष्वविद्यमानेषु सततमाचार्यस्थैवामेः समीपे स्नाना-
सनविहारेः साप्रप्रातरादी समिदोभादिना चामेः शुश्रूषां कुर्वन्नात्मनो देह-
मात्मविहारचित्तं चीव ब्रह्मप्राप्तियोग्य साधयेत् ॥ २४८ ॥

२४९. इनके अविद्यमान होने पर स्नान, आयत और विहार से युक्त
[ज्ञानम् ब्रह्मचारी] अग्नि की सेवा करता हुआ [अपते] वेह को [ज्ञानप्राप्ति
के योग्य होने के लिए] साधे ।

२५०. एष इत्येषु यत्ताचाचित् यत्किञ्चिदपि दातुं शक्नोति, ददातु ।

२५१. 'गुणान्विते' इति चित्तः (गृहपुत्रे, गृहवारे, सपिष्टे) सह संवायते ।
यदि ते गुणान्विता न स्युन्त तदा तेषु गृहवद्वृत्तिराचरणीयः ।

२५२, २५३, २५४, इतोकेषु नैष्ठिक ब्रह्मचारिण एव चर्चा ।

२५५. एतेष्वविद्यमानेषु—२५७ इतोके उभितास्तद्वां न स्युस्तवां
स्यः परं गुणान्विता न स्युस्तवांनिसेवाप्तं स्यात् । सापत्ते—

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ।
स गच्छत्युत्सन्धानं न चेहाजायते मुनः ॥ २४९ ॥

इति मानवे चर्मशास्त्रे भूग्रीषोक्तायां सहितायां द्वितीयोऽभ्यायः ॥ २ ॥
एवं चरतीति ॥ 'बा समाप्ते शरीरस्य' (२।२४४) इत्यनेन याव-
जीवमात्रायंशुभूषणाया भौशलदण्णं फलम् । इदानीमात्राये मृतेऽपि एवमित्य-
नेनानन्दरोक्तविविना भूजायं पुत्रादीनामप्यनिष्ठन्तानां शुभूषणको यो
नैचिकाब्रह्मचर्यमत्त्वाच्छिद्वर्तोऽनुतिष्ठति स उत्तमं स्थानं ब्रह्मण्यात्यनित्यकलङ्घण्यं
प्राप्नोति । न चेह संसारे कर्मचराद्वृत्तीति लभते ॥ २४९ ॥

इति श्रीकुलद्वृक्भट्टहायां मन्वर्चमुक्तापत्त्यां मनुवृत्ती द्वितीयोऽभ्यायः ॥ २ ॥

२४९. जो विप्र इस प्रकार अनाच्छिद्वर्त हृआ हृआ [नैगिक ब्रह्मचर्यं
आजीवन ब्रह्मचर्यं] को करता है, वह उत्तम स्थान (मोक्ष) को प्राप्त होता
है और महा (इस संसार) में फिर जन्म तहीं लेता ।

इत्याचायं रामदेवात्मवस्त्वमभयामोग्मिकुतायां विद्यावरोक्तमालायां हिन्दी-
संस्कृतव्याख्यायां मनुवृत्ती द्वितीयोऽभ्यायः ।

End

End 249

कुलद्वृक्—ब्रह्मप्राप्तिसोम्यं साधयेत् । बलहरः finish (समाप्तेत्)
अर्चात्—अग्निसेवापर आजीवनं तिष्ठेत् ।

विहार क. ? भिक्षार्थवरणमथवा समिद्वाहस्त्रार्थवरणम् ।

MANO SMART

manosmart

* 3220

LAWS OF MANU

(Bühler)

CHAPTER I.

1. The great sages approached Manu, who was seated with a collected mind, and, having duly worshipped him, spoke as follows :

2. 'Deign, divine one, to declare to us precisely and in due order the sacred laws of each of the (four chief) castes (*varna*) and of the intermediate ones.'

3. 'For thou, O Lord, alone knowest the purport, (i.e.) the rites, and the knowledge of the soul, (taught) in this whole ordinance of the Self-existent (Svayambhū), which is unknowable and unfathomable.'

1. 1. Kull. thinks that *pratipūgya*, 'having worshipped,' may also mean 'after mutual salutations,' and he connects, against the opinion of the other commentators, 'duly' with 'spoke.' Gov., Nār., Rāgh., and K., as well as various MSS. (Loiseleur I. p. 313; Bikaner Cat. p. 419), begin the *Sāṃhitā* with the following verse, omitted by Medh., Kull. and Nand.: 'Having adored the self-existent Brahman, possessing immeasurable power, I will declare the various eternal laws which Manu promulgated.'

2. After this verse Nand. inserts four lines, the first and last of which are also found in K.: (a) 'The origin of the whole multitude of created beings, of those born from the womb, of those born from eggs, of those produced from excretions and from germinating seeds, and their destruction; (b) 'The settled rule of all customs and rites digne to describe at large, according to their times and fitness.'

3. 'The ordinance of the Self-existent,' i.e. 'the *Veda*' (Kull., Nār., and Rāgh.), or 'the *Veda* or the prescriptive rules' (*vidhi*) contained in it' (Medh.) or 'the institutes' (Gov.). Akintya, 'unknowable,' i.e. 'the extent of which is unknowable' (Kull. and Rāgh.), or 'unknowable on account of its depth' (Gov.), or 'the meaning of which cannot be known by reasoning' (Nār.), or 'not perceptible by the senses' (Medh.), or 'difficult to understand' (Nand.). Ajarameya, 'unfathomable,' i.e. 'not to be understood without the help of the *Mīmāṃsā* and other methods of reasoning' (Kull.), or 'unfathomable on account of its extent' (Gov., Nand.), or 'unfathomable on account of its extent' (Gov., Nand.), or 'unfathomable on account of its extent, or not

4. He, whose power is measureless, being thus asked by the high-minded great sages, duly honoured them, and answered, 'Listen !'

5. This (universe) existed in the shape of Darkness, unperceived, destitute of distinctive marks, unattainable by reasoning, unknowable, wholly immersed, as it were, in deep sleep.

directly knowable but to be inferred as the foundation of the *Smiti*" (Medh.), or difficult to understand" (Rāgh.). Kull. and Rāgh. explain kāryatattvārtha by 'the purport, i.e. the rites, and the nature of the soul.' Medh., Gov., and Nand. by 'the true purport, i.e. the rites.' Nand. takes *svarnya*, 'whole,' as depending on 'ordinance,' and in the sense of prescribed for all created beings.'

In the commentary on verse 11 Medh. gives still another explanation of this verse, according to which it has to be translated as follows: 'For thou, O Lord, alone knowest the nature and the object of the products employed in the creation of this universe, which is unthinkable on account of its greatness, and unknowable.' This version belongs to 'other commentators, who explain Manu's whole account of the creation purely on Sāṃkhya principles.'

5. The account of the creation given in verses 5-13 bears, as Dr. Muir remarks (Sanskrit Texts, IV, p. 26), some resemblance to that contained in some passages of the Satapatha-brāhmaṇa, especially XI, 1, 6, 1 seqq., and is probably founded on some Vedic work 'with an intermixture of more modern doctrines.' In explanation of the wording of verse 5, Medh. and Kull. point to passages like RV. X, 129, 3, and Taittirīya-brāhmaṇa II, 8, 9, 4. Sāyanā, too, quotes the verse in his commentary on the latter passage.

The commentators Medh. and Gov. explain the fact that Manu, being asked to expound the law, gives an account of the creation, by the supposition that it is intended to show what a great scope the work has, and how necessary its study is, as the production of the various created beings depends on merit and demerit. Kull., on the other hand, tries to prove that the account of the creation, which belongs to the knowledge of the supreme soul, is part of the sacred law, and hence properly finds its place here. All the commentators, with the exception of Rāgh., explain tamas, 'darkness,' by mūlaprakṛiti, 'the root-evolvent' of the Sāṃkhya philosophy, and tamobhūtam, 'in the shape of darkness,' by 'absorbed in the root-evolvent.' Rāgh., who throughout explains Manu's sayings in the sense of the Vedānta school, takes it for an equivalent of avidyā, 'ignorance.' The explanation of the four adjectives, which express in different terms the impossibility of knowing the mūlaprakṛiti, differs very much in the six commentaries. The most reasonable appears to be Kullikā's view, who assumes that the first words refer to the impossibility of attaining a knowledge of the prakṛiti by the three means mentioned below, XII, 105, and 'by reasoning' (tarka). He paraphrases apragṛīta, 'unperceived,' by 'imperceptible by the senses'; akasham, destitute of 'marks,' by 'uninfinable'; avigraha, 'unknowable,' by 'undefinable by words or authoritative statement.'

6. Then the divine Self-existent (Svayambhū, himself) indiscernible, (but) making (all) this, the great elements and the rest, discernible, appeared with irresistible (creative) power, dispelling the darkness.

7. He who can be perceived by the internal organ (alone), who is subtle, (=subtle) indiscernible, and eternal, who contains all created beings and is inconceivable, shone forth of his own (will).

6.¹ The above translation follows G.v., Nār., and Kull. The other three commentators take mahabhūtātvitautgaḥ as a relative compound. On this supposition the translation would run as follows : 'Then the divine Self-existent, (himself) undiscernible, (but) making this (universe) discernible, appeared,—he whose (creative) power works in the great elements and the rest, and who dispels the darkness.'

'Tirn,' i.e. at the end of the period of destruction. Avyaktas, '(himself) undiscernible,' i.e. 'not to be known except by Yogins' (Medh.), or 'not perceptible by the external senses' (Gov., Kull., Nār.), or 'not to be known except through the texts of the Upanishads' (Rāgh.), or 'difficult to know' (Nand.). Medh. would prefer to read avyaktam, 'this indiscernible (universe).' 'The great elements and the rest,' i.e. 'the other principles, the great one and so forth' (Medh., Gov., Nār., Kull., Nand.), or 'egoism' (Rāgh.). 'Appeared.' i.e. 'assumed a body of his own free will, not in consequence of his karman, his acts in a former existence' (Medh., Gov., Kull., Nand.), or 'because discernible' (vyakta), (Nār.), or 'because ready to create' (kāryoumukha), (Rāgh.). G.v. explains vīrtautgaḥ, 'with irresistible power,' by 'who obtained power' (prāptas bahar yena). Kull. explains tamonuśā, 'dispelling the darkness (i.e. of destruction), by 'giving an impulse to the root-evolvent,' and Rāgh. takes it in a similar way.

The commentators whose opinion Medh. adduces under verse 11, explained this verse also as a description of the self-evolution which the prakṛti performs according to the Sāṃkhya. They took svayambhūḥ, 'the self-existent,' in the sense of 'which modifies itself of its own accord'; bhagavān, 'divine,' in the sense of 'which is powerful enough to perform its business' (svavyāpāra tivarāḥ). The other words presented, of course, no great difficulty.)

7. 'By the two pronouns yo' and "he who," he indicates, the supreme soul, known in the whole world, in the Vedas, Purāṇas, Itihāsas, and so forth' (Kull. in accordance with Medh.). The latter proposes, besides the explanation of atidriyagrāhyat, 'who can be perceived by the internal organ (or the mind alone),' which Gov., Kull., and Nand. adopt, another one, 'who, being beyond the cognisance of the senses, can be perceived by Yoga-knowledge alone.' Nār. and Rāgh., too, differ from the interpretation given above. 'Sahtile,' i.e. 'who is beyond all distinctions, such as small and great' (Medh.), or 'who is unperceivable by the external senses' (Kull.), or 'who is perceptible by subtle understanding only' (Gov.), or 'who is without limbs or parts' (Rāgh.). Nand. points to the common epithet of the supreme soul,

8. He, desiring to produce beings of many kinds from his own body, first with a thought created the waters, and placed his seed in them.

9. That (seed) became a golden egg, in brilliancy equal to the sun; in that (egg) he himself was born as Brahman, the progenitor of the whole world.

10. The waters are called *nārāḥ*, (for) the waters are, indeed, the offspring of Nara; as they were his first residence (ayana), he thence is named *Nārāyaṇa*.

'smaller than small' (Kāth., Up II, 20; Bhagavadgītā VIII, 9). *Avyaktiḥ*, 'indiscernible,' is taken by Kull. to mean 'destitute of limits or parts.' *Sर्वाभूतमयः*, 'who contains all created beings,' means, according to Medh., either 'that he conceives the idea of creating all beings,' or 'that, in accordance with the Advaita Vedānta, all beings are illusory modifications of him.' The latter view seems to be the one adopted by all the other commentators. 'Shone forth,' i.e. either 'assumed a visible body or 'was self-luminous' (Medh.), 'assumed a body' (Gov.), 'appeared in the form of the evolutes, the great one, and so forth' (Kull.), 'became discernible' (Nand.).

8. Besides the passages quoted under verse 5, compare also the Paurāṇik story of the mundane egg, Wilson, Vishnu-purāṇa I, pp. 39-40 (ed. Hall). 'He is according to Medh. and Rāgh. 'Hirasyagarbha,' according to the other commentators, 'the supreme soul.' Medh. refers to Rig-veda X, 121, 1. According to Medh. (verse 11) those who understood the whole passage to refer to the unintelligent prakṛiti, explained *abhiśidhyāya*, 'with a thought, to mean 'independently of all external action, just as a man performs an act merely by a thought.' They also asserted that the waters were produced as the first element only, but not before the great one and the other principles. Kull., on the other hand, sees in the expressions, used in this verse, the proof that Manu was an adherent of the non-dualistic Vedānta.

9. Medh., Kull., and Rāghava take the epithet 'golden' figuratively, and consider it to be intended to convey the idea of purity or, as Rāgh. also proposes, of brilliancy. Instead of 'he himself was born as Brahman' (mātr.), the translation may also be 'Brahma himself was born.' Medh. gives both explanations. The other commentators adopt that given in the text. The being produced is, according to all except Rāgh., Hirasyagarbha. Rāgh., as a strict Vedāntin, thinks that it is Virāṭ. All the commentators point out that *pitāmaha*, 'the progenitor, lit. the grandfather, is a common name of Brahman' (mātr.).

10. This punning explanation of Brahman's name *Nārāyaṇa* occurs in most of the Purāṇas, see Wilson, Vishnu-purāṇa I, p. 36 (ed. Hall). Both Medh. and Gov. seem to have read *apo nārāḥ*, 'the waters are called *nārāḥ*.' Nara is another name of the supreme soul.

11. From that (first) cause, which is indiscernible, eternal, and both real and unreal, was produced that male (Purusha), who is famed in this world (under the appellation of) Brahman.

12. The divine one resided in that egg during a whole year, then he himself by his thought (alone) divided it into two halves;

13. And out of those two halves he formed heaven and earth, between them the middle sphere, the eight points of the horizon, and the eternal abode of the waters.

14. From himself (*ātmanah*) he also drew forth the mind, which is both real and unreal, likewise from the mind egoism, which possesses the function of self-consciousness (and is) lordly :

11. All our commentators except Rāgh., whose explanation is wide off the mark, understand by the '(First) cause' the supreme soul. Sadasvāmī, 'who is both real and unreal', means according to Medh., Gov., and Kull., 'who is existent or real, because he can be known through the Veda and Vedānta, but non-existent or unreal, as it were, because he cannot be perceived by the senses.' Nand.'s explanation, 'who is both the real, the efficient cause and the unreal the product, matter and the rest,' seems, however, preferable. He says, *iti kāraṇam asi iti prakṛityādi kūryam*. Regarding the ancient Vedic term Purusha, 'the male' or 'spirit,' see Muir, Sanskrit Texts, V. pp. 367-377.

12. Kull. explains the term 'a year' by 'a year of Brahman.' But Medh. and Gov., who say that a human year is meant, are in accordance with Satapatha-brāhmaṇa XI. 1, 6, 2.

13. The number 'eight' is obtained by adding to the four cardinal points, the intermediate ones' north-east, south-east &c.

14-15. The commentators offer two entirely different explanations of these two difficult verses. According to Medh., Gov., Kull., and Rāgh., they describe the production of the Tattvas, the principles of the Śāṅkhya system, the first three of which, Mahat, Ahankāra, and Manas, have been placed in an inverted order. Though Manu clearly states (verse 14) that the creator drew the Manas (which they take to mean the internal organ) from the Ātman (i.e. according to Medh. and Gov. 'from the Pradhāna,' which is his own shape [*tatpradhānāñātmanāḥ svavarūpāt*, Medh.], or according to Gov., Kull., and Rāgh., 'from the Paramātman,' the supreme soul, or according to another explanation of Rāgh., 'from himself' [*svāmāt i givasya bhogaśtham vā*]), that he drew the Ahankāra, egoism, from the Manas, and that he afterwards created the mahātāmātāmānam, 'the great one, the soul' (i. e. according to Medh. the Mahat which is called the soul because like the soul it is found in all bodies, or according to Kull. the Mahat

15. Moreover, the great one, the soul, and all (products) affected by the three qualities, and, in their order, the five organs which perceive the objects of sensation.

16. But, joining minute particles even of those six, which possess measureless power, with particles of himself, he created all beings.

which is called the soul because it is produced from the soul or is useful to the soul), yet they think that it must be understood that the Mahat was produced first, from it the Ahankara, and from the latter the Manas. The next term *sarvâsi trigusâni*, 'all the products modified by the three qualities,' they refer to all products or evolutes named and to be named hereafter. They are thus obliged to disregard the *ka*, 'and', at the end of verse 15 a, and Râgh. states distinctly that *ka* indicates there a stress to be laid on the preceding word (*kakâro vadhârasârthah*). Finally, Gov., Kull., and Râgh. are of opinion that the third *ka*, 'and,' at the end of verse 15 b indicates that the organs of action and the subtle elements have to be added in accordance with the doctrine of the Sâskhya, while Medh. holds that the subtle elements alone have to be understood.

Nand. and, to judge from the fragments of his commentary, Nâr. also give a far different explanation. According to them the first created Manas is another name for the principle usually called Mahat. In proof of this assertion Nand. adduces a passage from a Purâna, which Medh. quotes in verse 74, where Manas is given as a synonym of Mahat (see also Cowell, *Sarvadarshana-sangraha*, p. 222, note 1). They farther take *mahântamâtmânam*, 'the great one, the soul,' to denote the Manas or internal organ. ([*mahântam*] *ka* mano nâms tattvam âtmânam âtmâno givasyâ-vakthodakatyâd vyapadesak, Râgh.). By the expression *sarvâsi trigusâni* Nand. seems to understand the subtle elements (*tattvâtra*), and he too believes that the particle *ka* at the end verse 15 b shows that the organs of action have to be understood. The object of the two verses is, according to Nand., not to give an account of the actual order of creation, but to show that the material cause of all created beings consists of portions of the creator's body, of the Mahat, Ahankara, the Manas, the Tanmâtras, and the organs of sensation and action which belong to him; (anena slokadvayena nainam uktam bhavati | âtmîyânâm mahâdahsmâkâramanastarmâtrâgusâni karmendriyâśâm sruâsi sarvabhihotpâdiânam iti II). It would seem that Nand. and Nâr.'s view, as regards the explanation of Manas (verse 14), is correct, but it may be doubted whether, with respect to the terms in verse 15 *mahânâtmâ* and *sarvâsi trigusâni*, they have been equally lucky. The explanation of the first four commentators seems altogether inadmissible. In conclusion, it may be stated that Nand. gives also the most acceptable explanation of the epithet of the Manas, *sadasadâtmakam*, which, he says, means 'partaking of the nature of an evolvent and of an evolute' (*prâkruvikrityâtmakam*), and of *irvaram*, 'lordly,' 'which causes all actions to be done' (*sarvakarma-pravartakam*).

16. The translation follows Nand., Râgh., and Vignânahâlikha-

17. Because those six (kinds of) minute particles, which form the (creator's) frame, enter (ā-sri) these (creatures), therefore the wise call his frame sarira, (the body.)

(Sāmkhyasūtra, p. 19, ed. Hall), who agree that the verse derives the subtle or rudimentary bodies of individual beings from the subtle body of the creator, and the individual souls from his soul. They explain Ātmānātrāsu by *aparikshīmasyaikasyātmanā upādhiśvasid avyayavatpratyamāneshu ātmāsu* (Rāgh.), *svagītāśveshu* (Nand.), and *svāmīkātēshu* (Vīgn.). But they differ with respect to the meaning of 'the particles of those six.' 'Those six' are, according to Rāgh. and Vīgn., 'the six senses,' i.e. the five organs of sensation and the mind (which by implication indicate the whole subtle body, Vīgn.); according to Nand., the six classes of tattvas, which he believes to be mentioned in the preceding two verses, viz. (1) the great one, (2) egotism, (3) mind, (4) the subtle or rudimentary elements, (5, 6) the organs of sensation and action.

Medh., Gov., and Kull., on the other hand, take the verse as follows: 'Joining minute particles of those six (i. e. of egotism and of the five subtle elements) which possess immeasurable power to particles of the same (i. e. of evolutes from the same six (Gov., Kull.), i. e. of the gross elements produced from the Tānnātras and the organs produced from egotism [Medh.]), he framed all beings.' It would seem that Nand.'s explanation comes nearest to the truth, though, as stated above, his manner of showing that six principles or classes of principles are mentioned in the preceding verses is not altogether satisfactory. But, at all events, he has seen that the expression 'these six' must refer to the enumeration in the preceding two verses.

17. The translation again follows Nand., with whom Nār. seems to have agreed. He says, 'Because six (kinds of) particles of his frame, i.e. the six before-mentioned portions of the body of Brahman, the Mahat, and the rest, enter, i.e. pervade these—all the creatures mentioned in the preceding verse are referred to—on account of that entering (srayatā), they call the body of that, i. e. of Brahman, sarira. The meaning is as follows: The body of Hiranyagarbha is called sarira, because it enters (srayati) all beings by means of its portions, being (their) material cause; but it is not destroyed (sṛayate), like a common body.' Nand., thinks, therefore, that the punning explanation of the word *sarira* from *shad ātri*, or *tri*, is given in order to show that the other etymology, which derives it from *śri*, 'to destroy,' is not applicable to the body of Brahman.

Medh., Gov., and Kull. take the verse very differently. They agree in supposing that the body is called *sarira*, because the six elements mentioned enter into or produce the gross elements and the organs. Medh. reads *tāṇīmani* for *tasyemāni*, and according to his interpretation the translation would be, 'Because the six (kinds of) minute particles producing the body enter into (being their cause) or produce these (i.e. because egotism, the before-mentioned organs and the subtle elements enter the gross elements which will be mentioned hereafter), therefore the wise call the body, which is the visible shape of that (Pradhāna), sarira.' Kull., who reads *tasya*, differs from this version only therein that he refers *tasya* to Brahman. Rāgh. finally

18. That the great elements enter, together with their functions and the mind, through its minute parts the framer of all beings, the imperishable one.

gives, in accordance with his explanation of 'those six, the following version. Because the six (kinds of) fine particles constituting the subtle frame of that (Hirasyagarbha, i.e. the mind and the rest) enter these (gross bodies as their place of enjoyment), therefore the wise call the visible frame of that (i.e. of the individual soul) the *karira*.' He agrees, therefore, with Medh., Gov., and Kull., so far that he, too, refers the verse to the gross bodies.

18. The commentators give five different versions of this verse: (1) Medh., 'That (i.e. the Pradhana) is the producer of all beings and imperishable, because these, (viz.) the gross elements with their functions (and before them) the mind with its minute particles (i.e. the subtle elements, intelligence, egoism, and the organs), enter it.' (2) Gov. and Kull., 'From that (i.e. the Brahman, which has the form of the subtle elements and of egoism) are produced the gross elements, together with their functions and the mind, which is the producer of all beings through its minute (i.e. imperceptible) portions (i.e. its products, good and bad thoughts, pleasure and pain, and so forth, the world being produced by the good and evil actions originating in the mind) and imperishable.' (3) Ragh., 'That (i.e. the gross body), the gross elements enter [as producers [or produce]] and the mind, which is the producer of all beings and imperishable, together with the actions (i.e. merit and so forth) and with the (organs which are closely) linked.' (4) Nasd., '(As) that (body of Hirasyagarbha), though through its small portions it produces all beings, yet is imperishable, (even thus) the great beings (egoism, mind, the triguna, the organs of sensation and action) and the mind (i.e. the principle, called the great one), with the actions (i.e. the individual souls) enter it.' (5) Nār.'s explanation is mutilated, but seems to have been as follows, 'That (i.e. the subtle body) the gross elements (which produce the gross body) enter, together with the karmāṇī (i.e. merit and demerit) and the mind, (which is) the producer of all beings and imperishable, together with (its functions, knowledge, desire, hatred, &c., which are, as it were, its) minute portions'.

It seems to me that not one of the above explanations can be accepted in its entirety. I agree with Nār. in thinking that the word 'that' refers to the subtle body and that the verse describes the origin of the gross body as the result of the union of the great, i.e. the gross elements and of the manas with the subtle body. If the māhānti bhūtāṇī are the gross elements, it will, however, be necessary to understand by karmāṇī, 'their functions,' which, as Medh. and Kull. mention, are 'the function of supporting for the earth, of ripening or cooking for fire and so forth.' By manas I understand here the internal organ which forms the connecting link between the gross senses or the gross body and the individual soul, and thus may be said to frame or fashion all beings. As its nature is atomic, it is necessary to connect svayavāṇī stikṣphalāṇī with sarvabhihotkrit and to take avayava either in the manner proposed by Kull., or to assume that the several mind-atoms are referred to, which belong each to a different individual.

19. But from minute body (-framing) particles of these seven very powerful Purushas springs this (world), the perishable from the imperishable.

20. Among them each succeeding (element) acquires the quality of the preceding one, and whatever place (in the sequence) each of them occupies, even so many qualities it is declared to possess.

21. But in the beginning he assigned their several names, actions, and conditions to all (created beings) even according to the words of the Veda.

22. He, the Lord, also created the class of the gods, who are endowed with life, and whose nature is action; and the subtle class of the Sādhyas, and the eternal sacrifice.

19. With respect to the explanation of the expression "the seven Purushas," the commentators differ as much as regarding "the six" in ver. 16. Medi.- Gov., and Kull. add "the great one" or the Mahat to their previous enumeration, "egonam and the five subtle elements," while Nār. and Nand. add the "portions of the Ātman" (ver. 16) to those elements which they understand to be comprised by "the six." That is, probably, the meaning of Rāgh. also, who says, *puruṣāñśāt manūḍipuruṣāñśātāñśāt saptāñśāt*, "of the Purushas, i.e. of those seven, the first of which is the mind, and the last of which is the Purusha." All the commentators agree that the term Purusha, "male or spirit," is applied to the principles in a metaphorical sense, but they give various reasons for the fact, "because they are for the sake of the soul, purusha" (Medh.), or "because they were produced by the Purusha, the Ātman" (Kull.). Nār. understands "and" with *avayat* and says, "and from the imperishable, i.e. from Prakriti." "The perishable, designates, of course, 'the gross bodies.'

20. This verse expresses the doctrine that the first element ether (*Ākasha*) possesses one quality, sound, alone; the next, wind two, sound and tangibility; the third, fire or light, three and so forth; see also Śāṅkhya-sastra, p. 18. Nand. places ver. 27 before this verse, and asserts that "if some read the latter seven verses further on, that is only due to an error of the copyists." Though vers. 20 and 27 are without any connexion with what precedes and follows, I do not think it advisable to adopt Nand.'s proposal, which I fear is based on nothing but a clever guess, against the authority of all the other commentators. If it were permissible to transpose the verses, I would propose to insert here ver. 27 and to place this verse (20) after ver. 26.

22. The commentators differ very much regarding the explanation of this verse. Medi. proposes, "And the Lord created (for the sake) of men who are intent on performing sacrificial rites (the multitude) of the gods, the

23. But from fire, wind, and the sun he drew forth the threefold eternal Veda, called *Rik*, *Yagus*, and *Sāman*, for the due performance of the sacrifice.

24. Time and the divisions of time, the lunar mansions and the planets, the rivers, the oceans, the mountains, plains, and uneven ground.

25. Austerity, speech, pleasure, desire, and anger, this whole creation he likewise produced, as he desired to call these beings into existence.

26. Moreover, in order to distinguish actions, he separated merit from demerit, and he caused the creatures to be affected by the pairs (of opposites), such as pain and pleasure.

27. But with the minute perishable particles of the five (elements) which have been mentioned, this whole (world) is framed in due order.

subtile class of the Sādhyas and the eternal sacrifice." "Others" mentioned by him, Gov. and Kull., insert another "and" between *karmātmānam* and *prāṇam*, and explain, "The Lord created the multitude of the gods whose nature is the sacrifice and of those endowed with life." By the "gods whose nature is the sacrifice" they understand the inanimate implements, used at sacrifices, but frequently addressed in the *Veda* as divine beings, while the gods endowed with life are said to be Indra, and so forth. Rāgh., with whom Nār. seems to have agreed, says, "And the Lord created among beings endowed with life the to us invisible multitude of the gods, who by the results of their actions have obtained their divine station, or who submit on offerings." None of these speculations is of much use. But it may be that *karmātma* means "sacrificial rites," and *karmātmānam* may be translated by "whose nature is the sacrifice," or "whose divinity depends on the performance of sacrifices." Regarding the Sādhyas, see Wilson, *Vishnu-purāṇa* II, p. 22 (ed. Hall).

26. Other pairs of opposites are desire and anger, passionate attachment and hatred, hunger and thirst, sorrow and delusion, and so forth (Kull.).

27. "The minute perishable particles of the five (elements)" are according to Medh., Gov., and Kull. the subtle or rudimentary elements which may be called "perishable," because they are changed to gross elements. Rāgh. explains the epithet "perishable" by adding "because they have been produced." The commentators offer various explanations in order to account for the insertion of this verse which interrupts the continuity of the text. Medh. thinks that it is a résumé. Gov. and Kull. state that it is meant to remove the doubt, whether Brahman's mental creation was effected without the help of the "principles," and Nār. asserts that it is meant to teach that atoms are not eternal. Nand., as stated above, note on ver. 20, places the verse immediately after ver. 19.

28. But to whatever course of action the Lord at first appointed each (kind of beings), that alone it has spontaneously adopted in each succeeding creation.

29. Whatever he assigned to each at the (first) creation, noxiousness or harmlessness, gentleness or ferocity, virtue or sin, truth or falsehood, that clung (afterwards) spontaneously to it.

30. As at the change of the seasons each season of its own accord assumes its distinctive marks, even so corporeal beings (resume in new births) their (appointed) course of action.

31. But for the sake of the prosperity of the worlds, he caused the Brāhmaṇa, the Kshatriya, the Vairya, and the Sūdra to proceed from his mouth, his arms, his thighs, and his feet.

32. Dividing his own body, the Lord became half male and half female; with that (female) he produced Virāg.

33. But know me, O most holy among the twiceborn, to be the creator of this whole (world), whom that male, Virāg, himself produced, having performed austerities.

34. Then I, desiring to produce created beings, performed very difficult austerities, and (thereby) called into existence ten great sages, lords of created beings.

35. Marīki, Atri, Āṅgirās, Pulastya, Pulaha, Kratu, Praketas, Vasishtha, Bhrigu, and Nārada.

36. They created seven other Manus possessing great

31. Nār. explains lokaviriddhyartham, 'for the sake of the prosperity of the worldis,' by varnair lekarakshamasamvardhanātāham, 'in order to protect the world by means of the castes and to make it prosperous.' Medh., Gov., and Kull., who interpret the compound by 'in order that the inhabitants of the worlds might multiply,' point to the benefits conferred by sacrifices of householders, III, 76. Nānā. says with reference to the bearing of the verse, 'Now he speaks of the creation of the deities representing the four castes.' Regarding the origin of the castes, see Rig-veda X, 50, 12.

32-33. 'Produced,' i. e. 'begat' (Medh., Kull.) Wilson, Vishnu-purāna I, p. 104, note 2 (ed. Hall).

34-35. Wilson, Vishnu-purāna I, p. 106, note 2 (ed. Hall).

36. 'Mams,' i.e. 'creators in the several Manvantaras' (Medh., Gov., Kull., Rāgh.). 'Gods,' i.e. 'such gods as had not been created by'

brillancy, gods and classes of gods and great sages of measureless power,

37. Yakshas (the servants of Kubera, the demons called) Rākshasas and Pisācas, Grandharvas (or musicians of the gods), Apsarases (the dancers of the gods), Asuras, (the snake-deities called) Nāgas and Sarpas, (the bird-deities called) Suparnas and the several classes of the manes,

38. Lightings, thunderbolts and clouds imperfect (rohita) and perfect rainbows, falling meteors, supernatural noises, comets, and heavenly lights of many kinds.

39. (Horse-faced) Kinnaras, monkeys, fishes, birds of many kinds, cattle, deer, men, and carnivorous beasts with two rows of teeth,

40. Small and large worms and beetles, moths, lice, flies, bugs, all stinging and biting insects and the several kinds of immovable things.

41. Thus was this whole (creation) both the immovable and the movable, produced, by those highminded ones by means of amterities and at my command, (each being) according to (the results of) its actions.

42. But whatever act is stated (to belong) to (each of) those creatures here below, that I will truly declare to you, as well as their order in respect to birth.

43. Cattle, deer, carnivorous beasts with two rows of teeth, Rākshasas, Pisācas, and men are born from the womb.

44. From eggs are born birds, snakes, crocodiles, fishes, tortoises, as well as similar terrestrial and aquatic (animals).

Brahman' (verse 22, Mebh., Kull.); devanikāyān, 'classes of gods' (Nand., Nār.), means according to Mebh., Kull., and Rāgh. 'the abodes of the gods' (devashāndhi). Rāgh. gives also the meaning 'the servants of the gods.'

37. The several classes of manes are enumerated below, III, 194-196.

38. Rohita is said to be an imperfect rainbow which appears to be straight, known according to Gov. by the name *ratnropati*.

45. From hot moisture spring stinging and biting insects, lice, flies, bugs, and all other (creatures) of that kind which are produced by heat.

46. All plants, propagated by seed or by slips, grow from shoots; annual plants (are those) which, bearing many flowers and fruits, perish after the ripening of their fruit;

47. (Those trees) which bear fruit without flowers are called vanaspatti (lords of the forest); but those which bear both flowers and fruit are called vriksha.

48. But the various plants with many stalks, growing from one or several roots, the different kinds of grasses, the climbing plants and the creepers spring all from seed or from slips.

49. There (plants) which are surrounded by multiform Darkness, the result of their acts (in former existences), possess internal consciousness and experience pleasure and pain.

50. The (various) conditions in this always terrible and constantly changing circle of births and deaths to which created beings are subject, are stated to begin with (that of) Brahman, and to end with (that of) these (just mentioned immovable creatures).

51. When he whose power is incomprehensible, had thus produced the universe and me, he disappeared in himself, repeatedly suppressing one period by means of the other.

46. I read, with Medh., Gov., Nand., and Kull., *tasyavat* instead of the *sthāvataḥ* of the editions, and translate it, as required by the context, by 'plants.'

47. My translation of *ubhayataḥ*, 'both,' is based on Gov.'s comment 'vr̄kṣāśāḥ pūnāḥ puṣpaphaleṁ obhāveriāpi yuktih bhavanti', with which Nār. and Nand. agree. The latter, however, proposes to read 'ubhayatāḥ.'

49. 'Multiform Darkness', see below, XII, 42.

50. Bhūta, 'created beings,' means according to Gov. and Kull. *leśīcitrāṇā*, 'embodied souls.' According to Gov. and Nār. (nityam, 'always,') must be construed with *ghore*, 'terrible.' Nār. however, considers *nitye*, 'in this eternal,' to be a better reading, which Nand. also gives.

51. 'Disappeared in himself,' i.e. 'he divested himself of the body which he had assumed at his own will' (Medh., Gov., Kull.), 'one period by means of the other,' i.e. 'the period of creation by means of the period of destruction' (Medh., Gov., Kull.).

52. When that divine one wakes, then this world stirs ;
when he slumbers tranquilly, then the universe sinks to sleep.

53. But when he reposes in calm sleep, the corporeal beings whose nature is action, desist from their actions and mind becomes inert.

54. When they are absorbed all at once in that great soul, then he who is the soul of all beings sweetly slumbers, free from all care and occupation.

55. When this (soul) has entered darkness, it remains for a long time united with the organs (of sensation), but performs not its functions; it then leaves the corporeal frame.

56. When, being clothed with minute particles (only),

52. Instead of the figurative nimirali, 'closes the eyes, sinks to sleep,' Gov. and K., read pralivaye, 'is absorbed.'

53. *gatirish*, 'corporeal beings,' means according to Medh., Gov., and Kull. 'embodied souls.' *Karmikinäs*, 'whose nature is action,' i.e. who are endowed with actions (Nand., När.), means according to Medh., Gov., and Kull. 'who in consequence of their actions became incorporate.'

54. According to Gov. and Kull., this verse describes the mahāpralaya, the great or total destruction at the end of a *kalpa*, while the preceding referred to the antarālapralaya, the intermediate or incomplete destruction. Medh. explains 'he who is the soul of all beings' by the Sāṃkhya term *Pradhāna*, 'the chief cause or Nature,' while Gov. and Kull. refer this expression as well mahātmānū 'to the supreme soul or supreme lord' of the Vedānta.

55-56. The commentators offer three different explanations of these two verses. Medh., Gov., and Kull., whom the translation given above follow, think that ayam, 'this (soul),' refers to the individual soul, and that the two verses incidentally mention what happens to it on the death of the individual in which it resides. First, they say, it enters darkness, i.e. knowledge (*gñāna*) ceases, and, though for some time the soul's connection with the organs continues, it does not perform its functions of breathing, and so forth. Next it leaves the old body. It then is enveloped by the elementary body, consisting of the *puryashfuka*, the eight constituents, i.e. the rudimentary elements (*bhuta*) and organs (*indriya*), mind (*manas*), intelligence (*buddhi*), memory of past actions (*yāsanā*), merit or demerit (*karmaṇ*), the vital airs (*vīyu*), and *avidyā*. In this condition it enters the seed of some plant or the embryo of some animal and then assumes a new gross body. När., on the other hand, considers that the first verse gives a description of the fate of the individual soul during a swoon (*mürkhā*), and the second alone refers to its migration after death. Under this supposition, verse 56 must be translated as follows: 'Being of atomic size (the soul) enters vegetable or animal seed and, united (with the rudimentary body), leaves its (former) co-

it enters into vegetable or animal seed, it then assumes, united (with the fine body), a (new) corporeal frame.

57. Thus he, the imperishable one, by (alternately) waking and slumbering, incessantly revivifies and destroys this whole movable and immovable (creation).

58. But he having composed these Institutes (of the sacred law), himself taught them, according to the rule, to me alone in the beginning; next I (taught them) to Mariki and the other sages.

59. Bhrigu, here, will fully recite to you these Institutes; for that sage learned the whole in its entirety from me.

60. Then that great sage Bhrigu, being thus addressed by Manu, spoke, pleased in his heart, to all the sages, 'Listen !'

61. Six other high-minded, very powerful Manus, who belong to the race of this Manu, the descendant of the Self-existent (Svayambhū), and who have severally produced created beings.

62. (Are) Svārokiṣha, Autami, Tāmasa, Raivata, Kākshusha, possessing great lustre, and the son of Vivasvat.

63. These seven very glorious Manus, the first among whom is Svāyambhuva, produced and protected this whole movable and immovable (creation), each during the period (allotted to him).

poreal frame.' Nand, finally understands by ayam, 'this (soul)', the creator (bhagavān), and thinks that the first verse describes his behaviour during the time of destruction, while the second refers to a new creation. He says, 'When he has entered darkness,' i.e. the root-evolvent or nature, 'and has remained there for a long time,' i.e. as long as the period of destruction lasts, 'then, endowed with organs, he assumes a visible shape,' i.e. he appears in the shape of the creation. His note on verse 56, where he reads saṃśrītā for saṃśrītah, is too short to make it intelligible how he gets over the difficulties opposed to his interpretation.

58. 'According to the rule,' i.e. 'with the subsidiary ceremonies enjoined in the Sāitra' (Kull.), or 'with due attention, carefully' (Medh., Gov.).

61. 'Who belong to the race of this Manu Svāyambhuva,' i.e. 'who were born in the same race or family, for they were all immediately created by Brahman and thus belong to same race' (Medh.).

64. Eighteen nimeshas (twinklings of the eye, are one kāshthā), thirty kāshthās one kāta, thirty kalās one muhūrtas, and as many (muhūrtas) one day and night.

65. The sun divides days and nights, both human and divine, the night (being intended) for the repose of created beings and the day for exertion.

66. A month is a day and a night of the manes, but the division is according to fortnights. The dark (fortnight) is their day for active exertion, the bright (fortnight) their night for sleep.

67. A year is a day and a night of the gods; their division is (as follows) : the half year during which the sun progresses to the north will be the day, that during which it goes southwards the night.

68. But hear now the brief (description of) the duration of a night and a day of Brahman and of the several ages (of the world, *yuga*) according to their order.

69. They declare that the Krita age (consists of) four thousand years (of the gods); the twilight preceding it consists of as many hundreds, and the twilight following it of the same number.

70. In the other three ages with their twilights preceding and following, the thousands and hundreds are diminished by one (in each).

71. These twelve thousand (years) which thus have been just mentioned as the total of four (human) ages, are called one age of the gods.

63. As tīvataḥ, 'as many,' stands in the accusative, Medi., Gov. and Kull. understand *vidyāt* 'one should know to be.' But Nīr. is probably right in assuming a vibhaktivyatayā, i.e. that the author used the accusative because the nominative did not suit the metre. Nand., who merely substitutes 'tīvantah,' for 'tīvataḥ,' seems to have held the same opinion.

66. Thus the moon regulates time for the manes.

69-71. Wilson, *Vishnu-purāna* I, pp. 49-50 (ed. Hall).

72. But know that the sum of one thousand ages of the gods (makes) one day of Brahman, and that his night has the same length.

73. Those (only, who) know that the holy day of Brahman, indeed, ends after (the completion of) one thousand ages (of the gods) and that his night lasts as long, (are really) men acquainted with (the length of) days and nights.

74. At the end of that day and night he who was asleep, awakes and, after awaking, creates mind, which is both real and unreal.

75. Mind, impelled by (Brahman's) desire to create, performs the work of creation by modifying itself, thence ether is produced; they declare that sound is the quality of the latter.

76. But from ether, modifying itself, springs the pure powerful wind, the vehicle of all perfumes; that is held to possess the quality of touch.

77. Next from wind, modifying itself, proceeds the brilliant light, which illuminates and dispels darkness; that is declared to possess the quality of colour;

73. According to the commentators the word *punya*, 'holy,' is used in order to indicate that the knowledge of the duration of Brahman's day is 'meritorious.'

74. Two explanations of the second half of the verse are offered by the commentators. It may mean either that Brahman on awaking from his sleep first creates the great principle (*mahat*), which here, as elsewhere, is called *manas*, 'mind,' or that he appoints (*rigati*) his own internal organ or mind (*manas*), which at an intermediate destruction (*avāntara* or *antarālapralaya*) remains in existence, to create the world. Modh. and Kull. give both explanations, and prefer the former. Gov. gives the second alone, while Nār. and Nand. adhere to the first. The latter takes *manas* as denoting the three principles, the great one, *egoham*, and mind, and explains *sadasadātmakam*, 'which is both real and unreal,' as in verse 14, by *prakritivikṛityātmakam*, 'being both an evolvent and an evolute.'

75. 'Thence,' i.e. 'from mind changed to egoism,' Nār. (similarly Kull.), or 'from Brahman.'

76. As the Sāṃkhyā doctrine (Sāṃkhyakārikā, ver. 25) makes all the rudimentary elements proceed from egoism, Modh. takes the first words of the verse to mean, 'But from egoism which modifies itself, wind springs next after ether.' He, of course, adopts the same trick of interpretation in the following three verses.

78. And from light, modifying itself, (is produced) water, possessing the quality of taste, from water earth which has the quality of smell; such is the creation in the beginning.

79. The before-mentioned age of the gods, (or) twelve thousand (of their years), being multiplied by seventy-one, (constitutes what) is here named the period of a Manu Manvantara).

80. The Manvantaras, the creations and destructions (of the world, are) numberless ; sporting, as it were, Brahman repeats this again and again.

81. In the Krita age Dharma is four-footed and entire, and (so is) Truth; nor does any gain accrue to men by unrighteousness.

82. In the other (three ages), by reason of (unjust) gains (*āgama*), Dharma is deprived successively of one foot, and through (the prevalence of) theft, falsehood, and fraud the merit (gained by men) is diminished by one fourth (in each).

78. 'In the beginning,' i.e. 'after a total destruction' (*mahāpralaya*) (Kull.); 'after an intermediate destruction' (Gov., Nār.); 'before the creation of the mundane egg' (Nānd.).

82. The reason why Dharma, 'justice or law,' is said to be *ānūḍipit* is explained, as Kull. points out, by Manu VIII, 16. Regarding the ulterior significance of the myth which represents Dharma as a four-footed animal, the following opinions are advanced : 1. The four feet represent the four principal priests at the sacrifice (Medh.); 2. or the four chief castes (Medh., Nānd.); 3. or the four chief means of gaining merit, austerities, knowledge, sacrifice, and liberality, see below, verse 86 (Medh., Kull., Nār., K.); 4. or finally the four kinds of speech, mentioned Rig-veda I, 164, 45 (Medh.). All the commentators agree in stating that Truth, though comprised in the Dharma, is mentioned specially in order to show its paramount importance. Nānd. reads the last words *śādharma nāgamah kāśin*, &c., and explains, 'Neither any demerit nor any sacred lire, Sāstra, approached men, i. e. no institutes of the law were necessary.'

82. Medh. explains the first half-verse differently, 'In the other three ages, Dharma, the sacred law, (which is derived) from the sacred lore (*āgama*), i.e. the Veda, is made to withdraw one foot after the other, one foot in each age, i.e. disappears (gradually) because the power of men to learn and to remember the sacred texts diminishes.' Gov. says, 'But in the Treta and the other ages, Dharma, the sacred law, (derived) from the sacred lore (*āgama*), the Sāstra, i.e. the performance of sacrifices and so

83. (Men are) free from disease, accomplish all their aims, and live four hundred years in the Krita age, but in the Tretā and (in each of) the succeeding (ages) their life is lessened by one quarter.

84. The life of mortals, mentioned in the Veda, the desired results of sacrificial rites and the (super-natural) power of embodied (spirits) are fruits proportioned among men according to (the character of) the age.

85. One set of duties (is prescribed) for men in the Krita age, different ones in the Tretā and in the Dvāpara, and (again) another (set) in the Kali, in proportion as (those) ages decrease in length.

86. In the Krita age the chief (virtue) is declared to be (the performance of) austerities, in the Tretā (divine) knowledge, in the Dvāpara (the performance of) sacrifices, in the Kali liberality alone.

87. But in order to protect this universe He, the most resplendent one, assigned separate (duties and) occupations to those who sprang from his mouth, arms, thighs, and feet.

88. To Brāhmaṇas he assigned teaching and studying

forth, it used to withdraw, i.e. is diminished successively by one quarter in each age, through (the prevalence of) theft, falsehood, and fraud.' Nāṇḍī finally differs still more, 'In the other three ages, i.e. the Tretā and the rest, Dharma, (virtue or justice is determined) by means of the sacred lore (*Agama*),' the *Sāstra*, but this Dharma is lessened by one quarter in each; 'lessening the Dharma' is intended to convey the meaning of 'lessening the determination of the Dharma.' The translation follows Kullī, Nāṇḍī, and Rāghavī.

89. In order to reconcile this statement regarding the age of men in the Krita age with various passages of the Mahābhārata and the Purāṇas, which attribute to certain heroes and sages lives of many thousand years, the commentators explain our passage as meaning that four hundred years were the natural term of life, which, however, might be lengthened through the performance of austerities. They further assert that in the passage Kathaka 34, 5, which names one hundred years as the term of human existence, the numeral is used in the sense of 'many.'

87. See above, verse 31.

88-91. See below, X, 75-79, 99.

(the Veda), sacrificing for their own benefit and for others, giving and accepting (of alms).

89. The Kshatriya he commanded to protect the people, to bestow gifts, to offer sacrifices, to study (the Veda), and to abstain from attaching himself to sensual pleasures;

90. The Vaisya to tend cattle, to bestow gifts, to offer sacrifices, to study (the Veda), to trade, to lend money, and to cultivate land.

91. One occupation only the lord prescribed to the Sudra, to serve meekly even these (other) three castes.

92. Man is stated to be purer above the navel (than below); hence the Self-existent (Svayambhū) has declared the purest (part) of him (to be) his mouth.

93. As the Brāhmaṇa sprang from (Brahman's) mouth, as he was the first-born, and as he possesses the Veda, he is by right the lord of this whole creation.

94. For the Self-existent (Svayambhū), having performed austerities, produced him first from his own mouth, in order that the offerings might be conveyed to the gods and manes and that this universe might be preserved.

95. What created being can surpass him, through whose mouth the gods continually consume the sacrificial viands and the manes the offerings to the dead?

89. I read with Medh., Rāgh., and K. samādīsat, 'he commanded,' for sāmādīsat, 'briefly.' Nand. reads akalpayat.

92. See below, V, 132.

93. Dharmataḥ prabhuk, 'by right the lord,' agrees with Nār.'s and Nand.'s glosses. Medh., Goy., Kull., and Rāgh. say, 'he is with respect to the law the lord, i.e. entitled to prescribe their duties to this whole creation.'

94. Tapas taptvī, 'having performed austerities,' is added, as Nand. says, in order to show 'particularly great consideration' (tapas taptvī dīvarātisayat). See above, verses 33, 34, 41.

95. Medh., Nār., and Nand. explain kṛitabuddhiyāk, 'who recognise (the necessity and the manner of performing the prescribed duties), by 'who know the meaning of the Veda.' Those who know the Brāhmaṇa,' i.e. 'the sacred lore which leads to final emancipation.'

96. Of created beings the most excellent are said to be those which are animated; of the animated, those which subsist by intelligence; of the intelligent, mankind; and of men, the Brāhmaṇas;

97. Of Brāhmaṇas, those learned (in the Veda); of the learned, those who recognise (the necessity and the manner of performing the prescribed duties); of those who possess this knowledge, those who perform them; of the performers, those who know the Brahman.

98. The very birth of a Brāhmaṇa is an eternal incarnation of the sacred law; for he is born to (fulfil) the sacred law, and becomes one with Brahman.

99. A Brāhmaṇa, coming into existence, is born as the highest on earth, the lord of all created beings, for the protection of the treasury of the law.

100. Whatever exists in the world is the property of the Brāhmaṇa; on account of the excellence of his origin the Brāhmaṇa is, indeed, entitled to it all.

101. The Brāhmaṇa eats but his own food, wears but his own apparel, bestows but his own in alms; other mortals subsist through the benevolence of the Brāhmaṇa.

102. In order to clearly settle his duties and those of the other (castes) according to their order, wise Manu sprung from the Self-existent, composed these Institutes (of the sacred law).

103. A learned Brāhmaṇa must carefully study them, and he must duly instruct his pupils in them, but nobody else (shall do it).

104. A Brāhmaṇa who studies these Institutes (and)

too. 'On account of the excellence of his origin,' i.e. because he sprang from Brahman's mouth.

105. The verse is not intended to exclude Kshatriyas and Vaiyāras from the right of studying the *Manusmṛitā*, but merely from teaching it.

104. *Samsitavratāḥ*, 'who faithfully fulfils the duties,' is based on Gov.'s full explanation *etadarthāvabodhena samsitayrato visishtayamani-*
yamāḥ san, with which Meish. closely agrees.

faithfully fulfils the duties (prescribed therein), is never tainted by sins, arising from thoughts, words, or deeds.

105. He sanctifies any company (which he may enter), seven ancestors and seven descendants, and he alone deserves (to possess) this whole earth.

106. (To study) this (work) is the best means of securing welfare, it increases understanding, it procures fame and long life, it (leads to) supreme bliss.

107. In this (work) the sacred law has been fully stated as well as the good and bad qualities of (human) actions and the immemorial rule of conduct, (to be followed) by all the four castes (varna).

108. The rule of conduct is transcendent law, whether it be taught in the revealed texts or in the sacred tradition; hence a twice-born man who possesses regard for himself, should be always careful to (follow) it.

109. A Brāhmaṇa who departs from the rule of conduct, does not reap the fruit of the Veda, but he who duly follows it, will obtain the full reward.

110. The sages who saw that the sacred law is thus grounded on the rule of conduct, have taken good conduct to be the most excellent root of all austerity.

107. 'The good and bad qualities of (human) actions,' i.e. according to Medh., Gov., Kull., and Naud. 'the good and the bad results of actions,' or according to Rāgh. and Nār. 'the prescribed actions which are good and the forbidden ones which are bad.'

108. My translation of Ātmavān, 'who possesses regard for himself,' follows Medh. and Kull. Gov. explains it by 'of excellent disposition,' Nār. by 'endowed with firmness,' and Rāgh. by 'who believes in a life after death.'

109. Vedaphalam, 'the fruit of the Veda,' i.e. 'the rewards for the acts prescribed by the Veda' (Medh., Gov., Kull., and Nār.).

110. Var. VI, 1-8. 'The rule of conduct or good conduct' (Ālāra), mentioned here and in the preceding verses, comprises the numerous usages prescribed partly in the Veda and partly in the Dharmasātras, such as anointing oneself with butter on the occasion of particular sacrifices or sipping water on certain occasions.

111. The creation of the universe, the rule of the sacraments, the ordinances of studentship, and the respectful behaviour (towards Gurus), the most excellent rule of bathing (on return from the teacher's house),

112. (The law of) marriage and the description of the (various) marriage-rites, the regulations for the great sacrifices and the eternal rule of the funeral sacrifices,

113. The description of the modes of (gaining) subsistence and the duties of a Snātaka, (the rules regarding) lawful and forbidden food, the purification of men and of things,

114. The laws concerning women, (the law) of hermits, (the manner of gaining) final emancipation and (of) renouncing the world, the whole duty of a king and the manner of deciding lawsuits,

115. The rules for the examination of witnesses, the laws concerning husband and wife, the law of (inheritance and) division, (the law concerning) gambling and the removal of (men noxious like) thorns,

116. (The law concerning) the behaviour of Vaityas and Sūdras, the origin of the mixed castes, the law for all castes in times of distress and the law of penances;

117. The threefold course of transmigrations, the result of (good or bad) actions, (the manner of attaining) supreme bliss and the examination of the good and bad qualities of actions,

118. The primeval laws of countries of castes (gāti), of families, and the rules concerning heretics and companies (of traders and the like)—(all that) Manu has declared in these Institutes.

119. As Manu, in reply to my questions, formerly promulgated these Institutes, even so learn ye also the (whole work) from me.

CHAPTER II.

1. Learn that sacred law which is followed by men learned (in the Veda) and assented to in their hearts by the virtuous, who are ever exempt from hatred and inordinate affection.

2. To act solely from a desire for rewards is not laudable, yet an exemption from that desire is not (to be found) in this (world); for on (that) desire is grounded the study of the Veda and the performance of the actions, prescribed by the Veda.

3. The desire (for rewards), indeed, has its root in the conception that an act can yield them, and in consequence of (that) conception sacrifices are performed; vows and the laws prescribing restraints are all stated to be kept through the idea that they will bear fruit.

4. Not a single act here (below) appears ever to be done by a man free from desire; for whatever (man) does, it is (the result of) the impulse of desire.

5. He who persists in discharging these (prescribed duties) in the right manner, reaches the deathless state and even in this (life) obtains (the fulfilment of) all the desires that he may have conceived.

II. 2. Ap. I, 6, 30, 1-4. 'Is not laudable,' because such a disposition leads not to final liberation, but to new births' (Gov., Kull.).

3. Nand. takes the beginning of the verse differently, 'The desire for rewards is the root of the resolve to perform an act' (*samskṛpa*). 'Vows,' i.e. 'acts to be performed during one's whole lifetime, like those of the *Sāñkāra*' (chap. IV), Medh., Gov., Nār.; 'the vows of a student,' Nand.; 'the laws prescribing restraints,' i.e. 'the prohibitive rules, e.g. those forbidding to injure living beings,' Medh., Gov., Nār.; 'the rules affecting hermits and *śamayāśins*.' Nand. Kull. refers both terms to the rules in chap. IV.

5. 'In the right manner,' i.e. 'as they are prescribed in the Vedas and without expecting rewards.' 'The deathless state,' i.e. 'final liberation.'

6. The whole Veda is the (first) source of the sacred law, next the tradition and the virtuous conduct of those who know the (Veda further), also the customs of holy men, and (finally) self-satisfaction.

7. Whatever law has been ordained for any (person) by Manu, that has been fully declared in the Veda : for that (sage was) omniscient.

8. But a learned man after fully scrutinising all this with the eye of knowledge, should in accordance with the authority of the revealed texts, be intent on (the performance of) his duties.

9. For that man who obeys the law prescribed in the revealed texts and in the sacred tradition, gains fame in this (world) and after death unsurpassable bliss.

10. But by Sruti (revelation) is meant the Veda, and by Smriti (tradition) the Institutes of the sacred law : those two must not be called into question in any matter, since from these two the sacred law shone forth.

6. Āp. I, 1, 1, 1-3; Gaut. I, 1-4; XXVIII, 48; Vas. I, 4-6; Baudh. I, 1, 1, 1-6; Yāg. I, 7.

Sila, 'virtuous conduct,' i.e. 'the suppression of inordinate affection and hatred,' Medh., Gov.; 'the thirteenfold sila, behaving as becomes a Brāhmaṇa, devotedness to gods and parents, kindness,' &c., Kull.; 'that towards which many men who know the Veda naturally incline,' Nār.; 'that which makes one honoured by good men,' Nand. 'Customs,' e.g. such as tying at marriages a thread round the wrist of the bride (Medh., Gov.), wearing a blanket or a garment of bark (Kull.). Though the commentators try to find a difference between sila and śāstra, it may be that both terms are used here, because in some Dharmasūtras, e.g. Gaut. I, 2, the former and in some the latter (e.g. Vas. I, 5) is mentioned. The 'self-satisfaction,' i.e. of the virtuous (Medh., Gov., Nānd.), is the rule for cases not to be settled by any of the other authorities (Nār., Nānd.), or for cases where an option is permitted (Medh., Gov., Kull.).

7. The last clause is taken differently by Gov., who explains it, 'for that (Veda) is made up, as it were, of all knowledge.' Medh. gives substantially the same explanation.

8. 'All this,' i.e. 'the Sātras' (Medh., Gov., Kull.); 'these Institutes of Manu' (Nār.); 'these different authorities' (Nānd.). 'With the eye of knowledge,' i.e. 'with the help of grammar, of the Mīmāṁsa, &c.' (Medh., Kull.).

11. Every twice-born man, who, relying on the Institutes of dialectics, treats with contempt those two sources (of the law), must be cast out by the virtuous, as an atheist and a scorner of the Veda.

12. The Veda, the sacred tradition, the customs of virtuous men, and one's own pleasure, they declare to be visibly the fourfold means of defining the sacred law.

13. The knowledge of the sacred law is prescribed for those who are not given to the acquisition of wealth and to the gratification of their desires ; to those who seek the knowledge of the sacred law the supreme authority is the revelation (Sruti).

14. But when two sacred texts (Sruti) are conflicting, both are held to be law; for both are pronounced by the wise (to be) valid law.

15. (Thus) the (Agnihotra) sacrifice may be (optionally) performed, at any time after the sun has risen, before he has risen, or when neither sun nor stars are visible; that (is declared) by Vedic texts.

16. Know that he for whom (the performance of) the

11. 'Relying on the Institutes of dialectics,' i.e. 'relying on the atheistic institutes of reasoning, such as those of the *Baudhîyas* and *Kârvâcas*' (Medh.); 'relying on methods of reasoning, directed against the Veda' (Kull., Nâr.).

12. The first half of this verse agrees literally with Yâg. I. 7.

13. According to 'another' commentator, quoted by Medh., and according to Gov., Kull., and Nâr., the meaning of the first half is, 'the exhortation to learn the sacred law applies to those only who do not pursue worldly objects, because those who obey (or learn, Nâr.) the sacred law merely in order to gain worldly advantages, such as wealth, fame, &c., derive no spiritual advantage from it (because they will not really obey it,' Nâr.). Medh., on the other hand, thinks that *vâdhyate*, 'is prescribed,' means 'is found with.'

14. The Agnihotra, here referred to, consists of two sets of oblations, one of which is offered in the morning and the other in the evening. The expression *samayâdhymâta*, rendered in accordance with Kull.'s gloss 'when neither sun nor stars are visible,' is explained by Medh. as 'the time of dawn' (*ushasâkâlah*), or 'as the time when the night disappears,' with which latter interpretation Gov. agrees.

16. The persons meant are the males of the three Aryan varnas. The sacraments may be performed for women and Sûdras also, but without the recitation of mantras (II, 65; X, 127).

ceremonies beginning with the rite of impregnation (*Garbhādhāna*) and ending with the funeral rite (*Antyesh्टि*) is prescribed, while sacred formulas are being recited, is entitled (to study) these Institutes, but no other man whatsoever.

17. That land, created by the gods, which lies between the two divine rivers *Sarasvati* and *Drishadvatī*, the (sages) call *Brahmāvarta*.

18. The custom handed down in regular succession (since time immemorial) among the (four chief) castes (*varṇa*) and the mixed (races) of that country, is called the conduct of virtuous men.

19. The plain of the Kurus, the (country of the) Matsyas, Pāṭkālas, and *Sūrasenakas*, these (form), indeed, the country of the Brahmarshis (Brāhmaṇical sages, which ranks) immediately after *Brahmāvarta*.

20. From a Brāhmaṇa, born in that country, let all men on earth learn their several usages.

21. That (country) which (lies) between the *Himavat* and the *Vindhya* (mountains) to the east of *Prayāga* and to the west of *Vinasana* (the place where the river *Sarasvati* disappears) called *Madhyadeśa* (the central region).

22. But (the tract) between those two mountains (just mentioned), which (extends) as far as the eastern and the western oceans, the wise call *Āryāvarta* (the country of the Āryans).

23. That land where the black antelope naturally roams, one must know to be fit for the performance of sacrifices; (the tract) different from that (is) the country of the *Mlekkhas* (barbarians).

19. This tract comprises the Doab from the neighbourhood of Delhi as far as Mathurā, the capital of the ancient *Sūrasenakas*.

20. The place where the river *Sarasvati* disappears lies in the *Hissar* district. *Prayāga*, i.e. *Allahābād*.

22. *Vas.* I, 9; *Baudh.* I, 2, 10.

23. *Vas.* I, 12-13; *Baudh.* I, 2, 12-13; *Yāgñ.* I, 2.

24. Let twice-born men seek to dwell in those (above-mentioned countries); but a Sūdra, distressed for subsistence, may reside anywhere.

25. Thus has the origin of the sacred law been succinctly described to you and the origin of this universe; learn (now) the duties of the castes (*varṇa*).

26. With holy rites, prescribed by the Veda, must the ceremony on conception and other sacraments be performed for twice-born men, which sanctify the body and purify (from sin) in this (life) and after death.

27. By burnt oblations during (the mother's) pregnancy, by the Gātakarman (the ceremony after birth), the Kauda (tonsure), and the Mauṅgibandhana (the tying of the sacred girdle of Muṅga grass) is the taint, derived from both parents, removed from twice-born men.

28. By the study of the Veda, by vows, by burnt oblations, by (the recitation of) sacred texts, by the (acquisition of the) three-fold sacred science, by offering (to the gods, Rishis, and manes), by (the procreation of) sons, by the great sacri-

25. Gov. explains dharma, 'the sacred law,' by 'spiritual merit.'

26-35. Gaṅg. VIII, 14-20. Vi. XXVII, 1-12; Vāg. I, 10-13.

26. Medh. mentions another explanation for the first words, 'With holy rites, accompanied by the recitation of Vedic texts,' and Gov. thinks that 'vaidika' is to be taken in both meanings.

27. 'The burnt oblations during the mother's pregnancy' are the Purnavasa, Simantonnavaya, and so forth; see Āsv. Grīhya-sūtra I, 13-14.

28. 'By vows,' i.e. 'the vows undertaken by the student when he learns particular portions of the Vedas, such as the Sāvitriyata' (Medh., Gov., Nār.); 'voluntary restraints, such as the abstinence from honey, meat, &c.' (Kull., Rāgh.), 'vows such as the Prāgṛupayā penance' (Nāod.). 'By burnt oblations,' i.e. 'the daily offerings of fuel' (II, 108). Traividyaena, 'by the acquisition of the three-fold sacred science,' i.e. 'by learning the meaning of the three Vedas' (Medh., Nānd.); 'by undertaking the vow to study the three Vedas during thirty-six years' (III, 1; Gov., Kull., Nār., Rāgh.). Tasya, 'by offering to the gods, Rishis, and manes, i.e. by performing the so-called Tarpas' (Medh., Gov., Kull., Rāgh.), or 'by offering the Pākayagñas' (Nār., Nānd.). Medh. takes brāhmaṇi, 'fit for union with Brahman,' to mean 'connected with Brahman,' but gives our version, which all the other commentators adopt, as the opinion of 'others.'

fices, and by (śrauta) rites this (human) body is made fit for (union with) Brahman.

29. Before the navel-string is cut, the Gātakatmān (birth-rite) must be performed for a male (child); and while sacred formulas are being recited, he must be fed with gold, honey, and butter.

30. But let (the father perform or) cause to be performed the Nāmadheya (the rite of naming the child), on the tenth or twelfth (day after birth), or on a lucky lunar day, in a lucky muhūrta, under an auspicious constellation.

31. Let (the first part of) a Brāhmaṇa's name (denote something) auspicious; a Kshatriya's be connected with power, and a Vaisya's with wealth but a Sūdra's (express something) contemptible.

32. (The second part, of) a Brāhmaṇa's (name) shall be (a word) implying happiness, of a Kshatriya's (a word) implying protection, of a Vaisya's (a term) expressive of thriving, and of a Sūdra's (an expression) denoting service.

39. Āsv. Grīhya-sūtra I, 15, 11; Māmaya-Grīhya-sūtra I, 17, 11; Pāṇikara Grīhya-sūtra I, 16, 4. Though the text clearly says that the child is to be fed with gold, honey, and butter, it appears from the Grīhya-sūtras, as also some of the commentators point out, that the last two substances only are to be given to the child, after they have been touched with a piece of gold, or a golden ring.

40. Āsv. Grīhya-sūtra I, 15, 4-10; Pāṇikara I, 17, 1-6. Nār. and Nānd. are in doubt whether the numerals 'the tenth or twelfth' refer to lunar or solar days, because they stand in the feminine gender and either titi or tāti may be supplied. Kull. gives an alternative version of the date, 'after the tenth (the last day of impurity, i.e.) on the eleventh or twelfth,' which Meilh. also mentions, but rejects. Kull. considers that the third and fourth vā, 'or', which stand after muhūrta and nakehatra, have the sense of 'just', and do not introduce a third alternative.

31-32. K. omits 31 b and 32a. Nār. and Rāgh. think that the second part of a Brāhmaṇa's name must contain the word arman and no other, while the general opinion of the others is that it may be arman or some synonym, implying 'happiness or refuge'. Medh. expressly rejects the former view, and gives as examples of correct formations, Svāmidattī, Bhavabhūti, Indrasvāmin, Indśikrama, Indradatta.

33. The names of women should be easy to pronounce, not imply anything dreadful, possess a plain meaning, be pleasing and auspicious, end in long vowels, and contain a word of benediction.

34. In the fourth month the Nishkramana (the first leaving of the house) of the child should be performed, in the sixth month the Annaprāṣana (first feeding with rice), and optionally (any other) auspicious ceremony required by (the custom of) the family.

35. According to the teaching of the revealed texts, the Kūḍākarman (tonsure) must be performed, for the sake of spiritual merit, by all twice-born men in the first or third year.

36. In the eighth year after conception, one should perform the initiation (upanayana) of a Brāhmaṇa, in the eleventh after conception (that) of a Kshatriya, but in the twelfth that of a Vaisya.

37. (The initiation) of a Brāhmaṇa who desires proficiency in sacred learning should take place in the fifth (year after conception), (that) of a Kshatriya who wishes to become powerful in the sixth, (and that) of a Vaishya who longs for (success in his) business in the eighth.

38. The (time for the) Sāvitri (initiation) of a Brāhmaṇa

33. Medi, irreverently, but pertinently, remarks that there is no difference between 'auspiciousness' (*mangala*) and 'benediction' (*śrīvāda*), and thus the latter word has been added merely in order to complete the verse.

34. Aśv. *Gṛihya-sūtra* I, 16; Pāraikara I, 17, 5; 19, 1-6. The last clause, which permits the adoption of particular family-customs, refers, according to Medi., Gov., and Kull., to all sacraments.

35-37. Āśv. I, 1, 5; 8-21; Gaut. I, 5-14; Vas. II, 3; XL, 49-73; Baudh. I, 3, 7-12; VI, XXVII, 15-28; Yāg. I, 1-4.

37. As the commentators point out, the person who has the particular wish is not the boy, but his father.

38-40. Āśv. I, 1, 22-3, 10; Gaut. XXI, 11; Vas. XI, 74-79; Baudh. I, 16, 16; loc. cit., and II,V, 25; Yāg. I, 37-38. 'Some' take the preposition *ā*, 'until', in the sense of 'until the beginning of,' Kull.

does not pass until the completion of the sixteenth year (after conception), of a Kshatriya until the completion of the twenty-second, and of a Vaisya until the completion of the twenty-fourth.

39. After those (periods men of) these three (castes) who have not received the sacrament at the proper time, become *Vrātyas* (outcasts), excluded from the *Sāvitri* (initiation) and despised by the Aryans.

40. With such men, if they have not been purified according to the rule, let no Brāhmaṇa ever, even in times of distress, form a connexion either through the *Veda* or by marriage.

41. Let students, according to the order (of their castes), wear (as upper dresses) the skins of black antelopes, spotted deer, and lie-goats, and (lower garments) made of hemp, flax or wool.

42. The girdle of a Brāhmaṇa shall consist of a triple cord of *Muṅga* grass, smooth and soft: (that) of a Kshatriya, of a bowstring, made of *Mūrvā* fibres; (that) of a Vaisya, of hempen threads.

43. If *Muṅga* grass (and so forth) be not procurable, (the girdles) may be made of *Kura*, *Asmantaka*, and *Balbaga* (fibres), with a single threefold knot, or with three or five (knots according to the custom of the family).

40. 'Connexion through the *Veda*,' i.e. teaching them or studying under them, sacrificing for them, or electing them to be priests, accepting religious gifts from them or giving them. Rāgh. motifs verse 40.

41. Āp. I. 2. 39-31; 9; Gaut. I. 16, 21; Vas. XI, 61-67; Baudh. I. 3, 14; VI. XXVII, 19-20. Rāgh. explains *ruru*, 'a spotted deer,' by 'a tiger.'

42. Āp. I. 2. 33-37; Gaut. I. 13; Vas. XI, 48-60; Baudh. I. 3, 13; VI. XXVII. 8; Yāg. I. 29. Medh. and Gov. think that the girdle of a Kshatriya is not to consist of three separate strings twisted together, and Kull. apparently holds the same opinion. Rāgh. and Nār. say that every bowstring naturally consists of three strings.

43. 'With a single threefold knot' seems to mean that each of the strings of the girdle shall first be knotted, and the three knots be afterwards tied together in one. Nār. and Rāgh., however, take *trivriti*, 'threefold,' separately, and refer it to the string. They thus support Sir W. Jones' translation, 'in triple strings, with one, &c.'

44. The sacrificial string of a Brāhmaṇa shall be made of cotton, (shall be) twisted to the right, (and consist) of three threads, that of a Kshatriya of hempen threads, (and) that of a Vaisya of woollen threads.

45. A Brāhmaṇa shall (carry), according to the sacred law, a staff of Bilva or Pallira; a Kshatriya, of Vata or Khadira; (and) a Vaisya, of Pilu or Udumbara.

46. The staff of a Brāhmaṇa shall be made of such length as to reach the end of his hair; that of a Kshatriya, to reach his forehead; (and) that of a Vaisya, to reach (the tip of his) nose.

47. Let all the staves be straight, without a blemish, handsome to look at, not likely to terrify men, with their bark perfect, unhurt by fire.

48. Having taken a staff according to his choice, having worshipped the sun and walked round the fire, turning his right hand towards it, (the student) should beg alms according to the prescribed rule.

49. An initiated Brāhmaṇa should beg, beginning (his request with the word) lady (bhavati); a Kshatriya, placing (the word) lady in the middle, but a Vaisya, placing it at the end (of the formula).

50. Let him first beg food of his mother, or of his sister, or of his own maternal aunt, or of (some other) female who will not disgrace him (by a refusal).

44. Āp. II, 4, 22; Gaut. I, 36; Vas. XII, 14; Baudh. I, 3, 5; VI, XXVII, 19.

45-47. Āp. I, 22, 38; Gaut. I, 22; Vas. XI, 52-57; Baudh. I, 3, 15; VI, XXVII, 22-24; Yāga. I, 29.

47. Amūvegakarāḥ, 'not likely to terrify anybody' (Medh., Gov., Kull.), means according to Nār. 'not causing displeasure (to the weaker) by faults such as roughness.'

48-57. Āp. I, 3, 25-4, 4; Gaut. II, 35-41; Vas. XI, 68-70; Baudh. I, 3, 16-18; VI, XXVII, 25; Yāga. I, 30; 51-57. Āp. II, 1, 2-5; 3, 11; Gaut. IX, 59; Vas. III, 69; XII, 18-20; Baudh. II, 5, 10, 21-6, 2; 13, 12; VI, LVIII, 34-35, 40-44; Yāga. I, 27, 31, 112.

51. Having collected as much food as is required (from several persons), and having announced it without guile to his teacher, let him eat, turning his face towards the east and having purified himself by sipping water.

52. (His meal will procure) long life, if he eats facing the east; fame, if he turns to the south; prosperity, if he turns to the west; truthfulness, if he faces the east.

53. Let a twice-born man always eat his food with concentrated mind, after performing an ablution; and after he has eaten, let him duly cleanse himself with water and sprinkle the cavities (of his head).

54. Let him always worship his food, and eat it without contempt; when he sees it, let him rejoice, show a pleased face, and pray that he may always obtain it.

55. Food, that is always worshipped, gives strength and manly vigour; but eaten irreverently, it destroys them both.

56. Let him not give to any man what he leaves, and beware of eating between (the two meal-times); let him not over-eat himself, nor go anywhere without having purified himself (after his meal).

57. Excessive eating is prejudicial to health, to fame, and to (bliss in) heaven; it prevents (the acquisition of) spiritual

58. Medh., and Nār., propose for ritam, 'truthfulness,' an alternative explanation, the sacrifice.

59. The word nityam, 'always,' indicates that this rule refers to householders also (Gov., Kull., Nār.-Nand.).

60. 'Worship,' i.e. 'consider as a deity' (Medh., Gov., Nand.) or 'meditate on its being required to sustain life' (Medh., Gov., Kull.), or 'praise it with the verse,' Rig-veda I, 187, 1 (Nār.).

61. Or gam 'manly vigour' (Gov., Kull.), or 'energy' (Nār., Nand.), or 'bulk' (Medh.).

62. Medh. reads nādyād etat trahāntarā, and gives, besides the explanation adopted in the translation, two alternative interpretations: (1) 'let him not eat after interrupting his meal'; (2) 'let him not eat taking away his left hand from the dish.' Nand. reads nādyād tasyat trahāntarā, 'and let him not eat such a (remnant) given to him during (a meal by one of the company).'

merit, and is odious among men; one ought, for these reasons, to avoid it carefully.

58. Let a Brāhmaṇa always sip water out of the part of the hand (*tīrtha*) sacred to Brahman, or out of that sacred to Ka (Pragāpati), or out of (that) sacred to the gods, never out of that sacred to the manes.

59. They call (the part) at the root of the thumb the *tīrtha* sacred to Brahman, that at the root of the (little) finger (the *tīrtha*) sacred to Ka (Pragāpati), (that) at the tips (of the fingers, the *tīrtha*) sacred to the gods, and that below (between the index and the thumb, the *tīrtha*) sacred to the manes.

60. Let him first sip water thrice; next twice wipe his mouth; and, lastly, touch with water the cavities (of the head), (the seat of) the soul and the head.

61. He who knows the sacred law and seeks purity shall always perform the rite of sipping with water neither hot nor frothy, with the (prescribed) *tīrtha*, in a lonely place, and turning to the east or to the north.

62. A Brāhmaṇa is purified by water that reaches his heart, a Kshatriya by water reaching his throat, a Vaisya by water taken into his mouth, (and) a Sūdra by water touched with the extremity (of his lips).

63. A twice-born man is called upavittin when his right arm is raised (and the sacrificial string or the dress, passed under

58-62. Āp. I, 15. 1-16; Vas. III, 26-34; Baudh. I, 8, 12-23; VI. LXII, 1-9; Yāg. I, 18-21.

58. Though the text speaks of the Brāhmaṇas only, the rule refers as the commentators remark, to other Aryans too.

59. *Angulimile*, 'at the root of the little finger' (Kull., Nār., Rāg.), means according to Medh. and Nand. 'at the root of the fingers.'

60. '(The seat of) the soul,' i.e. 'the heart' (all except Medh., who adds, or 'the navel').

61. 'Neither hot,' i.e. 'not boiled or heated on the fire' (Medh., Gov., Kull., Nār., Nand.).

63. Baudh. I, §. 5-10.

it, rests on the left shoulder); (when his) left (arm) is raised (and the string, or the dress passed under it, rests on the right shoulder, he is called) prākīnāvitin; and nivitin when it hangs down (straight) from the neck.

64. His girdle, the skin (which serves as his upper garment), his staff, his sacrificial thread, (and) his water-pot he must throw into water, when they have been damaged, and take others, reciting sacred formulas.

65. (The ceremony called) Kesānta (clipping the hair) is ordained for a Brāhmaṇa in the sixteenth year (from conception); for a Kshatriya, in the twenty-second; and for a Vaiśya, two (years) later than that.

66. This whole series (of ceremonies) must be performed for females (also), in order to sanctify the body, at the proper time and in the proper order, but without (the recitation of) sacred texts.

67. The nuptial ceremony is stated to be the Vedic sacrament for women (and to be equal to the initiation), serving the husband (equivalent to) the residence in (the house of the) teacher, and the household duties (the same) as the (daily) worship of the sacred fire.

68. Thus has been described the rule for the initiation of the twice-born, which indicates a (new) birth, and sanctifies; learn (now) to what duties they must afterwards apply themselves,

64. Baudh. I, 6, 7; VI, XXVII, 29.

65. Yāg. I, 36. This is the ceremony also called Godāna; Āsv. Grihya-sūtra I, 18; Pārakara II, 1, 3-7.

66-67. Āsv. Grihya-sūtra I, 16, 16; VI, XXVII, 13-14; Yāg. I, 13. "The Vedic sacrament," i.e. "the sacrament performed with sacred texts" (Nānd., Rāghe.), or "having for its object the study of Vedic texts" (Medh., Nār.). Hence women must not be initiated. As the parallel passage of Āsv. shows, the sacraments preceding the tonsure alone are to be given to them.

68. "Which indicates their (real) birth because an uninitiated man is equal to one unborn" (Medh., Gov.).

69. Having performed the (rite of) initiation, the teacher must first instruct the (pupil) on (the rules of) personal purification, of conduct, of the fire-worship, and of the twilight devotions.

70. But (a student) who is about to begin the study (of the Veda), shall receive instruction, after he has sipped water in accordance with the Institutes (of the sacred law), has made the Brahmagali, (has put on) a clean dress, and has brought his organs under due control.

71. At the beginning and at the end of (a lesson in the) Veda he must always clasp both the feet of his teacher, (and) he must study, joining his hands; that is called the Brahmagali (joining the palms for the sake of the Veda).

72. With crossed hands he must clasp (the feet) of the teacher, and touch the left (foot) with his left (hand), the right (foot) with his right (hand).

73. But to him who is about to begin studying, the teacher, always unwearied, must say : Ho, recite ! He shall leave off (when the teacher says) : Let a stoppage take place !

74. Let him always pronounce the syllable Om at the beginning and at the end of (a lesson in) the Veda ; (for) unless the syllable Om precede (the lesson) will slip away (from him), and unless it follow it will fade away.

69-73. Gant. I, 46-56; VI. XXX, 32; Yagd. I, 15, 27.

70. Laghurvalak, '(has put on) a clean dress' (Medh., Kull.), or 'a dress which is not gorgeous' (Gov., Nār., Nānd.), i.e. less valuable than the teacher's (Rāghi.).

74-72. Ap. I, 5, 19-29; Baudh. I, 3, 28; VI. XXVIII, 14-16.

73. Nār. and Nānd. read adhyeshyamīnas tu gurum, &c. 'But the pupil, desiring to study, shall say to his teacher, Venerable Sir, recite ! &c.' and thus agrees with Gant. I, 46. Nār. mentions also the reading translated above, which the other commentators give.

74. Ap. I, 15, 6-7; Gant. I, 57; VI. XXX, 33. Vistryste, translated according to Kull. by 'will fade away,' means according to Medh. 'will become useless for practical purposes'; according to Gov. and Nār. 'will not be properly understood during the lesson.' Medh. adds that the two terms contain similes, taken from boiling milk, and that one speaks also of the vitarasa, i.e. the spoiling of boiled milk.

75. Seated on (blades of Kusa grass) with their points to the east, purified by Pavitras (blades of Kusa grass), and sanctified by three suppressions of the breath (Prāṇāyāma), he is worthy (to pronounce) the syllable Om.

76. Pragāpati (the lord of creatures) milked out (as it were) from the three Vedas the sounds A, U, and M, and (the Vyāhritis) Bhūt, Bhuvah, Svaḥ.

77. Moreover from the three Vedas Pragāpati, who dwells in the highest heaven (Parameshthīn), milked out (as it were) that Rik-verse, sacred to Savitri (Sāvitrī), which begins with the word tad, one foot from each.

78. A Brāhmaṇa, learned in the Veda, who recites during both twilights that syllable and that (verse), preceded by the Vyāhritis, gains the (whole) merit which (the recitation of) the Vedas confers.

79. A twice-born man who (daily) repeats those three one thousand times outside (the village), will be freed after a month even from great guilt, as a snake from its slough.

80. The Brāhmaṇa, the Kshatriya, and the Vaisya who neglect (the recitation of) that Rik-verse and the timely (performance of the) rites (prescribed for) them, will be blamed among virtuous men.

81. Know that the three imperishable Mahāvyāhritis, preceded by the syllable Om, and (followed) by the three-footed

75. Gau. I, 48-50; Yāg. I, 23. 'Purified by Pavitras,' i.e. 'having touched the seat of the vital airs with blades of Kusa grass' (Medh., Gov., Nir.); see Gau. I, 48. Medh. mentions another explanation of Pavitras, adopted by Nand. also, according to which it means 'purificatory texts.' Regarding the term 'suppression of the breath,' see Vas. XXV, 13; Vi. LV, 9.

76. Vi. LV, 10.

77. Vi. LV, 11. The Sāvitri, i.e. the verse *tat savitur varenyam*, Rig-veda III, 62, 10.

78. Vi. LV, 12; Baudh. II, 11, 6.

79. Vi. LV, 13; Baudh. IV, 1, 29; Vas. XXVI, 4.

80. Vi. LV, 14.

81. Vi. LV, 15. Brahmaso mukham, literally, 'the mouth of Brahman,' is probably meant to convey the double sense given in the trans-

Sāvitri are the portal of the Veda and the gate leading (to union with) Brahman.

82. He who daily recites that (verse), untired, during three years, will enter (after death) the highest Brahman, move as free as air, and assume an ethereal form.

83. The monosyllable (Om) is the highest Brahman, (three) suppressions of the breath are the best (form of) austerity, but nothing surpasses the Sāvitri; truthfulness is better than silence.

84. All rites ordained in the Veda, burnt oblations and (other) sacrifices, pass away; but know that the syllable (Om) is imperishable, and (it is) Brahman, (and) the Lord of creatures (Pragāpati).

85. An offering, consisting of muttered prayers, is ten times more efficacious than a sacrifice performed according to the rules (of the Veda); a (prayer) which is inaudible (to others) surpasses it a hundred times, and the mental (recitation of sacred texts) a thousand times.

86. The four Pākayagñas and those sacrifices which are

lation. Both interpretations are given by Medh., Kull., and Rāgh., while Gov., Nār., and Nānd. explain it merely by 'the beginning or portal of the Veda'; see also Ap. I, 13, 6.

82. VI. LV, 16.

83. VI. LV, 17.

84. VI. LVI, 18. 'Pass away,' i.e. 'as far as their results are concerned' (Medh., Gov., Kull., Nār.), 'as far as their form and their results are concerned' (Nānd.). Sacrifices procure only the perishable bliss of heaven, while the constant recitation of the syllable Om secures union with Brahman. According to Medh., Gov., Kull., and Rāgh., Brahman is here a neuter; according to Nār. and Nānd., a masculine. The words 'and (it is) Brahman (and) Pragāpati' (Medh., Gov., Nār., Rāgh.) are taken by Kull. as 'since (it is) Brahman (and) Pragāpati,' by Nānd. as 'just like Brahman, the Lord of creatures.'

85. VI. LVI, 19; Vai. XXVI, 6. The sacred texts meant are, of course, Om, the Vyāhṛitis, and the Gāyatri.

86. VI. LVI, 20; Vai. XXVI, 10. 'The Pākayagñas,' i.e. 'the so-called great sacrifices to gods, manes, goblins, and men' (III, 70) excluding the Brahmayagña' (Medh., Kull., Nār., Nānd.). Gov., and Rāgh. understand the term as indicating 'all Smārta and Srauta rites'; see also Jolly on Vishnu, loc. cit.

enjoined by the rules (of the Veda) are all together not equal in value to a sixteenth part of the sacrifice consisting of muttered prayers.

87. But, undoubtedly, a Brähmāṇa reaches the highest goal by muttering prayers only; (whether) he perform other (rites) or neglect them, he who befriends (all creatures) is declared (to be) a (true) Brähmāṇa.

88. A wise man should strive to restrain his organs which run wild among alluring sensual objects, like a charioteer his horses.

89. Those eleven organs which former sages have named, I will properly (and) precisely enumerate in due order,

90. (Viz.) the ear, the skin, the eyes, the tongue, and the nose as the fifth, the anus, the organ of generation, hands and feet, and the (organ of) speech, named as the tenth.

91. Five of them, the ear and the rest according to their order, they call organs of sense, and five of them, the anus and the rest, organs of action.

92. Know that the internal organ (manas) is the eleventh, which by its quality belongs to both (sets); when that has been subdued, both those sets of five have been conquered.

93. Through the attachment of his organs (to sensual pleasure) a man doubtlessly will incur guilt; but if he keep

87. VILVI, 21; Vas. XXVL 11. Maitrah, 'one who befriends (all creatures)', i.e. 'does not offer animal sacrifices.' Rāgh. proposes also the interpretation 'he who worships Mitra, the Sun.' Brähmāṇas, 'a (true) Brähmāṇa,' i.e. 'one connected with Brähman,' 'one who will be absorbed in Brähman' (Kull.). 'the best of Brähmāṇas' (balaṁśitakah, Rāgh.). Mehl. and Gov., take the last clause differently, 'it is declared (in the Veda that) a Brähmāṇa (shall be) a friend (of all creatures).'

82. 'By its quality', i.e. by the quality called samkalpa, the power of determining or shaping the impressions of the senses.

93. Dosham, 'guilt' (När.), is taken by Mehl., Gov., and Kull. in the sense of drishṭādṛśitas desham, 'misery and guilt'; by Rāgh. as satis-krishyam, 'the misery of repeated births.' Success (in gaining all his aims), i.e. 'the rewards of all good works and rites' (Mehl.), or 'final liberation' (När., Rāgh.), or 'all the aims of men, final liberation and the rest' (Gov., Kull.).

them under complete control, he will obtain success (in gaining all his aims).

94. Desire is never extinguished by the enjoyment of desired objects; it only grows stronger like a fire (fed) with clarified butter.

95. If one man should obtain all those (sensual enjoyments) and another should renounce them all, the renunciation of all pleasure is far better than the attainment of them.

96. Those (organs) which are strongly attached to sensual pleasures, cannot so effectually be restrained by abstinence (from enjoyments) as by a constant (pursuit of true) knowledge.

97. Neither (the study of) the Vedas, nor liberality, nor sacrifices, nor any (self-imposed) restraint, nor austerities, ever procure the attainment (of rewards) to a man whose heart is contaminated (by sensuality.)

98. That man may be considered to have (really) subdued his organs, who on hearing and touching and seeing, on tasting and smelling (anything) neither rejoices nor repines.

99. But when one among all the organs slips away (from control), thereby (man's) wisdom slips away from him, even as the water (flows) through the one (open) foot of a (water-carrier's) skin.

100. If he keeps all the (ten) organs as well as the mind in subjection, he may gain all his aims, without reducing his body by (the practice) of Yoga.

96. *Asevayā*, 'by abstinence from enjoyments' (Gov., Nār., Nand.), means according to Mediḥ. and Kull. 'by avoiding places where enjoyments are to be obtained,' i.e. 'by dwelling in the forest' (Mediḥ.).

99. 'Wisdom,' i.e. 'power of control over the senses' (Mediḥ., Gov., Rāgh.), or 'knowledge of the truth' (Kull.). I read with Mediḥ., Gov., Nār., Nand., Rāgh., K., and the Bombay edition pāññāt, instead of pāññāt. The explanation of the simile has been given correctly by Haughton in his note on Sir W. Jones' translation.

100. Nār. and Nand. take *yogatāt*, 'by the practice of Yoga,' with the chief clause, and Mediḥ. mentions this construction too.

101. Let him stand during the morning twilight, muttering the Sāvitri until the sun appears, but (let him recite it), seated, in the evening until the constellations can be seen distinctly.

102. He who stands during the morning twilight muttering (the Sāvitri), removes the guilt contracted during the (previous) night; but he who (recites it), seated, in the evening, destroys the sin he committed during the day.

103. But he who does not (worship) standing in the morning, nor sitting in the evening, shall be excluded, just like a Sūdra, from all the duties and rights of an Āryan.

104. He who (desires to) perform the ceremony (of the) daily (recitation), may even recite the Sāvitri near water, retiring into the forest, controlling his organs and concentrating his mind.

105. Both when (one studies) the supplementary treatises of the Veda, and when (one recites) the daily portion of the Veda, no regard need be paid to forbidden days, likewise when (one repeats) the sacred texts required for a burnt oblation.

106. There are no forbidden days for the daily recitation, since that is declared to be a Brahmasattra (an everlasting sacrifice offered to Brahman); at that the Veda takes the place of the burnt oblations, and it is meritorious (even), when (natural)

iii. Ap. I, 30, 8; Gant. II, 104ff.; Vas. VII, 16; Baudh. II, 7, VI, XXVIII, 2-3; Vag. I, 23-25.

102. Vas. XXVI, 2-3; Baudh. II, 7, 16, 20. Medh. and Gov. point out that only trifling faults can be expiated in this manner, otherwise the chapter on penances would be useless.

103. Baudh. II, 17, 15.

104. Baudh. II, 11, 6. 'Even,' i.e. 'if he is unable to recite other Vedic texts.'

105-106. Ap. I, 12, 1-9; Vas. XIII, 7. The last clause of verse 106 finds its explanation by the passage from the *Satapatha-brāhmaṇa*, quoted by Ap. I, 12, 3. *Anadhyāyah* ('not studying') means 'a cause for the interruption of the study, such as thunder or a violent wind, which takes the place of the exclamation *Vashat*'.

phenomena, requiring) a cessation of the Veda-study, take the place of the exclamation *Vashat*.

107. For him who, being pure and controlling his organs, during a year daily recites the Veda according to the rule, that (daily recitation) will ever cause sweet and sour milk, clarified butter and honey to flow.

108. Let an Āryan who has been initiated, (daily) offer fuel in the sacred fire, beg food, sleep on the ground and do what is beneficial to his teacher, until (he performs the ceremony of) *Samāvartana* (on returning home).

109. According to the sacred law the (following) ten (persons, viz.) the teacher's son, one who desires to do service, one who imparts knowledge, one who is intent on fulfilling the law, one who is pure, a person connected by marriage or friendship, one who possesses (mental) ability, one who makes presents of money, one who is honest, and a relative, may be instructed (in the Veda).

110. Unless one be asked, one must not explain (anything) to anybody, nor (must one answer) a person who asks improperly; let a wise man, though he knows (the answer), behave among men as (if he were) an idiot.

111. Of the two persons, him who illegally explains any-

107. VI. XXX, 34-38; Yāga I, 41-46. Nār. and Nānd. explain the four terms 'sweet and sour milk, clarified butter and honey,' as symbolical of the four objects of human existence, merit, wealth, pleasure, and liberation. Medi. quotes this interpretation as the opinion of others.

108. Āp. I, 4, 16, 23, 25, 28, 29; Gaut. II, 8, 36, 35; Var. VII, 9, 15; VI. XXVIII, 4-7-9, 12; Baudh. I, 3, 16, 4, 4-8; Yāga I, 25. Regarding the *Samāvartana*, see below, III, 3-4.

109. Yāga I, 26. Dharmataś, 'according to the sacred law (Kull-Nānd); means according to Medi., Gov., and Nār. 'for the sake of spiritual merit.'

110. Āp. I, 32, 23-24; VI. II, 12; Baudh. I, 4, 2; VI. XXIX, 7. *Gādh.*, 'an idiot,' means according to Medi. and Kull. 'dumb.'

111. VI. XXIX, 7. The person who will die is in either case the offender. If both offend, both will die. *Videvitham vādhigatkhati*, 'will incur (the other's) enmity,' means according to Medi. and Gov. 'will incur odium among men'; according to Rāg. 'will lose the reward.'

thing), and him who illegally asks (a question), one (or both) will die or incur (the other's) enmity.

112. Where merit and wealth are not (obtained by teaching) nor (at least) due obedience, in such (soil) sacred knowledge must not be sown, just as good seed (must) not (be thrown) on barren land.

113. Even in times of dire distress a teacher of the Veda should rather die with his knowledge than sow it in barren soil.

114. Sacred Learning approached a Brāhmaṇa and said to him : 'I am the treasure, preserve me, deliver me not to a scorner; so (preserved) I shall become supremely strong.'

115. 'But deliver me. As to the keeper of thy treasure, to a Brāhmaṇa whom thou shalt know to be pure, of subdued senses, chaste and attentive.'

116. But he who acquires without permission the Veda from one who recites it, incurs the guilt of stealing the Veda, and shall sink into hell.

117. (A student) shall first reverentially salute that (teacher) from whom he receives (knowledge), referring to worldly affairs, to the Veda, or to the Brahman.

118. A Brāhmaṇa who completely governs himself, though he know the Sāvitri only, is better than he who knows the three Vedas, (but) does not control himself, eats all (sorts of) food, and sells all (sorts of goods).

119. One must not sit down on a couch or seat which a superior occupies; and he who occupies a couch or seat shall rise to meet a (superior), and (afterwards) salute him.

112. Baudh. I, 4, 1; VI, XXIX, 8.

113. This verse shows, as Medi. and Gov., point out, that under ordinary circumstances a learned man must teach what he knows.

114-115. Vaz. II, 8-10; VI, XXIX, 9-10; Nirukta II, 4.

116. VI, XXX, 41-42.

117. Āp. I, 24, 7-9; Gaut. VI, 1-3, 3; Vaz. XIII, 41-43; Baudh. I, 3, 25-26; VI, XXXII, 1-4. This rule refers to any casual meeting.

118. Āp. I, 8, 11, 14, 17; Gaut. II, 21, 25.

120. For the vital airs of a young man mount upwards to leave his body when an elder approaches; but by rising to meet him and saluting he recovers them.

121. He who habitually salutes and constantly pays reverence to the aged obtains an increase of four (things), (viz.) length of life, knowledge, fame, (and) strength.

122. After the (word of) salutation, a Brāhmaṇa who greets an elder must pronounce his name, saying, 'I am N. N.'

123. To those (persons) who, when a name is pronounced, do not understand (the meaning of) the salutation, a wise man should say, 'It is I;' and (he should address) in the same manner all women.

124. In saluting he should pronounce after his name the word *bhoh*; for the sages have declared that the nature of *bhoh* is the same as that of (all proper) names.

125. A Brāhmaṇa should thus be saluted in return, 'May'st thou be long-lived, O gentle one!' and the vowel 'a' must be added at the end of the name (of the person addressed), the syllable preceding it being drawn out to the length of three moras.

121. Ap. I, 5, 15; Baudh. I, 3, 26. Instead of *vidyā* or *pragñā*, 'knowledge,' Medh. reads *dharmaḥ*, 'spiritual merit,' and the same reading is given sec. man. in the text of Gov.

122. Ap. I, 5, 12; Gant. VI, 5; Vas. XIII, 45; Baudh. I, 3, 27; VI, XXVIII, 17; Yāg. I, 26. 'After the word of salutation,' i.e. after the word *abhiṣvādaye*, 'I salute' (Gov. Kull., Nār., Nand.).

123. Vas. XIII, 46. I.e. to those who either are unacquainted with grammar or with the Dharmashastra (Medh.). Nand. places this verse after verse 126.

124. VI, XXVIII, 17.

125. Ap. I, 5, 18; Vas. XIII, 46. The translation of the second half of the verse is based on the reading '*pūrvāksharapūṭṭah*', which Nand. gives and Nār. mentions as adopted by 'some.' It follows the interpretation of these two commentators which agrees in substance with the rule of Vāsiṣṭha. The meaning is that Devadatta is to be pronounced 'Devadattīṣṭa,' 'Harabhūti,' 'Harabhitūṣṭya,' &c.

Medh. and Kull. take the passage as follows : 'and the vowel (i.e.) "a" (and so forth) at the end of the name, (or in case the word ends in a consonant) that of the preceding syllable, must be drawn out the length

126. A Brāhmaṇa who does not know the form of returning a salutation, must not be saluted by a learned man ; as a Sūdra, even so is he.

127. Let him ask a Brāhmaṇa, on meeting him, after (his health, with the word) kusala, a Kshatriya (with the word) anāmaya, a Vaisya (with the word) kshema, and a Sūdra (with the word) anārogya.

128. He who has been initiated (to perform a *Srauta* sacrifice) must not be addressed by his name, even though he be a younger man; he who knows the sacred law must use in speaking to such (a man the particle) bhoh and (the pronoun) bhavat (your worship).

129. But to a female who is the wife of another man, and not a blood-relation, he must say, 'Lady' (bhavati) or 'Beloved sister' ?

130. To his maternal and paternal uncles, fathers-in-

of-the-¹ three mothers,² According to this interpretation, which requires the reading 'pūrvākharah phataḥ,' Manu's rule agrees with Āp. and Pāṇini VIII, 2, 83. The obvious objection is that Medh. and Kull are forced to take akāra, 'the vowel a,' in the sense of 'a vowel such as a,' and to understand with pūrvākharah the word svārah, which does not occur in the verse. Gov. and Rāgh. go far off the mark. Most commentators think that the word vīprah, 'a Brahmin,' is sufficient to include other Aryans also; but see Āp. I, 14, 23.

126. It follows from this verse that Sūdeas must never be greeted in the manner prescribed in the preceding rule.

127. Āp. I, 23, 28-29. The rule refers to friends or relatives meeting, not to every one who returns a salute (Gov.).

128. Gaut. VI, 19. The rule refers to the time between the performance of the Dikshasāyiṣṭi or initiatory ceremony and the final bath on completion of the sacrifice (Medh., Kull). Besides bhūt and bhavat, the titles dīkṣitā or yagamāṇī are to be used.

129. VI, XXXII, 3.

130. Āp. I, 13, 11; Gaut. VI, 9; Vas. XIII, 41; Baudh. I, 4, 45; VI, XXXII, 4. Gurūn, '(other) venerable' persons, i.e. those venerable on account of their learning and austerities' (Kull., Rāgh.), or 'his betters, because they are richer and so forth, e.g. the son of a sister' (Medh.), or 'the husband of a maternal aunt and so forth, but not those more learned than himself' (Gov.), or 'the teacher and the rest' (Nand.), or the 'sub-teachers' (upādhyāya, Nār.).

law, officiating priests, (and other) venerable persons, he must say, 'I am N. N.', and rise (to meet them), even though they be younger (than himself).

131. A maternal aunt, the wife of a maternal uncle, a mother-in-law, and a paternal aunt must be honoured like the wife of one's teacher ; they are equal to the wife of one's teacher.

132. (The feet of the) wife of one's brother, if she be of the same caste (varna), must be clasped every day; but (the feet of) wives of (other) paternal and maternal relatives need only be embraced on one's return from a journey.

133. Towards a sister of one's father and of one's mother, and towards one's own elder sister, one must behave as towards one's mother ; (but) the mother is more venerable than they.

134. Fellow-citizens are called friends (and equals though one be) ten years (older than the other), men practising (the same) fine art (though one be) five years (older than the other), Srotriyas (though) three years (intervene between their ages), but blood-relations only (if the) difference of age be very small.

135. Know that a Brâhmaṇa of ten years and Kshatriya of a hundred years stand to each other in the relation of father and son; but between those two the Brâhmaṇa is the father.

136. Wealth, kindred, age, (the due performance of) rites, and, fifthly, sacred learning are titles to respect; but each later-named (cause) is more weighty (than the preceding ones).

131-132: Gaut. VI, 9; Ap. I, 14; Vi. XXXII, 2-3.

134. Ap. I, 14, 13; Gaut. VI, 14-17. Those who are 'friends' and equals may address each other with the words bhîk, bhavat, or vayasya, 'friend.' The explanation of the verse, which is substantially the same in all the commentaries, is based on Gaut.'s passage, while Haradatta's interpretation of Ap. somewhat differs.

135. Ap. I, 14, 25; Vi. XXXII, 17.

136. Gaut. VI, 10; Vas. XIII, 56-57; Vi. XXXII, 16; Yâga. I, 216.

137. Whatever man of the three (highest) castes possesses most of those five, both in number and degree, that man is worthy of honour among them; and (so is) also a Sūdra who has entered the tenth (decade of his life).

138. Way must be made for a man in a carriage, for one who is above ninety years old, for one diseased, for the carrier of a burden, for a woman, for a Snātaka, for the king, and for a bridegroom.

139. Among all those, if they meet (at one time), a Snātaka and the king must be (most) honoured; and if the king and a Snātaka (meet), the latter receives respect from the king.

140. They call that Brāhmaṇa who initiates a pupil and teaches him the Veda together with the Kalpa and the Rahasyas, the teacher (ākārya, of the latter).

141. But he who for his livelihood teaches a portion only of the Veda, or also the Āṅgas of the Veda, is called the sub-teacher (upādhyāya).

142. That Brāhmaṇa, who performs in accordance with the rules (of the Veda) the rites, the Garbhādhāna (conception-rite), and so forth, and gives food (to the child), is called the Guru (the venerable one).

143. He who, being (duly) chosen (for the purpose), performs the Agnyādheya, the Pākayagñas, (and) the (Sravita)

137. Gaut. VI, 10; Yāg. I, 116.

138-139. Ap. II, 11, 5-7; Gaut. VI, 24-25; Vas. XIII, 58-60; Baudh. II, 6, 30; Vi. LXIII, 51; Yāg. I, 117. For the explanation of the term Snātaka, see below, IV, 31.

140-141. Ap. I, 1, 13; Gaut. I, 9-10; Vas. III, 21-23; Vi. XXIX, 1-2; Yāg. I, 34-35. Kalpa, i. e. the Sūtras referring to sacrifices. Rahasyas, lit. 'the secret portions,' i.e. the Upanishads and their explanation (Mebh., Gov., Kull., Nandi., Rāgh.), or 'the extremely secret explanation of the Veda and Āṅgas, not the Upanishads, because they are included in the term Veda' (Nār.).

142. Yāg. I, 34. The person meant is the natural father,

143. Vi. XXIX, 31; Yāg. I, 35.

sacrifices, such as the Agnishtoma (for another man), is called (his) officiating priest.

144. That (man) who truthfully fills both his ears with the Veda, (the pupil) shall consider as his father and mother; he must never offend him.

145. The teacher (ākārya) is ten times more venerable than a sub-teacher (upādhyāya) the father a hundred times more than the teacher, but the mother a thousand times more than the father.

146. Of him who gives natural birth and him who gives (the knowledge of) the Veda, the giver of the Veda is the more venerable father; for the birth for the sake of the Veda (ensures) eternal (rewards) both in this (life) and after death.

147. Let him consider that (he received) (a mere animal) existence, when his parents begat him through mutual affection, and when he was born from the womb (of his mother).

148. But that birth which a teacher acquainted with the whole Veda, in accordance with the law, procures for him through the Sāvitri, is real, exempt from age and death.

149. (The pupil) must know that that man also who benefits him by (instruction in) the Veda, be it little or much,

144. Āp. I, 1, 14; Vas. II, 16; VI. XXX, 47. "Truthfully," i.e. in such a manner that there is no mistake in the pronunciation or in the text of the Veda.

145. Vas. XIII, 48; Yāg. I, 33. The commentators try to reconcile the meaning of this verse and the next following one by assuming either that the term ākārya refers in this case to one who merely performs the rite of initiation and teaches the Gāyatrī only (Meih., Kull.), or that the word 'fathers' denotes a father who initiates his own child and teaches it the Veda (Gov., Nār.). But it's more probable that two conflicting opinions are here placed side by side, because both are based on an ancient tradition; see Gant. II, 50-51.

146-148. Āp. I, 1, 15-17; I, 8; Vas. II, 3-5; VI. XXX, 44-45. Nār. and Nand. read upādikabrahmaviputra, 'of the two fathers, i.e. him who procreates the body and him who (gives the birth) for the Veda.'

149. Iha, lit. 'here,' i.e. in these Institutes (Kull.), or 'in the chapter on saluting' (Gov.). But it may also mean 'in this world.'

is called in these (Institutes) his Guru, in consequence of that benefit (conferred by instruction in) the Veda.

150. That Brāhmaṇa who is the giver of the birth for the sake of the Veda and the teacher of the prescribed duties becomes by law the father of an aged man, even through he himself be a child.

151. Young Kavi, the son of Angiras, taught his (relatives who were old enough to be) fathers, and as he excelled them in (sacred) knowledge, he called them 'Little sons.'

152. They, moved with resentment, asked the gods concerning that matter, and the gods, having assembled, answered, 'The child has addressed you properly.'

153. 'For (a man) destitute of (sacred) knowledge is indeed a child, and he who teaches him the Veda is his father; for (the sages) have always said "child" to an ignorant man, and "father" to a teacher of the Veda.'

154. Neither through years, nor through white (hairs), nor through wealth, nor through (powerful) kinsmen (comes greatness). The sages have made this law, 'He who has learnt the Veda together with the Āṅgas (Anūkāna) is (considered) great by us.'

155. The seniority of Brāhmaṇas is from (sacred) knowledge, that of Kshatriyas from valour, that of Vaisyas from wealth in grain (and other goods), but that of Sūdras alone from age.

156. A man is not therefore (considered) venerable be-

151. Baudh. I, 5, 42. Sūn, 'young,' seems to be a name or nick-name in Baudh.'s passage. Parigṛihya, 'as he excelled them' (Nānd.), means according to Medi., Gov., Kull., Nār., and Rāgh. 'as on account of his learning he had received them (as his) pupils.' Pitrīn, lit. 'fathers,' means according to Nār. 'the names, i.e. the Agnīshvāttas and the rest.'

154. Anūkānaḥ, 'who has learnt the Veda and the Āṅgas' (Kull., Nār., Nānd., Rāgh.), means according to Medi. and Gov. 'who teaches the Veda and the Āṅgas.'

155. VI. XXXII, 18.

156. Nār. and Nānd. read *sthaviro bhavati*, K. *sthaviro gācyo* for *vridhīyo*, 'venerable.'

cause his head is gray; him who, though young, has learned the Veda, the gods consider to be venerable.

157. As an elephant made of wood, as an antelope made of leather, such is an unlearned Brāhmaṇa; those three have nothing but the names (of their kind).

158. As a eunuch is unproductive with women, as a cow with a cow is unprolific, and as a gift made to an ignorant man yields no reward, even so is a Brāhmaṇa useless, who (does) not (know) the *Rikas*.

159. Created beings must be instructed in (what concerns) their welfare without giving them pain, anti sweet and gentle speech must be used by (a teacher) who desires (to abide by) the sacred law.

160. He, forsooth, whose speech and thoughts are pure and ever perfectly guarded, gains the whole reward which is conferred by the Vedānta.

161. Let him not, even though in pain (speak words) cutting (others) to the quick; let him not injure others in thought or deed; let him not utter speeches which make (others) afraid of him, since that will prevent him from gaining heaven.

162. A Brāhmaṇa should always fear homage as if it were poison; and constantly desire (to suffer) scorn as (he would long for) nectar.

163. For he who is scorned (nevertheless may) sleep with

157. Vas. III, 11; Baudh. I, 1, 10.

158. *Rikas*, i.e. the Veda (Gov., Nār.).

159. Āp. I, 8, 25-30; Gaut. II, 42. This and the following verses refer in the first instance to the behaviour of the teacher towards his pupils; see also below, VIII, 296-300.

160. The Vedānta are the Upaniṣads, and the reward meant is "final Liberation" (Gov., Kull., Nār., Nand., Rāgh.) Meih., however, prefers to take Vedānta in the sense of "the maxims or teaching of the Veda," and thinks that the reward includes all rewards for Vedic rites.

162. This verse contains an advice to the pupil who must go begging (Meih.).

an easy mind, awake with an easy mind, and with an easy mind walk here among men; but the scorner utterly perishes.

164. A twice-born man who has been sanctified by the (employment of) the means, (described above) in due order, shall gradually and cumulatively perform the various austeries prescribed for (those who) study the Veda.

165. An Āryan must study the whole Veda together with the Rahasyas, performing at the same time various kinds of austeries and the vows prescribed by the rules (of the Veda).

166. Let a Brāhmaṇa who desires to perform austeries, constantly repeat the Veda; for the study of the Veda is declared (to be) in this world the highest austerity for a Brāhmaṇa.

167. Verily, that twice-born man performs the highest austerity up to the extremities of his nails, who though wearing a garland, daily recites the Veda in private to the utmost of his ability.

168. A twice-born man who, not having studied the Veda, applies himself to other (and worldly study), soon falls, even while living, to the condition of a Sūdra and his descendants (after him).

169. According to the injunction of the revealed texts

169. 'The means (described above),' i.e. 'the various sacraments,' Veikīhiṇīkās tapas, 'the (various) austeries (prescribed) for (those who study) the Veda,' means according to Nār. and Nand, 'the austeries, consisting in the study of the Veda'; see also Ap. I, 12, 1-2.

165. 'The whole Veda,' i.e. 'the Veda with the Āṅgas' (Medh., 'others,' Nār.), or 'one entire Sākhā consisting of the Mantras and the Brāhmaṇa' (Medh., Gov., Kull.); 'Rahasyas,' i.e. 'the Upaṇishads' (Medh., Gov., Kull., Nand.), or 'the secret explanation of the Veda' (Nār.); 'Various kinds of austeries,' i.e. 'fasting, Kṛikkha, &c.' (Medh., Nār., Nand.), or 'the restrictive rules applicable to students' (Medh., 'others,' Gov., Kull.), or 'particular observances, such as feeding a horse while one reads the Arvamedha texts' (Rāgh.). 'The vows,' i.e. the Mahā-nāmīlvata, &c.; see Śāṅkhiliyana Grihya-sūtra II, 71-72.

166. Ap. I, 12, 1-2; Yāg. I, 40.

167. Satapatha-brāhmaṇa XI, 5, 7, 4.

168. Vas. III, 2; VI, XXVIII, 76.

169-170. VI-XXVIII, 37-38; Vas. II, 3; Yāg. I, 39; Aitareya-brāhmaṇa I, 1; Max Müller, Hist. Anc. Sansk. Lit., p. 390 seq.

the first birth of an Āryan is from (his natural) mother, the second (happens) on the tying of the girdle of Muñga grass, and the third on the initiation to (the performance of) a (Srauta) sacrifice.

170. Among those (three) the birth which is symbolised by the investiture with the girdle of Muñga grass, is his birth for the sake of the Veda; they declare that in that (birth) the Sāvitri (verse) is his mother and the teacher his father.

171. They call the teacher (the pupil's) father because he gives the Veda; for nobody can perform a (sacred) rite before the investiture with the girdle of Muñga grass.

172. (He who has not been initiated) should not pronounce (any) Vedic text excepting (those required for) the performance of funeral rites, since he is on a level with a Śūdra before his birth from the Veda.

173. The (student) who has been initiated must be instructed in the performance of the vows, and gradually learn the Veda, observing the prescribed rules.

174. Whatever dress of skin, sacred thread, girdle, staff, and lower garment are prescribed for a (student at the initiation), the like (must again be used) at the (performance of the) vows.

175. But a student who resides with his teacher must observe the following restrictive rules, duly controlling all his organs, in order to increase his spiritual merit.

176. Every day, having bathed, and being purified, he

171-172. Āp. II, 15, 19; Gauit. I, 10; II, 4-5; Vas. II, 4, 6-7; Baudh. I, 3, 6; VI, XXVIII, 40.

173-174. VI, XXVII, 26. 'The vows,' i.e. 'the observances and the restrictive rules, such as offering fuel, the prohibition of sleeping in the day-time' (Kull., Nār.), or 'the Veda-vows, the Godāna, &c.' (Meih., Gov., Rāgh.), or 'penances, such as the Prāgāpatya' (Nānd. and Nār.). In the second verse Kull. also adopts the explanation of Meih. and Gov.

175-182. Āp. I, 2, 17-23-30; 3, 11-25; 4, 13-23; Gauit. II, 8-9, 12-17; Vas. VII, 15, 17; Baudh. I, 3, 19-20, 23-24; VI, XXVIII, 4-5, 11, 48-51; Yāg. I, 25, 33.

must offer libations of water to the gods, sages and manes, worship (the images of) the gods, and place fuel on (the sacred fire).

177. Let him abstain from honey, meat perfumes, garlands, substances (used for) flavouring (food), women, all substances turned acid, and from doing injury to living creatures,

178. From anointing (his body), applying collyrium to his eyes, from the use of shoes and of an umbrella (or parasol), from (sensual) desire, anger, covetousness, dancing, singing, and playing (musical instruments),

179. From gambling, idle disputes, backbiting, and lying, from looking at and touching women, and from hurting others.

180. Let him always sleep alone, let him never waste manhood; for he who voluntarily wastes his manhood, breaks his vow,

181. A twice-born student, who has involuntarily wasted his manly strength during sleep, must bathe, worship the sun, and afterwards thrice mutter the *Rik*-verse (which begins), 'Again let my strength return to me.'

182. Let him fetch a pot full of water, flowers, cowdung, earth, and Kura grass, as much as may be required (by his teacher), and daily go to beg food.

183. A student, being pure, shall daily bring food from

¹⁷⁷ Rasān, 'substances (used for) flavouring,' i.e. 'molasses and the like' (Gov., Kull., Nār.), 'clarified butter, oil, and the like' (Nand.). Nār. adds that others interpret rasān to mean the poetical rasas or sentiments. Medi. mentions the same explanation and two more: (1) spices; (2) juicy fruits and canes like sugar-cane.

¹⁷⁹ Gonavāda, 'idle disputes' (Medi., Gov., Kull., Rāgh.), or 'gossiping' (Medi., Nār.).

¹⁸⁰ VI. XXVIII, 48. Regarding the consequences of committing such an offence, see below, XI, 119-124.

¹⁸¹ VI. XXVIII, 51. The verse occurs Taitt. Ar. I, 30.

¹⁸² Nand. reads udakumbhān, 'pots filled with water.'

¹⁸³ Baudh. I, 3, 10; VI. XXVIII, 9; Āp. I, 3, 25; Gaut. II, 33.

the houses of men who are not deficient in (the knowledge of) the Veda and in (performing) sacrifices; and who are famous for (following their lawful) occupations.

184. Let him not beg from the relatives of his teacher, nor from his own or his mother's blood-relations; but if there are no houses belonging to strangers, let him go to one of those named above, taking the last-named first;

185. Or, if there are no (virtuous men of the kind) mentioned above, he may go to each (house in the) village, being pure and remaining silent; but let him avoid Abhizastas (those accused of mortal sin).

186. Having brought sacred fuel from a distance, let him place it anywhere but on the ground, and let him, unweared, make with it burnt oblations to the sacred fire, both evening and morning.

187. He who, without being sick, neglects during seven (successive) days to go out begging, and to offer fuel in the sacred fire, shall perform the penance of an Avakirmin (one who has broken his vow).

188. He who performs the vow (of studentship) shall constantly subsist on alms, (but) not eat the food of one (person only); the subsistence of a student on begged food is declared to be equal (in merit) to fasting.

184. Gauit. II, 37-38.

186. 'From a distance,' i.e. 'from a lonely place in the forest not defiled by any impurities.' Vihāyas, 'anywhere but on the ground,' means ill. 'in the air,' and is explained variously by 'on the roof of the house' (Medh., Gov., Kull.), 'on a platform and the like' (Nār.), 'in the open air' (Nand.), 'in any pure place except on the ground' (Rāsh.). The purpose is, as most commentators think, to preserve the wood from defilement. But, according to others, quoted by Medh., with whom Nand. seems to agree, the object is to let it become dry in the open air.

187. VI. XXVIII, 32; Yāg. III- 281. The penance for an Avakirmin is mentioned below, XI, 119-120.

188. Yāg. I, 32.

189. At his pleasure he may eat, when invited, the food of one man at (a rite) in honour of the gods, observing (however the conditions of) his vow, or at a (funeral meal) in honour of the manes, behaving (however) like a hermit.

190. This duty is prescribed by the wise for a Brâhmaṇa only; but no such duty is ordained for a Kshatriya and a Vaisya.

191. Both when ordered by his teacher, and without a (special) command, (a student) shall always exert himself in studying (the Veda) and in doing what is serviceable to his teacher.

192. Controlling his body, his speech, his organs (of sense), and his mind, let him stand with joined hands, looking at the face of his teacher.

193. Let him always keep his right arm uncovered, behave decently and keep his body well covered, and when he is addressed (with the words), 'Be seated,' he shall sit down, facing his teacher.

194. In the presence of his teacher let him always eat less, wear a less valuable dress and ornaments (than the former), and let him rise earlier (from his bed), and go to rest later.

189. Yâgî I, 32. 'Observing the conditions of his vow,' i.e. 'avoiding honey, incant, and the like' Rishival, 'like a hermit' (Medh., Gov., Nâr., Nand.), or 'like an ascetic' (yati, Kull.). According to Gov., Nâr., and Nand., the last phrase means that the student is to eat at a funeral dinner a little wild-growing rice and other food fit for a hermit (muniyamna); while Medh. and Kull. think that the two phrases prohibit the eating of forbidden food only.'

190. 'This duty' refers to the permission given in verse 189. According to Nâr., 'others,' however, thought that this verse annulled the rule given in verse 188.

191. Ap. I, 5, 27, 4-23; Gaut. I, 54; II, 29-30; Vi. XXVIII, 6-7; Yâgî, I, 27.

193. Ap. I, 6, 18-20. I read, with Medh., Kull., and Râgh., *smâsvartah*, and translate it according to the latter two, 'keep his body well covered.' Medh. explains it, 'well guarding himself (in his speech).' Nâr. and K. read like the editions, *smasyantah*, and Nand. *smâhitah*, 'concentrating his mind.' Gov. seems to have had the same reading as Nâr.

194. Ap. I, 4, 22, 28; Gaut. II, 21; Baudh. I, 3, 21; Vi. XXVIII,

195. Let him not answer or converse with (his teacher), reclining on a bed, nor sitting, nor eating, nor standing, nor with an averted face.

196. Let him do (that), standing up, if (his teacher) is seated, advancing towards him when he stands, going to meet him if advances, and running after him when he runs;

197. Going (round) to face (the teacher), if his face is averted, approaching him if he stands at a distance, but bending towards him if he lies on a bed, and if he stands in a lower place.

198. When his teacher is nigh, let his bed or seat be low; but within sight of his teacher he shall not sit carelessly at ease.

199. Let him not pronounce the mere name of his teacher (without adding an honorific title) behind his back even, and let him not mimic his gait, speech, and deportment.

200. Whether (people) justly censure or falsely defame his teacher, there he must cover his ears or depart thence to another place.

201. By censuring (his teacher), though justly, he will become (in his next birth) an ass, by falsely defaming him, a dog; he who lives on his teacher's substance, will become a worm, and he who is envious (of his merit), a (larger) insect.

202. He must not serve the (teacher by the intervention

195-197. Āp. I, 6, 5-9; Gaut. II, 25-28; Vm. VII, 12; Baudh. I, 3, 38; VI. XXVIII, 18-22.

197. Nidest *tishthāyah*, 'if he stands in a lower place' (Nār., Nānd.), means according to Medh., Gov., Kull., and Rāgh. 'if he stands close.'

198. Āp. I, 2, 21, 6, 13-17; Gaut. II, 14-15, 21; VI. XXVIII, 12, 23.

199. Gaut. II, 23; VI. XXVIII, 24-25. The epithets to be added to the teacher's name are *upādhyāya*, *bhāṭṭa* (Medh.), *Mārya* (Kull.), or *Karana* and the like (Nār.).

200. VI. XXVIII, 26.

201. *Parībhoktā*, 'he who lives on his teacher's substance,' means according to Nār. and Nānd. 'he who eats without the teacher's permission the best food, obtained by begging.' The latter explanation is supported by the meaning of the preposition 'pari' in *parivettā* and *parvālāhātā*.

202. 'Nor when a woman is near,' i.e. 'if the teacher is in the company of his wife.'

of another) while he himself stands aloof; nor when he (himself) is angry, nor when a woman is near; if he is seated in a carriage or on a (raised) seat, he must descend and afterwards salute his (teacher).

203. Let him not sit with his teacher, to the leeward or to the windward (of him): nor let him say anything which his teacher cannot hear.

204. He may sit with his teacher in a carriage drawn by oxen, horses, or camels, on a terrace, on a bed of grass or leaves, on a mat, on a rock, on a wooden bench, or in a boat.

205. If his teacher's teacher is near, let him behave (towards him) as towards his own teacher: but let him, unless he has received permission from his teacher, not salute venerable persons of his own (family).

206. This is likewise (ordained as) his constant behaviour towards (other) instructors in science, towards his relatives (to whom honour is due), towards all who may restrain him from sin, or may give him salutary advice.

207. Towards his betters let him always behave as towards his teacher, likewise towards sons of his teacher, born by wives of equal caste, and towards the teacher's relatives both on the side of the father and of the mother.

208. The son of the teacher who imparts instruction (in

203. Ap. I, 6, 15.

204. Ap. I, 7, 7, 12-13; VI. XXVIII, 27-8.

205. Ap. I, 7, 29-30, 8, 19-20; VI. XXVII, 29-30.

206. Ap. I, 8, 28.

207. Ap. I, 7, 29-30; Baudh. I, 3, 44. Āryesim, 'born by wives of the same class,' i.e. of the Brāhmaṇa caste (Medh., Kull., Gov.), means according to Nār. and Nand. 'who are virtuous.' It is, however, probable that it has its literal meaning, 'who are Āryas, i.e. born by wives of the first three castes.' Medh. prefers another reading, guruputre utthilīśye 'towards the teacher's son who (takes the place of his father as) teacher.' Rāgh. gives the same reading.

208. Ap. I, 7, 30; VI. XXVIII, 31. The translation, given above, follows Medh., Gov., and Nār. Nand. differs only slightly, 'The son of the teacher who imparts instruction (while his father is engaged) in a sacrifice'

his father's stead), whether younger or of equal age, or a student of (the science of) sacrifices (or of other Āṅgas), deserves the same honour as the teacher.

209. (A student) must not shampoo the limbs of his teacher's son, nor assist him in bathing, nor eat the fragments of his food, nor wash his feet.

210. The wives of the teacher, who belong to the same caste, must be treated as respectfully as the teacher; but those who belong to a different caste, must be honoured by rising and salutation.

211. Let him not perform for a wife of his teacher (the offices of) anointing her, assisting her in the bath, shampooing her limbs, or arranging her hair.

212. (A pupil) who is full twenty years old, and knows what is becoming and unbecoming, shall not salute a young wife of his teacher (by clasping) her feet.

213. It is the nature of women to seduce men in this (world); for that reason the wise are never unguarded in (the company of) females.

214. For women are able to lead astray in (this) world not only a fool, but even a learned man, and (to make) him a slave of desire and anger.

215. One should not sit in a lonely place with one's mother, sister, or daughter; for the senses are powerful, and master even a learned man.

216. But at his pleasure a young student may prostrate himself on the ground before the young wife of a teacher, in

(or the like), whether younger or the same age, or a student, deserves, &c.' Kull. and Rāgh. construe quite differently, 'The son of the teacher, whether younger or of equal age, or a student, if he (be able to) teach the Veda, deserves the same honour as the teacher, when (he is present) at the performance of a sacrifice.'

209-212. Ap. I, 7, 27; Gaṇt. II, 31-34; Baudh. I, 3, 35-37; Vi. XXVIII, 32-33; XXXII, 2, 57.

216-217. Vi. XXXII, 13-15.

accordance with the rule, and say, 'I, N. N., (worship three, O lady).'

217. On returning from a journey he must clasp the feet of his teacher's wife and daily salute her (in the manner just mentioned), remembering the duty of the virtuous.

218. As the man who digs with a spade (into the ground) obtains water, even so an obedient (pupil) obtains the knowledge which lies (hidden) in his teacher.

219. A (student) may either shave his head, or wear his hair in braids, or braid one lock on the crown of his head; the sun must never set or rise while he (lies asleep) in the village.

220. If the sun should rise or set while he is sleeping, be it (that he offended) intentionally or unintentionally, he shall fast during the (next) day, muttering (the Sāvitri).

221. For he who lies (sleeping), while the sun sets or rises, and does not perform (that) penance, is tainted by great guilt.

222. Purified by sipping water, he shall daily worship during both twilights with a concentrated mind in a pure place, muttering the prescribed text according to the rule.

223. If a woman or a man of low caste perform any-

219. Gaur. I, 27; Vas. VII, 11; Vi. XXVIII, 41; Ap. I, 39, 8; Gant. II, 10. Instead of 'while (he sleeps) in the village' (Medh. 'others,' Kull. Rāgh.), Medh., Gov., Nār., and Nāmīl. give 'while (he stays) in the village.' The former explanation is, however, more probable on account of the following verse.

220. Ap. II, 12, 13-14; Gant. XXIII, 21; Vas. XX, 4; Baudh. II, 7, 16; Vi. XXVIII, 53. The translation of the last words follows Gov. and Kull., while Medh., Nār., and Rāgh. state that the penance shall be performed during 'the (next) day (or night);' and that he who neglects the evening prayer, shall fast in the evening and repeat the Gāyatrī during the night. The parallel passages show that a difference of opinion existed with respect to the performance of this penance.

221. Vas. I, 18; Ap. II, 12, 22.

222. Ap. I, 39, 8; Gant. II, 11; Baudh. II, 7; Vi. XXVIII, 2.

223. Ap. II, 29, 11.

thing leading to) happiness, let him diligently practise it, as well as (any other permitted act) in which his heart finds pleasure.

224. (Some declare that) the chief good consists in (the acquisition of) spiritual merit and wealth, (others place it) in (the gratification of) desire and (the acquisition of) wealth, (others) in (the acquisition of) spiritual merit alone, and (others say that the acquisition of) wealth alone is the chief good here (below); but the (correct) decision is that it consists of the aggregate of (those) three.

225. The teacher, the father, the mother, and an elder brother must not be treated with disrespect, especially by a Brāhmaṇa, though one be grievously offended (by them).

226. The teacher is the image of Brahman, the father the image of Pragāpati (the lord of created beings), the mother the image of the earth, and an (elder) full brother the image of oneself.

227. That trouble (and pain) which the parents undergo on the birth of (their) children, cannot be compensated even in a hundred years.

228. Let him always do what is agreeable to those (two) and always (what may please) his teacher; when those three are pleased, he obtains all (those rewards which) austerities (yield).

229. Obedience towards those three is declared to be the best (form of) austerity; let him not perform other meritorious acts without their permission.

230. For they are declared to be the three worlds, they

225. Ap. I, 14, 6; Vi. XXXI, 1-3. This verse is placed by Kull. alone after the following one, while all the other commentators as well as N. observe the order followed above.

229. Vi. XXXI, 6.

230. Vi. XXXI, 7. 'The three worlds,' i.e. 'the earth, the middle sphere, and the sky'; 'the three orders,' i.e. 'the first three orders' (Kull., Nār., Nand.), 'the last three orders' (Medh., (Mesh., Gov.).

the three (principal) orders, they the three Vedas, and they the three sacred fires.

231. The father, forsooth, is stated to be the Gārhapatya fire, the mother the Dakshināgni, but the teacher the Āhavaniya fire; this triad of fires is most venerable.

232. He who neglects not those three, (even after he has become) a householder, will conquer the three worlds and, radiant in body like a god, he will enjoy bliss in heaven.

233. By honouring his mother he gains this (nether) world, by honouring his father the middle sphere, but by obedience to his teacher the world of Brahman.

234. All duties have been fulfilled by him who honours those three; but to him who honours them not, all rites remain fruitless.

235. As long as those three live, so long let him not (independently) perform any other (meritorious acts); let him always serve them, rejoicing (to do what is) agreeable and beneficial (to them).

236. He shall inform them of everything that with their consent he may perform in thought, word, or deed for the sake of the next world.

237. By (honouring) these three all that ought to be done by man, is accomplished; that is clearly the highest duty, every other (act) is a subordinate duty.

238. He who possesses faith may receive pure learning

231. Ap. I, 5, 44; VI, XXXI, 8.

232. VI, XXXI, 9.

233. VI, XXXI, 10.

238. Ap. II, 29, 11. "The highest law," i.e. 'the means of obtaining final liberation' (Kull.); but Medi., Gov., and Rāgh. refer the expression to advice in worldly matters. 'From a base family,' i.e. 'from a family where the sacred rites are neglected' (Medi.), 'from one that is lower than oneself' (Kull.), 'from the family of a potter or a similar (low caste)' (Gov.). But probably the rule refers to the practice to take particularly desirable wives even from the families of outcasts; see Var. XIII, 51-53.

even from a man of lower caste, the highest law even from the lowest, and an excellent wife even from a base family.

239. Even from poison nectar may be taken, even from a child good advice, even from a foe (a lesson in) good conduct, and even from an impure (substance) gold.

240. Excellent wives, learning, (the knowledge of) the law, (the rules of) purity, good advice, and various arts may be acquired from anybody.

241. It is prescribed that in times of distress (a student) may learn (the Veda) from one who is not a Brāhmaṇa; and that he shall walk behind and serve (such a) teacher, as long as the instruction lasts.

242. He who desires incomparable bliss (in heaven) shall not dwell during his whole life in (the house of) a non-Brāhmaṇical teacher, nor with a Brāhmaṇa who does not know the whole Veda and the Angas.

243. But if (a student) desires to pass his whole life in the teacher's house, he must diligently serve him, until he is freed from this body.

244. A Brāhmaṇa who serves his teacher till the dissolution of his body, reaches forthwith the eternal mansion of Brahman.

245. He who knows the sacred law must not present any gift to his teacher before (the Samāvartana); but when, with the permission of his teacher, he is about to take the (final) bath, let him procure (a present) for the venerable man according to his ability.

240. *Strīyo cintāni*, 'excellent wives' (Kull., Rāgh.), means according to Meek and Gov. 'wives and gems.'

241. Āp. II, 4, 25; Gaut. VII, 1-3; Baudh. I, 3-41-43.

243. Āp. II, 21, 6; Gaut. III, 5-6; Vās. VII, 4; Baudh. II, 11, 13; VI, XXVIII, 43; Yāg. I, 49.

245. Āp. I, 7, 19; Gaut. II, 48-49; VI, XXVIII, 42; Yāg. I, 51.

246. (Viz.) a field, gold, a cow, a horse, a parasol and shoes, a seat, grain, (even) vegetables, (and thus) give pleasure to his teacher.

247. (A perpetual student) must, if his teacher dies, serve his son (provided he be) endowed with good qualities, or his widow, or his *Sapinda*, in the same manner as the teacher.

248. Should none of these be alive, he must serve the sacred fire, standing (by day) and sitting (during the night), and thus finish his life.

249. A Brāhmaṇa who thus passes his life as a student without breaking his vow, reaches (after death) the highest abode and will not be born again in his world.

246. Most commentators read *pratimāharat* for *śāvalat*, and with this reading the translation must be, 'A field, gold... he should give to the teacher in order to please him.'

247. Gau. III, 7; VI. XXVIII, 44-45; Yāgñ. I, 49. Regarding the term *Sapinda*, see below, V, 60.

248. Gau. III, 8; Var. VII, 5-6; VI. XXVIII, 46; Yāgñ. I, 49. *Sūtravaśiḥayat*, 'shall finish his life' (Medh., Gov.), means according to Kull. 'shall make the soul connected with his body perfect i.e. fit for the union with Brahman.' Nār. and Rāgh. take the word similarly.

249. VI. XXVIII, 49; Yāgñ. I, 50.

मनुस्मृति-सुभाषितानि

- आचारः—** आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्तं एव च ।
तस्मादिस्मन् सदा पूक्तो नित्यं स्यादात्मवान् हिजः ॥ १.१०८
- धर्मः—** विहृतिः सेवितः सद्गुर्वित्यमहोशरागिनिः ।
हृदयेनाऽन्यनुजातो यो धर्मस्ते निर्बोधतः ॥ २.१
- कामः (इच्छा)** कामात्मता न प्रदासता न चेष्टेहास्तपकामता ।
काम्यो हि वेदाऽधिगमः कर्मयोगिच वैदिकः ॥ २.२
- " लकामस्य किया काचिद् बृहस्पते नहे काहिचित् ।
यद्युद्धि कुले किञ्चित् तत्त्वामस्य वेष्टितम् ॥ २.३
- धर्मलक्षणम्—** वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुविधे प्राहुः साक्षाद् धर्मस्य लक्षणम् ॥ २.१२
- भारतदेशमहिमा** एतद्वेष्टप्रसूतस्य सकाशादप्यजामनः ।
स्वं स्वं चरितं गिरेन पूजियां स्वंमामवाः ॥ २.२०
- जाहो तनः—** स्वाध्यायेन वर्तेहोमस्त्रविद्येनेत्यमा सुतः ।
महाप्रतीरेन वर्जेत्व जाहोयं किष्टे तनः ॥ २.२८
- अतिभोजननिन्दा** अनारोग्यमनाप्यद्यमस्वार्थं चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्सरित्वर्क्षेत् ॥ २.५७
- इन्द्रियसंयमः—** इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृद्धिपर्याप्तम् ।
संनियम्य तु ताम्येव तसः लिहि नियच्छति ॥ २.९४
- भोगः—** न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हृषिणा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाऽनिकर्षते ॥ २.९४
- कदा न ब्रूपान्—** नाऽप्यष्टः कस्पचिद् वृथाग्रं चाम्यायेन पूच्छतः ।
जानश्च पि हि मेघाक्षी जडवल्लोक आचरेत् ॥ २.११
- आयुषिद्यायशो-** अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
- बलम्—** चस्वारि संप्रवर्धन्ते आयुषिदा यशो बलम् ॥ २.१२१

- मातृत्वैरवम्—** उपाध्यायान्वशास्त्रार्थं भास्त्रापीणो शतं पिता ।
महत् तु पितृन् माता गौरकेणाऽप्तिरिच्छते ॥ २.१४५
- विद्वत्प्रशंसा—** त तेन वृद्धो भवति येनामस्य पलितं शिरः ।
यो वै पुवाऽप्यधीयानस्तं देहाः स्वचिरं किंदुः ॥ २.१४६
- अविद्वत्काश्चान्—** यथा काष्ठमयो हस्तो यथा चमंमयो मृगः ।
- निष्ठा—** यश्च विप्रोऽनश्चोपासनस्यस्ते नाम विभृति ॥ २.१४७
- अहित्सा-मावृष्टं—** अहित्सवेद भृतानो कार्यं व्ययोऽनुशासनम् ।
- प्रशंसा—** वाचवेदं भृत्युरा इलश्चा अपोज्या वर्ममिच्छता ॥ २.१४८
- वाङ्मनःशुद्धिः—** यस्य वाङ्मनसो शुद्धं सम्यमाने च सर्वंदा ।
स वै सर्वंमवान्नोति वेषामतोपगतं फलम् ॥ २.१४९
- वाहुषोऽप्यसान्-** संमानाद् वाहुषो नित्यमुद्दिजेत विषादिव ।
- मिच्छेत्** अपमानस्य चाकाशेऽप्यमूलत्येव सर्वंदा ॥ २.१५०
- अवमन्ता न** मुखं हृतमतः शेते मुखं च प्रतिबृश्यते ।
- स्पात्—** मुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥ २.१५१
- इन्द्रियाणां** मात्रा स्वता दुर्बिज्ञा वा न विविक्तासनो भवेत् ।
- दुर्गंशहस्रम्—** बलवानिनिदियप्राप्तो विडांसमपि कर्यांति ॥ २.२५२
- प्राहृं सर्वतो** विषादप्यमृतं याहुं बालादपि मुनाश्चितम् ।
- प्राहृम्—** अभिक्रादपि सद्वृत्तमेध्यादपि काञ्चनम् ॥ २.२५३
- काम्याप्त्वक्षत्रित्येषः** न कल्याणोऽपिता विहान्मृहणोपाच्छ्रुत्कामप्यपि । ३.५१
- नारोपूजा** पञ्च मार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
पञ्चतात्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राप्ताः किमाः ॥ ३.५२
- “
शोचनिति जामयो पञ्च विनश्चत्पत्याशु तत्कुलम् ।
- “
न शोचनिति तु पञ्चता वर्धते तदि सर्वंदा ॥ ३.५३
- जामयो** जानि गेहानि वापन्त्यप्रतिपूजिताः ।
- पत्नीपतिप्रेम—** तानि कृत्याहतानीष विनश्चनिति समन्ततः ॥ ३.५४
- सम्नुद्धो भाष्या भर्ता भर्त्रा भाष्या तर्थं च ।
यस्मिन्नोव कुले नित्यं कल्याणं तत्र च ईश्वरम् ॥ ३.५५

मृहस्यप्रशंसा—	यथा वायुं समाधित्य सर्वे जीवन्ति जनतवः ।
	तथा मृहस्यमाधित्य वर्तन्ते सर्वे आभमाः ॥ ३.७१
सत्ता गेहै कोदृगम् तृष्णानि भूमिशब्दकं वापचतुर्थो च सूनूला ।	
	एतत्त्वपि सत्ता गेहै तोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ३.१०१
केवलभौजितिन्दा अर्थं स केवलं भूद्वक्ते यः पचत्पात्मकारणात् । ३.११८	
सेवा इववृत्तिः—	सेवा उवद्वित्तिराश्यात्ता तस्मात्ता परिवर्त्येत् । ४.६
कदाचार्द्वंपादः	जाहैपादस्तु भुज्जीत नाहैपादस्तु संविशेत् ।
स्यात्—	आहैपादस्तु भुज्जीतो होर्षनायुर्वासन्यात् ॥ ४.७६
समध्याहतम्—	द्वययो दीर्घसमध्यत्वादीर्घसायुर्वासन्यः ।
	प्रलो यशश्व कीर्ति च व्रह्मवर्चसमेव च ॥ ४.९४
स्नानविषये	न स्नानमात्तरेद् भुज्जा नातुरो न महानिधि ।
निषेधाः—	न वासोनिः सहाजर्वं नाविलाते जाताश्ये ॥ ४.१२९
परस्त्वोसेवन-	न होदृशमनायुधं सोके किञ्चन विरुद्धते ।
हानिः—	यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ ४.१३५
जातमनं नाय-	नातमानमवमन्येत् पूर्णाभिरत्ममूढिभिः ।
मन्येत—	आमृत्योः श्रियमन्विद्वद्वन्नेतां मन्येत दुर्लभाम् ॥ ४.१३९
कथं कि वा वृपात्—सत्यं वृपातिप्रयं वृपात्तं वृपात्तस्त्वमप्रियम् ।	
	प्रियं च नानृतं वृपातेष्य पर्मः सनातनः ॥ ४.१३८
"	भद्रं भद्रमिति वृपात् भद्रमित्येव वा वदेत् ।
	शृष्टकवरं विवादं च न कुप्राकेनविलक्ष्य ॥ ४.१४०
सदाचारवान्नाभः—	सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नारः ।
	अद्वयानोऽनसूयद्य शतं वृष्टीणि जीवति ॥ ४.१५८
कि मुखम् ?	प्रद्वयानोऽनसूयद्य शतं वृष्टीणि जीवति ॥ ४.१५८
	प्रद्वयानोऽनसूयद्य शतं वृष्टीणि जीवति ॥ ४.१५९
	यद्वयानमवकां तु स्पात्तसात्तेषेत् यत्ततः ॥ ४.१५९

१. (क) केवलापो भवति केवलादी । क्रमसंदेश १०.११७.५
 (ग) भुज्जन्ते ते त्वर्थं यापा ये पचनपात्मकारणात् ।

कथं च प्राप्यते—सर्वे परवशं कुर्वन् सर्वमात्मवशं सुकृतम् ।

एतद्विद्यात्समाप्तेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ ४.१६०

अपमेण शानं शानं नाथमेव्यरितो लोके सद्यः फलति गोरिव ।

फलति— शानंरावतंभावस्तु कर्तुभूलानि कृतताति ॥ ४.१६२

अपमेण सुर्ज अपमेणेष्टते तावलतो भद्राणि पश्यति ।

कियन्तं कालम् ? ततः सप्तत्नाऽन्यति समूलस्तु विनश्यति ॥ ४.१६५

अपमेणकामी कदा त्यजेत् ?—परित्यजेदयंकामी यो स्पातां घर्मेवर्जतो ।

घर्म कदा त्यजेत् ?—घर्म चाप्यमुखोऽप्येवोक्तव्यकृदमेव च ॥ ४.१६६

आठवानं किम् ?—सर्वेषामेव वामामां वद्याकामं विचित्र्यते ॥ ४.२३३

मनुष्येन सह कि नामृत हि महायावें पिता माता च सिद्धतः ।

एच्छति ? न पुत्र दारा न ज्ञातिर्थमेन्द्रितदृष्टिं केवलः ॥ ४.२३५

प्राणिवर्धनिन्दा— योऽप्यसकानि भूतानि हिनस्त्पातमसुखेच्छमा ।

स जोवेष्व मृतस्वर्वं न इवचित्तुष्यमेष्टते ॥ ५.४५

मांसभक्षणनिन्दा—मांसं भक्षयितामुत्तम पश्य मांसमिहादन्यहम् ।

एतमांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनोषिणः ॥ ५.४५

अपमेणुचिता— तदेषामेव शोकानामयंशोचं परं स्मृतम् ।

योऽप्ये शुचिहि स शुचिनं मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥ ५.१०६

कि केन शुच्यति ?—अन्त्युग्राणिणि शुच्यति मनः सत्येन शुच्यति ।

विज्ञातपोन्यो भूतामा वृद्धिनिनेन शुच्यति ॥ ५.१०९

केन कि सूतम् ?—इष्टपूतं स्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जले पिवेत् ।

सत्पूतां वदेद् वाचं मनः पूर्तं समाचरेत् ॥ ६.४६

घर्मेणलक्षणम्— श्रुतिः अमा इमोऽस्तेष्यं शोचमिद्विषयनिधः ।

घोरिद्या सत्यमकोषो ददाकं घर्मेणलक्षणम् ॥ ७.९२

दण्डः शास्त्रं प्रजाः सर्वा दण्डं एवाभिरक्षति ।

दण्डः सुप्तेषु जागति दण्डं घर्मं विदुर्बृधाः ॥ ७.११८

अमायपेष्व वर्तते न कर्मचन मायपा ।

परं न प्रयुक्तताम्—शुच्येतारिप्रयुक्तां च मायो नित्यं स्वसंबृतः ॥ ७.१०४

समा समन्वयं	समो वा न प्रवेष्टव्ये वक्तव्यं वा समन्वयम् ।
वदेत्—	अचुवन्विदुवन्वापि मरो भवति किल्वयो ॥ ८.१३
थमः कदा	थमं एव हतो हन्ति थमो रक्षति रक्षितः ।
रक्षति ?	तस्याद्गमो न हन्तव्यो मा नो थमो हतो वधीत् ॥ ८.१५
थमं एव नरेण	एक एव सुहृदमो निष्ठनेऽन्यनुयाति यः ।
तह गच्छति—	शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यदि गच्छति ॥ ९.१७
कथं मनोभावो	आकारं रिज्जुं संगंत्या चेष्टया भाषितेन च ।
जायते—	नेत्रवत्त्रविकारेण गृह्णतेऽन्तर्गतं वचः ॥ ८.२६
आततापी	गुहं वा बालवृद्धो वा वाह्यं वा बहुश्रुतम् ।
हन्तव्य एव—	आततापिनमायान्तं हन्यादेवाचिचारपन् ॥ ८.३५०
वरेवेति—	कलिः प्रसुप्तो भवति स जापद द्वापरं युगम् । कर्मस्वन्यचूतस्तेता विचरस्तु कृतं युगम् ॥ ९.३०२
वहा धन्ते	नावहा कर्मसु नोति नावन्त वहा वर्षते ।
उभे इष्टे—	वहा धन्तं च संपूर्णमिह चाभुव वर्षते ॥ ९.३२२
तपोविदा-	तपो विदा च विप्रस्य निःखेयसकरं परम् ।
महिमा—	तपरा किल्वयं हन्ति विद्यमाऽभृतमदनुते ॥ १०.१०४

१. तुलना किल्वताम्—

कलि धायामो भवति संजिहानस्तु द्वापरः ।

उत्तिष्ठस्तेता भवति कृतं संपदते वरन् ॥

वरेवेति

ऐतरेयवाह्याणम् ३३.३४

अध्याधृयदलोकानामकारादिक्रमेण सूची

अ

अकामस्य किया वाचित्	२.४४
अकार चाष्टुकार च	२.७६
अकुत्तरा भक्षकरणम्	२.३८७
अग्निदायरविन्यस्तु	१.२३
अग्नीन्वन्मेषजयाम्	२.१०८
अग्न्यादेयं पाकमात्	२.१४३
अहोवपीडनमात्	२.८०३
अज्ञानादमलस्य तते	२.५९
अभी भवति वै वालः	२.१५३
अभिवा: पश्चिमा: सारा:	१.४४
अज्ञातो मात्रा विनाशिन्यः	१.२७
अत उद्धवं तु छन्दासि	२.३९
अत ऊर्ज्वं प्रयोग्येते	२.३९
अथमेण च य प्राह	२.१११
अध्याप्यामामाम पितृन्	२.१५१
अध्येष्यमाणस्त्वाचात्	२.३७
अध्येष्यमाणं तु गुरु	२.०३
अनारोप्यमनावृष्टम्	२.५७
अनेष्याभिरपेताभिः	२.६१
अनेन वमयोगेन	२.१६४
अनेष्ये हृतयोगे घर्मोः	१.८५
अपुलाः कलवन्तो ये	१.४७
अवाद्यामादव्ययनम्	२.२४१
अभिवादनशीलस्तु	२.१२१
अभिवादात्परं विषः	२.१२२
अभ्यङ्गमवत्तनं वालोः	२.१३८
अमन्त्रका तु कायेष्य	२.६६

अरोगा: सर्वसिद्धार्थीः

१.८३
२.१५९
२.१२८
२.८१४
१.१०७
१.३४
२.१५९
१.६५
१.३६
२.२२२
१.१०८
२.१०९
२.२२५
२.१४८
२.२४७
२.२२६
१.२०
१.१०
२.१२५
२.५८
२.२४४
२.२२
१.११
२.११६

आ

आकाशाद्वि विकुर्वाणात्	१.३६
आचन्न अप्यतो नित्यम्	२.२२२
आचारं परमो भवेः	१.१०८
आचार्यांगुष्ठ शुद्धयः	२.१०९
आचार्यस्त्रिता चत्र	२.२२५
आचार्यस्त्वस्य वा जातिम्	२.१४८
आचार्ये तु शल प्रेते	२.२४७
आचार्यो इद्युणो भृतिः	२.२२६
आचार्यस्य गुणं न्ययाम्	१.२०
आपो नारा इति प्रोक्षणः	१.१०
आप्यामानं भव सौम्येति	२.१२५
आप्ययं प्राङ्मनो भृत्यते	२.५८
आप्यो शरीरस्य	२.२४४
आप्तवान् प्राप्तवान् च पूर्वात्	२.२२
आप्तीदिव तमोभृतम्	१.११
आप्तीनस्ता स्थितः कुर्यात्	२.११६
आ हैव सनसाधेभ्यः	२.२६७

५

ए

इतरेषु समन्वयेषु	१.७०	एकं शारीरं सर्वं त्रे	२.१८०
इतरेष्वागमादभैः	१.८८	एकदेशो तु वेदस्य	२.१४६
इदं जात्वं तु कुल्वासो	१.९८	एकमेव तु गुदस्य	१.९६
इदं गात्ममधीयानः	१.१०४	एकादशर पर लक्ष्मा	२.८३
इदं स्वस्त्रयनं श्रेण्ठम्	१.१०६	एकादशं मनो ज्ञेयम्	२.९२
इन्द्रियाणां तु सर्वपास्	२.११	एकादशेनिद्रियाणाहुः	२.८१
इन्द्रियाणां प्रसादेन	२.१३	एतद्वास्रमता च	२.७८
इन्द्रियाणां विचरताम्	२.८८	एतद्वन्द्वास्तु गतमः	१.१५०
इम लोक मातृभक्त्या	२.२३३	एतद्वेषप्रसुतस्य	२.२०

उ

उत्तमाङ्गोद्भवान्येऽपात्	१.१३	एते मनस्तु मन्त्रान्वयान्	१.३३
उत्तरितेव विप्रस्य	१.१८	एवं चरति यो विप्रः	२.३४९
उत्तादकबहुवाचोः	२.१४६	एवं स जापत्स्वप्नान्वयाम्	१.५५
उत्तादन च गात्राणाम्	२.२००	एवं सर्वे स सुष्टुप्वेदम्	१.१११
उत्तिष्ठन्तु दिते चैव	२.१५	एवमाचारतो दृष्ट्वा	१.११०
उद्भूते दक्षिणे पाणी	२.६३		
उद्भूतिमनादचैव	१.१४		
उद्भूत्वाः स्वावरा मधे	१.४६		
उपमीय गुहः शिष्यम्	२.६९	कमणां च विवेकार्थम्	१.२६
उपमीय तु यः शिष्यम्	२.१४०	कमीत्यनां च देवानाम्	१.२२
उपमीय द्विजो नित्यम्	२.१५३	कामं तु मुख्यलीनाम्	२.२१६
उपमीयाणां दक्षानामः	२.१४५	कामात्मता न प्रशस्ता	२.२

ऋ

ऋग्वे प्राणा ह्युत्कामन्ति	२.१२०	कामोरीरवास्तानि	२.४१
		कालं कालविभक्तीश्च	१.२४
		किन्नरान्वानरान्वत्स्यान्	१.३९
		कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च	२.१९
		कुरुपिनवनस्यास्य	२.१७३
ऋजवस्ते तु सर्वे स्युः	२.४७	कुमिकीटपत्रांश्च	१.४०

ऋ

कुण्णासारस्तु चरति	२.२३	त हि स्वप्रमम्: स्वादास्पात्	१.९४
केतितस्तु यचान्यायम्	२.१९०	त एव हि त्रयो लोकाः	२.२३०
केशान्तः पाडयो वय	२.१६५	ततः स्वयम्भूभग्नवान्	१.६५
केशान्तिको व्राह्मणस्य	२.१५६	ततस्तथा स तेऽनोकाः	१.६०
क्षरन्ति सर्वा वैदिकाः	२.१५४	तत्र यद् इत्याज्ञन्मात्रत्व	२.१५०
क्षेत्र हिरण्यं गामशब्दम्	२.१५६	तदण्डममवद्देमम्	१.०९
ग			
गर्भांतमेजदे कुर्वीति	२.२३६	तदाविशानित भूतानि	१.१८
गामहौर्मियोत्तरम्	२.२०७	तर्हि चुमसहस्रान्तम्	१.७३
गृह्णन्तलम् तु विविष्यम्	१.४८	तप्ति पर कृतयुगे	१.८६
गृह्णन्तलो तु युक्तिः	२.२१२	तपस्ताप्तवान्मूजवान्तु	१.३३
गृह्णवद्यातिगृह्याः स्यः	२.२००	तपो वाच रौत चेत्	१.८५
गृह्णयोर्मी सनिहिते	२.२०५	तपोविष्टेष्विविष्टः	२.१६५
गृह्णयत्र पर्वतावद्	२.२००	तमसा बहुकृपेण	१.४९
गृह्णयोर्मुपानप्राप्ताद्	२.२०४	तमोज्यं तु समाधित्य	१.५५
च			
चक्रिणो दशमोस्यस्य	२.१६८	तपोनित्य प्रियं कुर्यात्	२.२२८
चतुष्मि मामि करुत्यम्	२.१४४	तस्मिन् देशे प जाचारः	२.१८
चतुष्पात्तमकलो यमः	१.८१	तस्मिन् स्वप्रति सुन्वो तु	१.५३
चतुर्वार्याः सहस्राणि	१.६९	तस्य कमे विशेषावेम्	१.१०२
चढाकमं द्विजातीनाम्	२.३५	तस्य सोऽहनित्वान्ते	१.५४
चौदितो गुणा नित्यम्	२.१९१	ताम्या स वाक्लाम्या च	१.११
ज			
जगतप्त भास्तुतिम्	१.१११	ते तमधेमपञ्चन्त	२.१५२
जप्त्येनेव तु भसिष्यते	२.८७	तेषां तु समवेतानाम्	२.१५५
त			
त चेष्टम्भूदियान्त्यः	२.२२०	तेषां व्रयाणां शशधाम्	२.२२९
		तेषां व्यवप्रभावन्मूष्यमान्	१.१६
		तेषामनुपरोक्षेन	२.२३६
		तेषामिद तु लालानाम्	१.१५
		तेषु सम्पत्तेमानः	२.५
		त्रिष्य एव तु वेदम्यः	२.७३
		त्रिरात्मामेदयः पूर्वम्	२.६०
		त्रिष्यप्रभावत्रेतेषु	२.२३२
		त्रिष्येतेष्वतिकृत्यं हि	२.२३७
		त्रमेको ह्यस्य सर्वस्य	१.३

व

दशाव्याप्तयं पौरस्त्रयम्
दाराविगमनं च च
दूरस्थो नार्चवेदेनम्
द्विराहुत्य च मित्रः
देशधर्मात्मातिष्ठमनि
द्विकाना यगाना तु
द्वे राज्यहनी वर्णम्
द्वृत च जनकाद च
द्विता कृत्वात्मनो देहम्

अ

अभीष्टविकल्पते श्रेष्ठः
अमर्त्यो च न स्याताम्

न

न तिष्ठति तु यः पुर्वाम्
न तेन द्वदो भवति
न पूर्वे गृह्णते किञ्चित्
न हायनेन पलिते
नापृष्ठः कस्यचिद् ब्रह्मात्
नाश्रद्धाणे गुरु शिष्यः
नाभिष्याहारये द ब्रह्म
नामधेय द्यमाम्यो तु
नामवेष्य ये केचित्
नास्तुदः स्यादातोऽपि
नित्यं स्नात्वा शुचि: कुर्यात्
नित्यमुद्दतपाणि: स्यात्
निमेषा दश लाघौ च
निषेकादिश्मयानान्तः
निषेकादीनि कर्माणि

२.१३४
१.११२
२.२०२
२.१८६
१.११८
१.७२
१.६७
२.१३९
१.३२

नोन शब्दासनं चास्य
नेतेरपूर्तेविविष्ट
नैत्यके नामस्वनव्यायः
नोच्छिष्टं कस्यचिद् द्वात्
नोदाहरेदस्य नाम
२.१९८
२.४०५
२.१०६
२.५६
२.१९९

प

पञ्चानां विदु वर्णेण
परपलीति या स्त्री स्यात्
पराक्षमुखस्याभिमूलः
परोवादात्वरो भवति
परवद्वच मगाइन्द्र
पशुना रक्षण दानम्
पितो वे गाहैफत्योऽमिनः
पितुर्भगित्या मातुद्वच
पित्रे ग्राघर्णनी मासः
पुनाति पङ्कित वंशांश्च
प्रजाना रक्षण दानम्
प्रतिगृह्येप्सित दण्डम्
प्रतिवातेऽन्वाते च
प्रतिश्वेषणसभाषे
प्राक्कृतान्यपासीन
प्राङ् नामिवर्षनात्पूमः
१.९०

ब

बालः समानवन्मा वा
बुद्धोन्द्रियाणि पञ्चव्याम्
ब्रह्माण प्रणवे कुर्यात्
ब्रह्म यस्तदननुज्ञातम्
ब्रह्मवच्चसकामस्य
ब्राह्मणो जायमानो हि
ब्राह्मणो वैत्यपालाशो
२.२०८
२.९१
२.७४
२.११६
२.३७
१.९९
२.४५

वाद्याग्रस्य तु वापाहस्य
वाक्योग विप्रस्तीर्थेण

१.६८ वदा पण्डितस्तु लक्ष्मीपू
२.१८ वपेदमनुकाशावाङ्काशवम्

भ

भगवान् सर्ववर्णनाम्
भवत्तुव चरेद् भवेषम्
भूतानां प्राणिनः ओष्ठाः
भवेण वतेवेन्नित्यम्
भोः शब्द कोतयेदन्ते
भ्रातुभायोपसमाधा

१.०२ वदि स्वी वदवरज्
२.४९ वदेतात्मारिसलाभातम्
१.९६ वद्यास्य विहित चम्
२.१८८ य-स्मृत्यवेष्वाः सुखाः
२.१२४ वपेष तु शुचि विद्यात्
२.१३२ वद्येताम्प्राण्युधास्त्वर्त्तु

म

मज्जनं वाद्याग्रस्य स्वात्
मन् मूर्छित विकुलेण
मनुभासाप्तमालोनम्
मन्त्रवत्तराणस्त्वाप्ति
मरोत्तिमस्त्विरसो
महान्तर्मेव चात्मानम्
मातर वा स्वसार वा
मीम्बी विवृत्यमा इलवाहा

२.३१ वृगगनु ग्रलीपत्त
३.०५ य-पाकयतानवत्तवार
१.१ येषां तु याद्यम् कर्म
१.८० योउतीत्यहम्भून्येताम्
१.३५ योजत्रोत्य विजो वेदम्
१.१५ यो न वेस्यमिवादस्य
२.५० योज्यमन्येत ते मूले
२.४२ योज्यावतीन्दियमाधा:

ग

गं तु कर्मणि यस्मिन् सः
गः कर्तित्वास्यचिद्देहः
गः स्वाध्यायमधोत्तद्दम्
गद्यरक्षः विशाचार्य
गद्यत्कारायमव्यक्तम्
गद्याद्याद्यायसाहस्रम्
गद्यन्ति लूपामत्वः
गद्या काष्ठमधो हस्ती
गद्या लन्त्वन्विषेण

१.२८ लोकानां तु विवृद्धपर्यम्
२.७ ग
२.१०७ ग
३.३८ ग
१.११ ग
१.५९ ग
१.३० ग
२.१५७ ग
२.२१८ ग

२.१५८ विद्याव गम्य कामम्
२.११९ विद्या गुणवेतदेव
१.५६ विद्यामात्रिको भूता
१.५८ विदा त देवो जागरत्
२.२४३ विदि त्वात्परिताका वामम्

२.२२३ विदि स्वी वदवरज्
१.७१ विदेतात्मारिसलाभातम्
२.१७५ विद्यास्य विहित चम्
१.१७ विद्याय पादश्वरणम्
२.२३९ विद्याद्यमृत वात्यम्

१.११३ विदीना लक्षण चव
२.११६ वेदः स्मृतिः सदाचार
२.१७१ वेदप्रदानादाचार्यम्
२.१६६ वेदमेव सदाभ्यस्येत्
२.१८३ वेदपर्यंतरहीनानाम्

१.५४ वेदास्त्यगात्र यज्ञाच
२.८६ वेदोत्तमायैर्भृत्यानाम्
१.४२ वेदापाक्यो चेत्
२.१०५ वेदिकः कर्मभिः पुण्यः
२.६७ वेदिको विधिः स्वीकारम्

१.१६ वेदियोत्तोपत्तार च
१.११ वेदियत्पत्तारिणा कार्यम्
१.५ वेदवदु वेदवेदपे

१.११ शशासनेऽप्यात्मरिते
२.११२ शरीरं चेत् वाचं च
१.३२ शर्मित्र वाद्याग्रस्य स्वात्
१.१४ शुतिद्वेष तु वृत्त स्वात्
१.१० शुतिस्तु देवो विजेयः
१.१० श्रुतिस्मृत्यविदिते वर्मम्
१.१० अप्य-मु गुरुवद्वितिम्
१.१० योज्य त्वक्यक्षीयो विद्या

१.११ शक्तामूलः कामो चै
१.११३ शमानाद् वाद्याणो नित्यम्
१.११७ शमास्त्रगमन चैव
१.४ श तं पूज्यत्वा सम्प्रक्
१.११९ शमाहस्य तु तद्वेषम्
१.१७ शरस्वतीद्युपद्वल्यो

१.११३ शव तु समदेवेदम्
१.१०६ शवं वापि चरेद् ग्रामम्
१.१०७ शवं स्व वाद्याग्रस्येदम्
१.१०८ शवस्यात्म तु सम्प्रक्
१.२३४ शवत्पादृता शर्मा
१.१११ शवयो तु म नामानेन
१.१११ शहस्रकृत्यस्त्रवभास्य
१.१११ शायिन्द्रनविद्यानं च
१.१११ शायित्रीमात्रसारोदीपि
१.१११ शुर्व वृक्षमत्त येते
१.२२१ शृण्य वृमिनिर्भक्तः
१.१५ शेषेतामास्तु निपामान्
१.१५ शोऽभिष्याप शरीरात्मात्
१.१५७ श्लिष्यो रज्जान्पथो विद्या
१.३३ श्लोकां सुखोदयमक्षम्
१.११५ श्वाकर्मामग लापस्यम्
१.१११ श्वन्ये सिस्त्वा वृत्तचारी
१.११३ श्वभाव एष नारीणाम्
१.१०९ श्वमेव वाद्याणो भजते
१.२८ श्वाध्यायेन वृत्तहासः

१.११२ श्वायन्नवस्यात्म नमोः
१.६३ श्वायन्नमुखाद्या गर्भते
१.६२ श्वारोत्तिमस्त्रौतमस्य
१.५५ श्वेदज वृत्तमशक्तम्
१.२९ हि लाहिये मुद्रकरे
१.२१ हिमवद्युप्यायमध्यम्
१.१५ हीनाप्रवत्ततेषः स्वात्
१.३९ हृद्याभि शूष्यते

सहायक पुस्तक-सूची

१. मनुस्मृति— श्रीमुखलूकाकृतमन्वयमुक्तावलोभाष्यसहिता काव्यतीर्थ—
शीनारायणदामाचार्येण संपादिता, निष्ठेवसामर-
मुद्रणमन्वयालये मुद्रिता। दशमसंस्करणम्।
२. भारतवर्ष का इतिहास—आज्ञायं रामदेवकृतः।
गुरुमुखका ज़ंडी विश्वविद्यालयेन प्रकाशितः।
द्वितीय संस्करणम्।
३. The Laws of Manu—G. Bühler. Published by
Motilal Banarsi das, Delhi.
४. Aspects of the Social and Political Systems of
Manusmṛti—by K.V. Rangaswami Aiyangar,
Motilal Banarsi das, Delhi.
५. बहवः शब्दकोशः।
६. The New Dictionary of Thoughts—Standard
Book Company, New York.

श्रीसत्यनृष्णयोगिकृतप्रथम्—

१. योगी का वीरकाव्य
२. योगी की मधुशाला
३. योगी का सोऽहं काव्य (ईशोपनिषद् पर आधृत)
४. कामायनी का समद्वय मनन

शोष्र ही प्रकाशित होने वाले

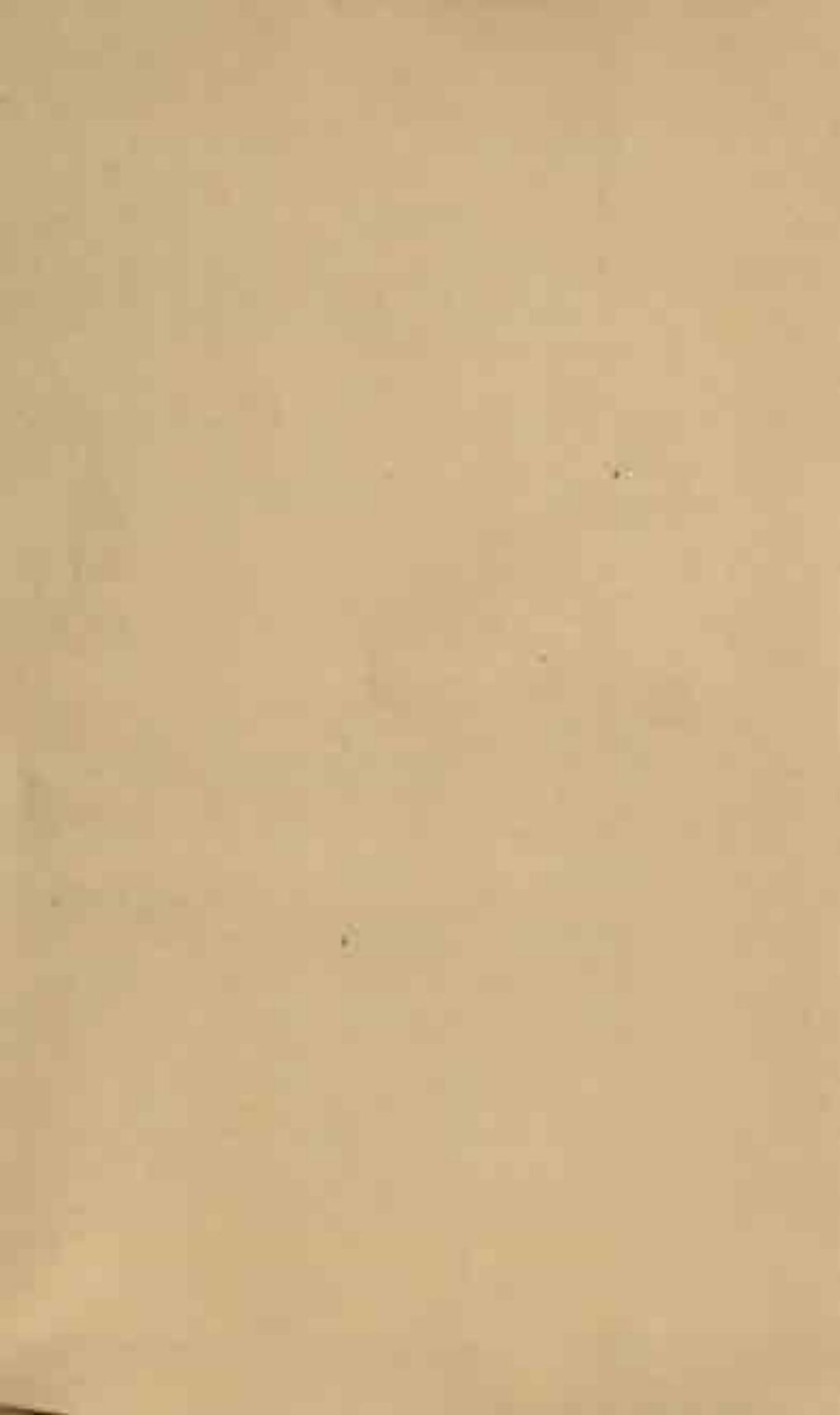
५. निष्कर्ष (डॉ. लक्ष्मणन्वरुप) का हिन्दी अनुवाद
६. ईशोपनिषद्-महाभाष्य
७. योगी-सत्तसद्

शुद्धि-पत्रम्

पूर्णम्	ग्रन्थितः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३		१०	
१७ भूमिका	१६	स्वपितरं	पितरं
२० "	५	वैवस्वतः	वैवस्वतः
२० "	१३	वर्मंशास्त्रं	वर्मंशास्त्रं
२१ "	९	सुषुतः	सुषुतः
३९ "	६	.. स्मृतिः	.. स्मृतिः
४० "	४	ताराणां	लोहताराणां
४३ "	२	लैमटाइन	लैमटाइन
४३ "	३	चीडनका	चीडनिका
४४ "	११	चीडनकं	चीडनिका
४५ "	१९	भयङ्कुरा	भयङ्कुरी
४८ "	५	विनेव	विनेव
४८ "	१४	.. मव	.. मव
४८ "	२१	भावूकाशक्ता	भावूकता
१	२	लोहतारा	लोहतारा
६	१९	सवालिता	सवालिता
९	८	मन्यन्ते	मन्यते
९	२३	भगवान्	भगवान्
२१	२२	कुल्लक... .	जग्नाल्लक्ष्मूक...
२३	२३, २४	एतमव	एवमव
२४	२५	.. री व्वरे	रीश्वरे
२८	२७	विशेषणं	विशेषणं
२८	२७	सवे:	सवे
२९	२४	स्वावरा:	स्वावरा
३१	४	वा	वा,
३१	२९	सव-कुछ	सव कुछ
३२	२४	नि:	नि
३२	२४	✓उत् कम्	उत् ✓कम्
३२	२५	मूतितः	मूतितः
३२	२५	उक्तः	उक्तः

३४	२५	जतः	
३६	११	कृष्ण	
३६	२३	वस्त्रमाक	
३६	२६	कृत्यविद् ..	
४०	२३	की	
४३	५	में	में चार
४९	२५	बलहरः	बलहरः—
५८	२४	१	१, ३३, ३४
५८	२१	अन्ति	नास्ति
५९	२५	प्रशस्ता-	प्रशस्ता
५९	२६	इस्ति	नास्ति
६२	२३	नास्तिक	नास्तिक,
६२	२५	१	१, ३३, ३४
६२	२०	मानवा:	मानवा—
८३	११	हये	हुए
८३	१८	हुये	हुए
८६	१८	हये	हुए
९०	२१	अभ्यातपत	अभ्यातपत्
९०	२६	विह	विह
९८	२८	... मिनमूलकम्	... मनमूलकम्
९९	२६	शान्तिसभावनागा	शान्तिसभावनया
१०१	२१	कल्पी	कल्पो
१०१	२३	जड़ा	जड़ा
१११	२३	मंद	मन्द
१२०	२६	लघुः	लघु
१२३	१८	अवकीणि	अवकीणी
१४१	२५	सवर्णीयः पल्ल्वा	सवर्णीयोः पल्ल्वा
१४२	१४	उच्छिष्ट	उच्छिष्ट
१४५	१७	सपष्टीकृतम्	सपष्टीकृतम्
१५२	२०	विवा वाहा ..	विवाहा ..
१५३	१०	नादृत	अनादृत
१५६	२४	षट्	षट्
२२५	२२	त्र	त्र
२२८	१४	मास	मा स

6673

CATALOGUE.

66

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

Call No. 5A3S/May/Sar

Author— Yogi S.B.

Title—The Hindu Smriti

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
202094	2/8/78	3/5/79

"A book that is shut is but a block."

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.